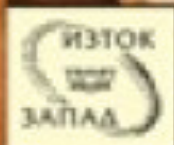
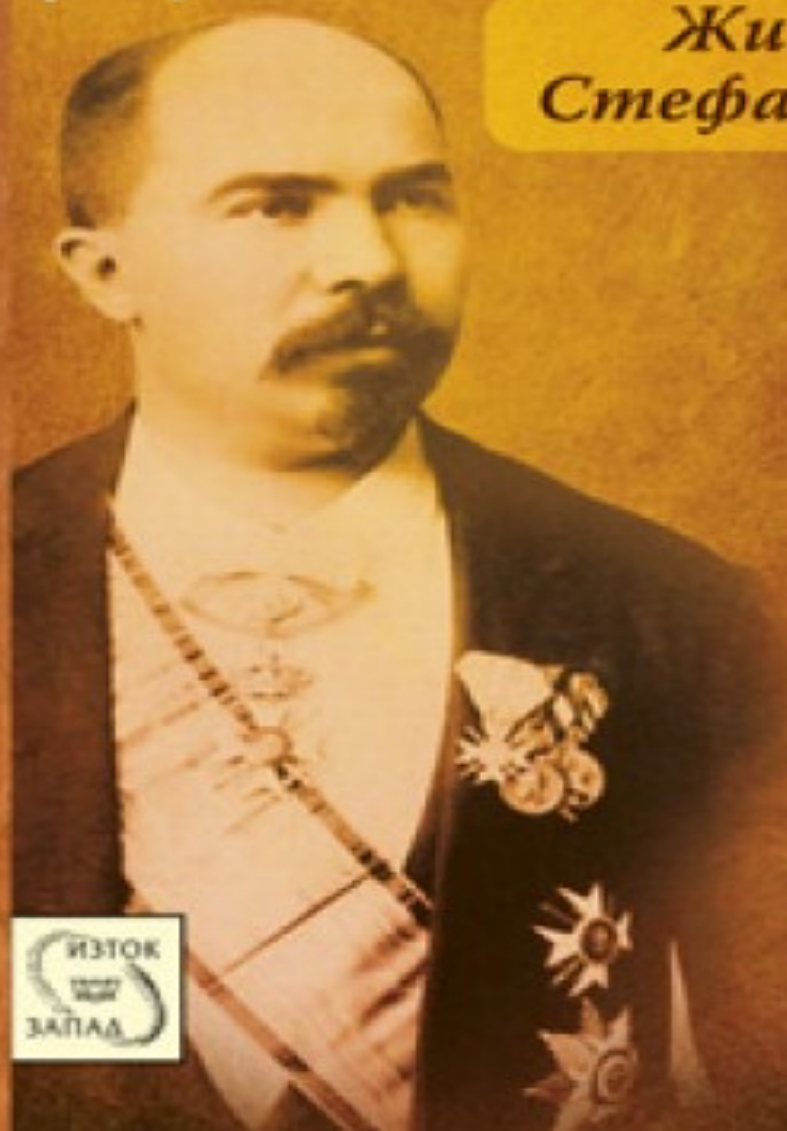

АНТОН
СТРАШИМИРОВ

ДИКТАТОРЪТ

*Животът на
Стефан Стамболов*

СПАСЕНАТА
ИСТОРИЯ

Антон Страшимиров

ДИКТАТОРЪТ

ЖИВОТЪТ НА СТЕФАН СТАМБОЛОВ

София, 2014

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Антон Страшимиров, автор, 2014

© Андрей Пантев, предговор, 2014

© Издателство „Изток-Запад“, 2014

ISBN 978-619-152-429-7

Антон Страшимиров

ДИКТАТОРЪТ

**ЖИВОТЪТ
НА
СТЕФАН СТАМБОЛОВ**

Държавно строителство по време на криза

Колкото повече сме разочаровани от своето съвремие, толкова по-плътено се вкопчваме в миналото. Тази угнетяваща зависимост се отнася за всички народи и повечето времена. Но изобилието на информация още не я преодолява. С едно натискане на бутон по интернет днес може автоматично да се покажат стотици биографични страници за личности, събития и процеси от нашето и световното минало. Това се отнася и за автора, и за героя на тази книга. Именно поради това тук преднамерено прескачам стандартните индикации на кариера, изяви и жизнен път на автора на тази особена книга. Преиздавана и препрочитана, отхвърляна, но и сочена за образец, тя носи онази автентичност на преживяното – като наблюдение и съучастие, което рядко ни предоставят сухите статистически хроники. Кой твърди, че историята е несправедлива? След дълги години на невежествено или преднамерено забвение Стефан Стамболов се завръща в нашата памет с целия си блясък. Преувеличавам, но малко. Многотомни съчинения, парламентарни речи, спомени на съвременници, конференции и десетки изследвания, паметници в повечето големи градове, улици и площади са с неговото име. Автоматичното му споменаване като универсална емблема на нова България, често пъти в най-безвкусния стил на папагалската конюнктурa, понякога дразни, особено ако излизат от автори, които не са написали един ред за него преди промените. Това ни идва малко повече, но не е незаслужено.

Авторът на книгата Антон Страшимиров – благородна издънка от значим род, чиято семейна съдба напомня на братя Гракхи или Петкови – е проникновен изследовател на Стамболов, сравним по решителност със самия него. Според изследователката Анелия Славейкова Антон Страшимиров бързо става народен представител от Видин заедно с Найчо Цанов от Радикалдемократическата партия през 1902 г., още при появата на първия брой на списание „Праг“. Днес неговото име, както и това на неговите братя също преживява нов обществен интерес. Явно надареността и ерудицията на Антон Страшимиров са били селективно забелязани и оценени навреме. Също и като на неговия герой, станал народен представител дори преди да е навършил изискуемата възраст. Едно благородно нарушение на Конституцията, за което е имало доволни съзидателни причини. Ето че и двамата се завръщат в историческата памет, макар и не в еднаква степен.

Няма защо да крием: след 1989 г. общественият интерес към Ст. Стамболов бе основно генериран от неясните контури относно антируския му имидж, приет дотогава като предизвикателно отрицание на уморени и профанизирани братско-съюзнически отношения. Малцина се интересуваха от държавническия му принос. Но той беше „мъчен“ и дискретно пренебрегван политик и преди Девети. И като покойник той будеше страсти. Но защо именно Ст. Стамболов, а не друг наш революционер, държавник, книжовник и прочие не предизвиква толкова страстни престрелки? Защото съчетаваше дързостта на „лудите глави“ от националната революция с мъдрия разум на политическите реалности след възкръсването на българската държава.

Нека напомня, че Евлоги Георгиев бе писал на Найден Геров, че великият Христо Ботев, негов близък роднина, е „малко лекичък откъм ума“. Така понякога са изглеждали за другите нашите исторически мъченици. Благодетелен banker и храбър поет трудно се съчетаваха, макар че и от двата приноса и жертви България изпитваше съдбоносна потребност. А Стамболов притежаваше и двете – според потребностите и времето. Така будеше респект и сред противниците си. Неговото име бе свързвано често с анекдотични измислици за политически нрави, в които негативизмите преобладаваха: „Горе, долу Стамболов.“ Само не разбирам това упрек към него ли е или към самите нас. С каква тревога и неподозирано пророчество още през ноември 1910 г. пловдивчанинът Коста Кнауер бе казал: „Тежко ни, че го няма между нас!“ А съсипаният екзарх Йосиф ще промълви след нашите катастрофи: „Ах, къде е сега Стамболов?“ Защото трудно ще си представим, че държавник като него би допуснал България да воюва с всичките си съседи (включително и с Черна гора) през непоправимата и злощастна 1913 г. Оттогава всичко тръгна наопаки. Може би да допълним – да да бяха повечето ни държавници като него! А Стамболов напусна този свят с дълбоки разочарования и в море от ненавист. Затова трябваше да се появят писания, подобни на „Диктаторът“. Нелека бе онази съдба, която следваше своя идеал с храбра решителност и рядка за българския политически модел и манталитет последователност.

А можеше да бъде друго. Повелителното наклонение в историята невинаги е неприемливо. Ако Стамболов бе загинал в четирите български въстания, описвани в тази книга, неговият портрет щеше да бъде кичен с цветя по училищните коридори, както на всичките ни национални мъченици. Както пишат за социалиста Фердинанд Ласал: „Ако беше умрял млад, щеше да загине като Ахил!“ Тогава трябва ли да го обвиняваме, че не е загинал геройски, след като се е срещал със смъртта? Но не стана така и на неговото погребение се вихри кръшно студентско хоро от Висшето училище, основано по негово време. Неговият гроб бе взривен още през 1896 г. Едно заслепление следваше друго. Така се стига до онова „престъпно безумие“ между 1913 и 1918 г., което бе по-страшно от безумие, защото беше сляпа глупост.

При всичките ни скептични резерви към „поуките“ от миналото какво ни остава от неговото противоречиво наследство? Ако следва да лаконизираме това наследство, можем да го сведем до наблюдението, че той показва, че „помощ от...“ не означаваше неизбежното „зависимост от...“. Това е изключение в европейската история, което при другите ни мании за приоритети е много повече. Той показва, че може да се осъществи значително държавно строителство в условия на универсална политическа криза, юридически регламентиран васалитет и опасни години в търсене на княз. Тези сурови обстоятелства не му служеха за обяснение и извинение за безсилие, а като че ли стимулираха онова институционно изграждане и законодателна дейност, които нямат паралел по мащаб и темпо с никой друг период. Все пак съдбата ни прати навреме Стефан Стамболов. Бяхме уморени от прошения, мемоари, скитане по европейските столици с молби да ни забелязват, уверения за независимост, които нямаха покритие. Триумфът през септември 1885 г. бе голямото начало на малкото княжество. Предстояха ни изпитания, чрез които постоянно стояхме в коментарите на европейската преса. След векове невежествено пренебрежение, изпитвано към нас.

Всъщност какво прави той при и след преврата, контрапреврата, абдикацията и Регентството, през онези сътресения след 1885 г., назовани от Рихард фон Мах „български бурни времена“. Ако следва да дадем ключова дума за него, това е последователност – първата категоризация за политически деец и принцип! Тя обхваща всички сфери на неговата дейност. Липсата на предсказуемост в конфликтите бе основният дефицит в българското политическо мислене, най-вече поведение за живота на Третото царство. Каквото и да означава като метод на приложение, на нас не ни вярваха! Затова трябваше метод, който понякога наричат „желязна ръка“! Защо да се преструваме? Никой не го нарича демократ, въпреки че е имало по-големи диктатори от него. А в коя страна стопанската модернизация, отстояването на независимост и изграждането на държавните структури са ставали в безукорни демократични условия? Не, демокрацията не е самоцел, тя е рационално средство за възход, но само при предварително изградена среда. Това не оправдава, но обяснява онези нарушения, често силно преувеличавани, които декорират характеристиките на неговото управление.

Най-удивителната общност в сериозните изследвания, появили се за него в последните години, е, че в своите крайности те остават в същата фаза на пристрастия, с която са започнали. Книгата на А. Страшимиров като методика, присъди и обяснения е еталон в това отношение. Това е израз на онази ни неспособност да оценяваме миналото в полутонове, при която е невъзможна всяка историческа равносметка. Дали умопомрачителната разпра в руско-българските политически отношения след ноември 1886 г. е предизвикана от грубата намеса на Русия, насочена към подчинение на освободената от нея държава, която отрицателите на Стамболов свенливо наричат „някои грешки на руската дипломация“? Или е сътворена от яростната съпротива на наранения български национализъм, който има друга представа за бъдещето на България? Потвърждава се пророчеството на Достоевски за „неблагодарните славяни“. Нека напомним, че по това време Русия и България имат различна форма на управление. После дали всичките вътрешни дивотии с камшици, данъци и кърви, особено при изборите за III и V НС през 1886–1887 г., са предизвикани само от „режима“ или за тези драми има принос и опозицията? Дали фалшификациите на изборите, добавянето на бюлетините и арестите все пак напълно доминират нормалния ритъм на парламента, където Стамболов произнася ярки речи? И тук не говорим как „българският Бисмарк“ „дресира“ по подобие на Канцлера парламента, а за сериозни аргументи в залата на Народното събрание. Дори и знаменитата му фраза за „вътрешното убеждение“ е последвана от малко известното му обръщение към депутатите: „А после вие ще ме съдите!“

Ст. Стамболов пази Народното събрание като зеница на българския политически свят. Той нарича народните представители „нашата сила и нашето величие“, въпреки че някои от тях са репресирани. Ако направим съпоставяне на отстранени народни представители като брой и принадлежност, с изненада ще установим, че повечето от тях са стамболовисти. Той непрекъснато твърди, че изпълнителната власт следва да има опора в законодателната като условие за функциониращо управление. И това става в страна, където и по конституция народът не е суверен, въпреки условната демократичност на Конституцията. А става дума за управление, което машинално наричат диктаторско и за което твърдят, че в парламента нямамо силна опозиция. А каква е поносимостта между управлявани и управляващи преди идването на Стамболов на власт? Ако той носи някаква греховна отговорност, това се

изразява от перспективата, че се създават предпоставки за симулиран, формален парламентаризъм, при който се знае предварително кой как ще гласува. Затова след неговото скандално отстранение „личният режим“ се засилва, а не спира. Често и с тенденциозна преднамереност го сравняват с Петко Каравелов. Несъмнено П. Каравелов е един от малкото политически дейци с идейна подготовка и с искрена привързаност към демократичните идеали. Но често пъти политическата интуиция и способността за решителна инициатива и реакция са по-значими, особено при критични и съдбоносни политически обстоятелства. Интелектът понякога е пречка в политиката. Нима Панайот Волов не бе по-интелигентен от Георги Бенковски? В смутните времена след 1886 г. колебанието бе по-важно, отколкото грешните решения. Така собствено става и с избора на Фердинанд, който става княз поради липса на друг. Но по-страшно от него бе безкняжието!

Стефан Стамболов е от значимите дейци на нашето националноосвободително движение, които след съзаклятия и въстания трябва да се заемат с управление на държава. Какво ще кажете за бунтовник, който, бидейки автор на „Русия беше свята за нас“, е приет със салюти в града на Босфора; който предлага короната на Асеневци на султан Абдул Хамид? Каква знаменателна дързост! Ето разликата между харамията-бунтовник и проникателния политик, който знаеше, че при такава комбинация целокупна България ще доминира на Балканите и ще се откъсне по естествен начин от вчерашния угнетител. А кой отстояваше принципа за неделимост на Македония? Нарушаването на този принцип след 1911 г. ни донесе толкова непоправими нещастия...

От друга страна намирам, че Стамболов е достатъчно велик, за да спестим мрака около неговото име. Споровете кой е виновен ще продължат, но фактите остават. С разстрелите в Русе през февруари 1887 г. по време на Регентството се появява мрачен феномен в новата ни история – физическа разправа с другомислещите, което е обстоятелство с тежки последици за последвалия вътрешнополитически живот у нас. Но кажете ми къде офицери, впрегнали в бунт срещу правителството своите войници, не са последвани от същата участ – независимо дали са прави или не? После през юни 1892 г. след атентата от 15 март 1891 г., покосил погрешно министъра Христо Белчев, са арестувани над 200 души. На подсъдимата скамейка са изправени 18 души, между които Петко Каравелов, Светослав Миларов, Тома Георгиев, К. Попов и А. Карагюлев са осъдени на смърт. Присъдите са изпълнени, Каравелов е хвърлен в Черната джамия. Френският дипломатически представител дори с ужас предполага в донесенията си в Париж, че дори е бит. Това също не следва да бъде подминавано.

Но само с това ли е запомнено това управление, често категоризирано като режим? Цялото преобразяване на България като най-значимата държава на Балканите е немислимо без неговото явно и градиво участие. Има ли една институция у нас, която да не е замислена или реализирана по негово време? От стопанство до администрация, от независимост до облик в Европа. Няма чужд журналист, който да го е видял и да не е писал с възторг за него. Не, Стамболов не остава в българската история като русофоб. Той се вписва като вдъхновен строител на държава, която най-сетне с поклон се обръща към него. Преиздаването на тази книга е едно от свидетелствата за това преклонение. Обстоятелството, че тя е издадена през 1935 г. с такъв остър полемичен тон и с такова гневно пристрастие, напомня, че дълго преди политическите сривове у нас след Девети септември срещаме яростни крайности в оценките на неговото място в нашата политическа история. Нейното иронично заглавие, намекващо за

несправедливите етикети, лепени към Стамболов, напомня, че е имало и такива етикети спрямо него, и то невинаги само под чуждо идеологическо внушение. Тези полюси предопределят повечето пристрастия, намерили място и в тази книга. Защото модернизацията на една страна и отстояването на нейната независимост след векове изпитания не могат да бъдат осъществени с бели ръкавици. Днес ние знаем, благодарение и на тази книга, че безредиците по времето на Стамболов са предизвикани само от неговата тираничност. Те са предприемани и от самата опозиция – легална и нелегална. Затова четем тази книга с разбиране и дори с възмущение. Тук срещаме изрази като констатацията, че Стамболов издигнал своята отмъстителност в знаме. Авторът има слабост към фразата „политически романтизъм“, който характеризира въодушевлението, с което са се полагали темелите на една нова държавност. А такива състояния са предпоставка за неправилни, а понякога и груби до жестокост решения. Тогава безгрешници не е имало.

Писаното от Антон Страшимиров може да се сведе по предназначение и като извинително обяснение за повечето крайности, съпътствали онова време, които са проявени от всички. Но Стамболов следваше повече принципи, отколкото ситуационни капризи. Ето защо си струва да препрочетем тази книга. Не толкова като фактология, която днес ни е повече известна, а като нервен отговор на несправедливи нападки. Укорите към Стамболов би следвало да бъдат много по-малко, отколкото похвалите, които намираме у Антон Страшимиров.

Проф. Андрей Пантев

КНИГА ПЪРВА

АПОСТОЛЪТ

Народен вожд преди освобождението на България

Предговор към книга първа

Намерих, че най-крупни държавнически фигури в новата ни история са Петко Каравелов, Стефан Стамболов и д-р Константин Стоилов. Каравелов е най-кабинетен, Стамболов – най-всестранен, д-р Стоилов – най-характерен. И реших да ги посоча на новите поколения не само с проникновението на художествен писател, но и с доводите на старателно осведомен историк.

Погълна ми много време и труд Стефан Стамболов: поразително разностранен и мъчно изчерпим! Книгата си върху него разделям на три части:

- 1) Народен вожд преди освобождението на България;
- 2) Държавнически възход;
- 3) Диктатор.

Тук предлагам само първата част от моята книга за Стамболов.

А. Страшимиров

София, Петровден, 1935 г.

I.

Един афоризъм.

Стамболов и неговото време. Детство. В Русия. Учител в Търново. Емигрант в Букурещ

Покойният политик и литератор Димо Кърчев обичаше афоризмите. Той говореше често:

– В нашата нова история Стефан Стамболов се очертава като единствен самороден държавник. През освободителната Руско-турска война той един между всички се държи настрана, не се поддава на общото войнствено увлечение, пази си главата, чака да се освободи България, че да я управлява.

При сегашните нрави и настроения той афоризъм може да мине за духовит. Но той не подхожда за хората от онази епоха. И не покрива действителния натюрел на голямата историческа фигура, която характеризира.

Все пак афоризмът на Димо Кърчев не е случаен. Той подчертава някаква съдържаност у Стамболов през освободителната война – известното негово стоене настрана, което трябва да се обясни. Тогава стихийният човек наистина проявява гражданска студенина – не постъпва в българското опълчение, макар да е 22-годишен младеж. Защо е това държане? Не чака ли, наистина, той да се освободи България, че да я управлява?

* * *

Стефан Стамболов е роден на 15 януари 1854 г. във Велико Търново. По майка той е от рода на Иваница (Иванчовци) от Трявна, от който род са по-късните видни фигури в нашия политически живот: Тодор Иванчев и Сава Иванчев. Потеклото на дядо Никола не може да се установи¹. Според Митко Маринов² и той е тревненец. В Търново обаче има легенда, че старият е бил „караманлия“³. Положително е, че дядо Никола и брат му Янко са били някога в Цариград. И оттам са дошли в Търново. Затова са били наричани от турците „стамболлии“, т.е. цариграждани. Живите още свидетели твърдят, че те са говорели български без акцент, т.е. не като чужденци. Обаче никой (нито Митко Маринов) не посочва тревненския род, от който ще е произходът на двамата братя⁴. Не се е запомнило даже презимето им. А те са били двама снажни красавци, при това весели хора и песнопойци. Така Стефан Стамболов е взел своя къс ръст от майчиния си род, но своя мургав цвят и дарбата си да пее – от бащата.

¹ Бащата на Никола е дошъл от Цариград като готвач на един гръцки владика в Търново. – Б.р.

² Става дума за Димитър Маринов, автор на книгата „Стефан Стамболов и новейшата ни история“. – Б.р.

³ Караманлия – от караман, което означава едър, снажен. – Б.р.

⁴ В близките потомци на Стамболови се говори за някакъв дядо Стамат от Трявна, който е бил чичо на търновските братя. Но сред живите още съвременници на Стефан Стамболовия баща (търновци и тревненци) не се посочва никакъв негов роднина в Трявна. – Б.а.

Двамата братя (бащата на Стефан Стамболов Никола и чичо му Янко) може би са пропаднали български търговци, които крият презимето си. Но в Търново те са се явили не без пари. Закупили в центъра на града „юртлук“⁵ и издигнали хан. В архитектурата на обширната сграда няма нищо наше. Тя е на два етаж, със стени от правилни каменни

блокове, които изглеждат полирани. Сградата е без стряха и със сравнително твърде малки прозорци, които са без кепенци.

5 Юртлук (ост. тур.) – имение, земя. – Б.р.

В своя хан двамата братя са били гостилничари и кафеджии. А са довеждали те от Цариград и трупи гимнастици и карагъозчии. Навярно край тези трупи малкият Стефан е станал гимнастик. Той се възправял на ръце и е ходел на тях.

Детето Стефан Стамболов не е проговорило до тригодишната си възраст – мънкало е само „мъ-ъ“ и затова в семейството са го наричали „мънчо“. Но на третата си година то е проговорило изведнъж „като възрастен човек“. А после, когато „момченцето“ е прислужвало на баща си в хана (разнасяло кафета), за него е запомнена странна историйка. В хана се криел някакъв дядо Никола (навярно известният дядо Никола от Горнооряховската завера), който свикал една вечер младежи на тайно събрание. Малкият Стамболов залепил ухо отвън на вратата. Усетили го най-после. Тогава той признал, че е подслушвал всичко, но нямало да ги издаде „и с кремък да го дерат“! Тайнственият дядо Никола се затрогнал от малкото момче и когато си заминал, оставил на малкия една старинна българина⁶.

6 Българина и българия (ост.) – вид голяма тамбура. – Б.р.

Така Стамболов от дете се научил да свири на тоя народен инструмент.

Като ученик Стамболов вероятно е привлякъл общо внимание, та вече на 16-годишна възраст той е бил изпратен „на учение в Русия“ като стипендиант на Търновското училищно настоятелство. Ето така той е можел да се види руски семинарист в Одеса. Това е било през 1870 г. Тук младежът е попаднал в тайна група руски идейници – „прудонисти“⁷.

7 Прудонисти – по името на Пиер-Жозеф Прудон – теоретик на анархизма. – Б.р.

През близо две години той е бил библиотекар на групата. И в тоя къс период от ранните години на Стамболов трябва да се търсят както източниците на знанията му, така и зигзагът, по който се оформят основните черти на неговия характер, защото по-късно той е нямал време да работи върху себе си.

Може с основание да се допусне, че през двете семинаристски години в Одеса Стамболов е чел много с известната фанатична упоритост на младите в нашия народ. Легенда е, че белите полета на един екземпляр от руския превод на Марксовия „Капитал“ са били нашарени със собственоръчни бележки от Стамболов. Горещият младеж-прудонист е намирал какво да възразява на Маркс комай във всяка страница от капиталното съчинение! Това е знаменателно. Такава полемика, колкото и младежка да е, предполага не само известни знания, но и мислителните способности, ако не на математик, то поне на икономист.

Стамболов е щял да плати скъпо за благодатните си семинаристски години в Одеса. Полицията подушила тайната група прудонисти и предприела арести. За щастие, между заподозрените не е попаднал и мургавият библиотекар. Той успял да се укрие. На това са му помогнали ранните гимнастически упражнения. Семинаристът е съумял да се приспособи в един търговски параход за матрос и така се е прехвърлил в Румъния.

Тук пъргавият и кален вече в нелегално боравене руски семинарист ще да е проникнал в българските комитетски среди. Но не се е застоял сред тях: в началото на учебната 1872–1873 година той е вече учител в родния си град – В. Търново. Младежът е обаче още кипящ. И учителството му според Никола Обретенов е траяло ден до пладне. Немирният учител зачестил през нощите да отскача по селата и е бил толкова безогледен, че селяните са се оплакали на „търновското настоятелство“ от непредпазливостта на „даскалчето“.

Пак според Обретенов настоятелството уволнило Стамболов само формално – за свое ограждане, т.е. без да му отнеме заплатата. Обаче в Търново се твърди, че Стамболов е нарисувал голяма картина – бой на българи и турци; окачил я в коридора на училището, а това е дошло до ушите на турците и буйното „даскалче“ е трябвало да бяга зад Дунава, без да става нужда да бъде уволнено – формално или не – от настоятелството.

Сега в Румъния Стамболов ще да е вече изцяло в комитетските среди. А може би е отскачал и нелегално отсам Дунава. За всеки случай, след десетина месеца от своето забягане в Румъния той се явява на конгреса на българските комитети в Букурещ като втори делегат на Търновския окръг. Тогава той е само 19-годишен.

А в началото на 1875 г., значи след малко повече от една година, Стефан Стамболов е бил заместник на Васил Левски – според историка на нашите освободителни борби Д. Т. Страшимиров („Априлското въстание“, т. I, стр. 164). Младият само на 21-годишна възраст революционер, минава в Турция като главен нелегален апостол на свободата (с пълномощно от Централния задграничен български революционен комитет, че е негов представител „за вътрешността“). Фактът е от голяма психологична важност. И търси сериозно обяснение.

II.

Възходът на Стефан Стамболов. Първи стъпки като апостол. В Старозагорското поле

Чудно е, че 21-годишният Стамболов се определя за заместник на Васил Левски. Това налага две допускания:

1) Или след обесването на Левски (предшествано от предателства и разкрития) комитетските редове са толкова бедни от хора, че не се намира подходящ заместник на великия апостол;

2) Или пък Стамболов трябва вече да е оформен като изключителна фигура в сред комитетските сили, та се е наложил на всички въпреки възрастта си.

Васил Левски е самороден колос. И няма съмнение, че заместването му ще да е било много трудно. Но и трескавият темп на нашето възраждане – и национално възбуждане – не е позволявал да се догонва нуждата от зрели по възраст водители. В борческите редове изведнъж е бликнал неочаквано многоброен кадър от интелегенти. Така за заместник на Васил Левски не е бил удобен доморасъл човек, какъвто е бил „Дяконът“. А види се, нямало е налице такъв възмъжал интелегент, който да се нагърби с всичките физически и морални трудности на нелегалното организаторско кръстосване на обширните български области в Европейска Турция. Опитът с един интелегентен българин – бесарабец (заловен в Сливен от турците, но после освободен като руски поданик), е свършил много печално: човекът бил вече с руски нрави и още в началото на своята апостолска дейност се провинил в сексуално увлечение, та се е провалил непоправимо (според тогавашната битова строгост у нас).

Така изборът на досущ младия още Стефан Стамболов за заместник на апостола Левски действително ще да се е дължал преди всичко на липса от подходяща и проявена личност между възрастните български революционери–интелегенти.

Но и наличните качества на младия Стефан Стамболов са подкупвали общото разположение в комитетските среди. Въпреки възрастта си, той вече е наподобявал в някои отношения Васил Левски. Преди всичко Стамболов е притежавал като самобитния Дякон натюрел, отсечено решителен на действие; ум далновиден за подбиране на средствата и ясен за определяне на задачата; воля твърда и със заразителна внушителност. При това младият човек е проявявал духовитостта на нашите балкански колибари. А и въобще е притежавал съобразителност и хитрина, присъщи на мизиец. Към всичко това Стефан Стамболов е добавял още една черта на Васил Левски: той е пеел български народни песни със заразителна задушевност и тъй гласовито, както е правел това само Дяконът. А трябва да се пренесем в онова тъмно и пак възторжено време на народно възмогане, за да разберем обаянието, което ще да е упражнявал Стамболов с това си качество на народен певец.

Не е бил без значение навярно и подвигът на семинариста Стамболов в Одеса: той се е изтръгнал от мрежата на руската явна и тайна полиция, успял е после да я заблуди и чрез своята моряшка авантюра (постъпил за матрос в един гръцки параход) можал благополучно да се прехвърли в Румъния. Сред наличните тогава сили в българския революционен лагер не се е намирал друг, който да е разполагал с такова бунтарско минало.

А не бива да се пренебрегне и обаянието на един всестранно надарен млад човек, какъвто се очертава Стефан Стамболов още в ранните си години. По темперамент, начетеност и ораторски дар той е бил не само най-близо до народния поет (и изпъкнал вече национален вожд) Христо Ботев, но дори е стоял наред с него! Според историка Д. Т. Страшимиров Ботев и Стамболов са били не само неделими, но и изравнени помежду си (били са при задушевно другарство тъй беззаветни във взаимната си готовност да въздигнат своя злополучен народ, че при един идеен спор – в горещото си съревнование към единомислие – са идвали до сблъскване с револвери в ръка...).

И накрая – няма да е правилно да се отрече и стихотворството на Стамболов. Неговите бунтовнически песни („Не щеме ний богатство“, „Спи спокойно, мой детенце“ и др.) са били още тогава много популярни. Няма съмнение, по художествена стойност те не бива дори да се споменават край Христо-Ботевите. Но нали нашето общо културно ниво тогава е тъй ниско, че навярно Стамболовите песни ще да са допадали на вкусовете и разбиранията много повече, отколкото може да се мисли днес.

Така Стамболов, макар и действително твърде млад, е можел дори само с горните си качества да бъде посочен за заместник на „бай Левски“. А към всичко горно трябва да се добавят и променените настроения и разбираня както в българските революционни кръгове, така и в самите ръководни български обществени слоеве. Възбуяли са вече душите и не са могли да понасят робството. Докато Васил Левски се придържа фанатично в началото, че въстание трябва да се предприеме само след „пълно организиране и общо въоръжаване“, сега в душите зрее фаталистичното – „ще въстанем, че каквото Бог даде“. А за такива разбираня и за такова обществено настроение е подходдал тъкмо един млад и дързък апостол като Стефан Стамболов. Никола Обретенов разказва следния случай: у тях е пренощувал веднъж Стамболов още съвсем момче. През нощта баба Тонка събудила сина си твърде изплашена; според нея „момчето“, „гостенчето“ трябва да се е „побъркало“! То се било възправило в стаята си по бели дрехи и махало с ръце, крещяло. Никола (тогава Тихов) отърчал да види. И се разсмял: момчето по бели дрехи сред стаята декламирало с ръкомахания и с пълен глас някакво свое ново бунтовническо стихотворение!...

Наложително е да допуснем, че Стамболов, който през 1873 г. е втори представител на търновските комитети в Букурещкия революционен конгрес, не ще е стоял все в Румъния цели две години – от 1873 до 1875⁸) г. Той ще да е отскачал по свой почин отсам Дунава на нелегална работа и така ще да се е подготвил за апостол, като при това ще да е спечелил и терен поне в Търновско, т.е. ще да се е проявил като агитатор. А тъкмо такъв млад и образован човек е подходдал за заместник на Левски при новите настроения и разбираня.

8 Дядо Обретенов твърди, че Стамболов по това време е бил учител в Цариград. Остава да се документира. – Б.а.

Като формално признат „апостол за вътрешността“, Стефан Стамболов минава в Турция при Русе в началото на 1875 г. Той прехвърля лично и партида оръжие. Но турците залавят оръжието. И значи подушват какъв човек е прехвърлил Дунава.

Тоя случай крие първата психологично важна стъпка в апостолския период от живота на Стефан Стамболов. Очевидно той удря на камък. И е редно при такова опасно злополучие (залавянето на партидата оръжие и възбудата от това у турските власти) младежът апостол да се спотаи някъде в Русе или даже да се върне назад в Румъния, докато се успи пак турската полиция. Но Стамболов вероятно е вършил това не за пръв път. А види се, той е бил вече –

макар и само 21-годишен – напълно оформена индивидуалност и то тъкмо в ония контури, в каквито го видя и позна историята по-късно: не знае да се връща назад и не умее да работи наполовина.

Според Д. Т. Страшимиров Стамболов е успял от Русе да се прехвърли при по-близките си и по-верни революционни ядра в Търновско. И веднага се е заловил за трескава организаторска работа. Помагало му е навярно и общото повишено настроение в народните маси. А това трябва да го е направило още по-уверен и предприемчив. Той е прехвърлил и Стара планина – втурнал се е на работа в обширното Тракийско поле. Тук са го придружавали и двама негови съграждани, единият от които – учител Момчев – при опита за въстание само след няколко месеца в Стара Загора – не е издържал ужаса и е предал всичко на турците. В Старозагорското поле организаторското дело на Васил Левски ще да е било много по-запазено: в работата са били всички попове, учители и първи хора по градове и села. Стамболов е успял в късо време да обходи Тракийската обширна низина, стигнал е до Родопите и е проникнал в тях. (Когато след няколко месеца младият апостол е призовал тракийци пред Стара Загора, за да превземат града, на неговия глас се отзовали и няколко десетки родопци от село Обручище, над Харманли, въоръжени с шишенета).

III.

Въстанието в Херцеговина. Стамболов в Букурещ. Връщането му в Стара Загора. Стратегия за въстание през 1875 г.

През пролетта на 1875 г. изведнъж европейските владения на султана се обхванали от треската на бунта: избухнало Херцеговинското въстание. Повлекли са се от всички страни войски и турски доброволци на запад към сръбските земи. Това засилило бунтовническата треска в Тракия. Мълвите за събитията са прониквали и в последното селце, тревогата е обзела всичко младо. Трябвало да се бърза. А Стамболов е бил в северните поли на Родопите. Трябвало е той сега да отскочи в Букурещ, да бръкне – заедно с Ботева – в касите на побогатите българи из Румъния, за да достави оръжие; да нареди после план за общо въстание по двете страни на Балкана, а накрая да мине и лично към действие. Налагало се е всичко това да стане с онази бързина, която се е диктувала от самия кипеж в душите, а не е било лесно да се отскочи в Букурещ от далечните разстояния зад Хасково (при тогавашните пътни съобщения, през Средна гора и Стара планина, и при необходимостта да се заобикалят турските военни и полицейски постове).

Ето пред тази трудна задача Стефан Стамболов е пак въоръжен с ония конспираторски хитрини и дързост, с които той като одески семинарист се озовава матрос в гръцки параход, та се изтръгва от руската полиция и се прехвърля в Румъния.

По европейските „източни железници“ (Саран бей – Цариград) имало и български железничари. Между тях е бил и някой си Иванов, който се числял вече в революционната организация. Ето към него се е обърнал Стамболов. И се превърнал на железничар, та се озовал в Цариград. Навярно Стамболов е бил придружаван от самия Иванов – или от друг българин. Той още с пристигането си в Цариград е влязъл в българските среди и е бил представен на граф Игнатиев (може би от дядо Петко Славейков. Според едно писмо на Стамболов до Букурещкия комитет, писано от Стара Загора през август същата година, той почти убедил дядо Славейков да се прехвърли в Румъния). Така Стамболов е сполучил със съдействието на граф Игнатиев да се прехвърли в Одеса с руски параход и оттам – в Румъния. Фактът е от голямо психологично значение.

Одеският семинарист отпреди три години, който като секретар на таен прудонистки кръжок е бил търсен от руската полиция (за да бъде заточен, може би), сега се явява протеже на руската дипломация. Очевидно младият Стамболов е вече не само човек напълно отърсен от книжни позиции. Той трябва да се чувства – и да умее с представителност да се налага където трябва – за български национален вожд. Това на 21-годишна възраст!

* * *

Ако от бунтарския период в живота на Стефан Стамболов имаме само горното начало на личен възход, то пак би било доста, за да се отхвърли афоризмът на покойния Димо Кьорчев, че през освободителната Руско-турска война стихийният човек се е държал настрана, т.е. бездеен само защото е „чакал да се освободи България, за да я управлява“.

Когато един младеж е излагал неведнъж главата си за делото на своя народ и по тоя колкото геройски, толкова и мъченически път е успял още на 21-годишна възраст да заеме положението на фактически вожд, естествено е – и е неотклонимо – той да се надъха не само със самомнението, но и със съзнанието на генерал. А човек с такова съзнание не може – и не трябва! – да се нареди като безименен борец, като безразличен номер в масата на бойците при една война. Той чувства вече своята цена и ще чака – и ще търси – да се ангажира в сложния подем, какъвто представя една война само като изключителна единица, т.е. пак като началник сред своя народ (ако не и въобще като началник на своя народ), за освобождението на който се води избухналата война, какъвто е всъщност и случаят.

А революционната дейност на Стефан Стамболов не свършва с изложеното горе. Наопаки, тя тепърва почва. И взема такива размери, че той се надъхва дълбоко и непоколебимо със самочувствието на първостепенна сила в живота на своята страна.

Към края на пролетта през 1875 г. Стефан Стамболов е в Букурещ при Христо Ботев, който е председател на Задграничния централен български революционен комитет (Любен Каравелов вече се е оттеглил). Българската емиграция в Румъния е възбуждала: личи обща готовност за морални и материални жертви по желаното въстание в България. Това се дължи преди всичко на кипнатото в широки размери борчество срещу турците в Херцеговина. Според едно писмо на Стамболов до Никола Обретенов, той (член на Централния революционен комитет в Букурещ заедно с Ботев) успява да изпрати на въстаническите лагери в Херцеговина помощ от 1000 турски лири. Помощта е занесена от нарочен пратеник, който има мисията да ободри херцеговинците с клетвено съобщение, че непременно ще действат и българите – ще действат скоро, комай веднага!

Ето при такава психическа треска Стамболов наново се връща в Турция, решен да дигне на всяка цена въстание. А за център на движението избира Стара Загора – средище далеч от източнобългарските земи. Случаят е също от голяма психологическа важност. Защо наистина младият вожд пренебрегва своята първична база – Стара планина – Търново – Русе, която е такава и на Васил Левски? (Левски, както се знае, държи за средище Ловеч). Ако Стамболов по психология отговаряше – даже най-малко! – на онази концепция, която съдържа афоризма на покойния Димо Кьорчев („не се излага, щади главата си, защото чака да се освободи България, че да я управлява“), той би останал да действа в своя Търновски окръг, който прониква до средищна Стара планина (до лесовете в тила на Мара гидик² и Юмрук чал¹⁰) и значи, който е удобен за партизански въстанически действия. А при това същият окръг допира и спасителния (при поражение) Дунав. Прочее, какви са съображенията на младия вожд, та избира за средище Стара Загора?

² Мара гидик – наименование на връх Русалка (Калоферска пл.) до 1942 г. – Б.р.

¹⁰ Юмрук чал – наименование на връх Ботев (Стара планина) до 1950 г. – Б.р.

От всички най-крупни водителски фигури в нашата нова политическа история Стефан Стамболов се очертава като най-отсечен държавнически тип: никога не играе на думи и най-малко изпада в демагогия. А за такъв човек да се предприеме народно въстание ще рече: да се победи или да се мре. Нещо повече: за Стамболов да се дигне въстание при тогавашните условия ще рече да се мре. И тъй като той е напластил вече в себе си съзнание на голяма самоцена, лесно е да се разбере, че ще потърси да се нагърби със задача, която да отговаря на неговите стихийни сили: ще иска заслужено да се „похарчи“.

Само така може да се обясни, че Стамболов щом е решил да предприеме сериозни действия в подкрепа на Херцеговинското въстание, избира Старозагорския окръг и въобще Тракия.

Условията в Тракия не са само посочените вече, по силата на които Стефан Стамболов се издига до пиедестала на Васил Левски още като 21-годишен младеж, т.е. налице в Тракия не е само общото българско възбуждение, което чака бунта и не мисли за последствията. Пък и въобще за историческия момент не е вече задача „да се дигне въстание, че каквото Бог даде“. Сега трябва да се предприеме движение, което има строго определена цел: да ангажира част от турските военни сили (които се точат към Херцеговина), и то да ги ангажира за колкото се може по-дълго време. А за такава цел тъкмо Русенският вилает най-малко е подходдал. Той е бил преди всичко турско военно средище (с крепостите – и големите гарнизони в тях: Шумен, Силистра, Русе). И после: тук е турската етническа база на север от Стара планина – големите колонии от малоазийски турци в Дели орман, Камчибой и Тузлук¹¹. Едно частично българско движение в Търновския окръг би било подавено от турците само за няколко дни. И херцеговинците не биха почувствали никакво облекчение. (Гарнизоните в Шумен – Силистра и без това са многобройни, с предназначение да посрещнат външен неприятел).

¹¹ Дели орман – наименование на историко-географската област Сланник до 1942 г.

А положението в Старозагорско (и в Тракия въобще) е коренно различно. Докато в Търновския окръг готовността на българските маси да се вдигнат на борба срещу турското владичество е била предимно политическа (и е идела от голяма маса дребнособственическо население), в Тракия, наопаки, тя е била по-скоро аграрна. В благодатното Тракийско поле комай всички села са били превърнати във владения на турската поземлена аристокрация – беговете. И някогашните дребнособственически български стопани (след държавната централизация на Асеновци, която отменя боярските ленни права) са станали чифлигари и ратаи. Но в нашите народни маси не е загаснала основната черта на българина: „Свое да има, свое да работи, господар да си е.“ А при това турската аристокрация в по-ново време е била вече разложена: живяла е разсипнически – с „харемлици“, „алаи“, „ахпапи“. Така беговете са почнали да се разоряват: чифлиците им вече са минавали в ръцете на „филибешки“ (пловдивски) богаташи – гърци и българи. Това е пробудило собственическите апетити на българските селски маси. „Ако се прогони турчинът“, селяните ще си заграбят „бащината земя“... Ето на тази основа е водена революционната агитация из Тракия. И е водена досуш искрено. Най-живото революционно средище на селата в Старозагорското поле – Арабаджиево (с известния в освободителните борби тук дядо Иван Арабаджията), е участвало в движението с жените и децата, защото селото се е било разраснало (край коларството), поминъкът е станал мъчен, а голяма част от селската земя се е владеела от бег. И ето окото на селяните – чифлигари и занаятчии – е било в тази земя. Така по-късно през освободителната Руско-турска война щом селото е било окупирано от „казаците“, жителите веднага си поделили турския чифлик братски – с „чоп“. На тая побуда у българските селски маси в Тракия се дължи дори предателството на Ненко Балдевеца в Средногорското въстание. Той е бил управител на турски чифлик в селото Балдево. И се явил човекът на революционния конгрес в Оборище не като турски шпионин, а като обнадежден българин – чифлигар. Ще се бие и той, ще се бият и всички, за да прогонят „анадолците“, че да си земат „бащината земя“! Но човекът се убедил в Оборище, че замисленото въстание е несериозно:

няма оръжие по признанието на самия Бенковски! А как може да се прогони врагът без оръжие? Турците ще изловят всички заговорници и ще ги избесят. Пък ето между заговорниците е бил сам Балдевецът! Не тоя роб, който не се движи от никакви граждански побуди, трябва да спаси главата си! И заявява открито на няколкото си познати още в самото Оборище: „Това тъй, както сте я нагласили, е детинщина. Аз ще ви предам!“ Ако Ненко Балдевецът беше дошъл на Оборище като шпионин, би ли обадил на своите хора там, че ще ги предаде? А тоя роб съобщава предателското си решение така възмутен, че думите му достигат до самия Бенковски. И тоя веднага изпраща хора да го настигнат и убият. Ако изпратените терористи бяха успели да догонят Ненко Балдевеца, в новата ни история нямаше да има предател на Средногорското въстание.

Стефан Стамболов, който още като одески семинарист е чел „Капитала“ на Маркс – и е полемизирал с автора – не е можел да не вникне в тази икономическа побуда на българските селски маси в Тракия – побуда, по силата на която те са били готови на масово въстание.

Ето само затова той ще да е избрал Старозагорския окръг, когато е решил да предприеме частично действие в подкрепа на въстаналите херцеговинци.

IV.

Око на вожд. При Българския централен революционен комитет в Букурещ. Едно историческо писмо на Стамболов. Частично въстание в Тракия. Стамболов като национален вожд. Ядро за българска държава

Живи сподвижници на Стефан Стамболов отпреди освобождението на България (и негови съграждани) твърдят с увереност (а и разказват с големи подробности), че той, когато е отивал да вдига въстание в Стара Загора, минал през Търново, взел тях (живите сподвижници), а по пътя в едни балкански колиби увлякъл със себе си и един местен войвода, та така в Стара Загора се явила цяла група бунтари.

Историческата памет у застарелите съучастници на отдавнашни крупни събития обикновено е несигурна: от много разказване при различни случаи (и обикновено в присъствие на също така живи съучастници, с които често влизат в спор) тяхната памет се замъглява, почва да им изменя и накрая се забърква.

През пролетта на 1875 г. Стефан Стамболов е можел да се яви при Българския централен революционен комитет в Букурещ само за няколко дни като е идел от далечните предгория на средната Родопска верига (от Хасковско). Това той е можел да извърши, като е издействал помощта на руския посланик в Цариград граф Игнатиев. Младият апостол е разполагал навярно с руски пътнически билет (а може би и формален паспорт). Защо той да не използва същия руски документ и за връщането си в Цариград? На това го е подсещало преди всичко онова трескаво психическо състояние, в което се е намирал, поради внушителното въстание на херцеговинците!

И случаят е действително такъв: Стамболов, за да се яви веднага в Старозагорско, не е прехвърлил Дунава и не е минал през Търново, нито е тръгнал за Стара Загора с бойни другари, а се качил пак на руски параход и се явил в Цариград. За щастие, това твърдение може да се документира.

В музея при Габровската Априловска гимназия се пази едно саморъчно писмо на Стамболов до Българския централен революционен комитет в Букурещ от 29 август 1875 година. Писмото е писано от Стара Загора само 8 дни преди опита за масово въстание тук. Ето дословно това писмо по преписа на г. П. Димитров, който е уредник на музея:

Загора 1875 г. август 29

До Б. Р. Комитет в Букурещ

Братя,

Пристигам в града, без да срещна никаква пречка. Сега съм вече в безопасно място, отдето скоро, щом приемем потребните известия от разните места, ще захванем бунта. Ето какво направих в Цариград.

У. Цанков беше ми дал една записка от Коунджича до черногорския капитан в Цариград. Аз отидох в Цариград при него и се разговаряхме. Той ми каза, че имал на разположение до 2000 черногорци, които щом им заповяда, ще скочат на крак и ще обърнат Цариград на прах. Той е съгласен да запали Цариград, но само за това потребни му са 1500 турски лири, за да има с какво да купи оръжие на своите хора. Тия пари той

иска от нашия комитет в Букурещ, комуто се обещава да слугува вярно и да направи всичко, което е възможно, за да направи най-голяма вреда на турците в Цариград.

В Цариград се маях само два дни. Ходих да намеря Славейков, но не го намерих в къщата му и като го чаках до 4 часа, отидох си, като му оставих писмо, в което му бележах да замине за Букурещ, дето ще го приемат като баща българите (следва три реда шифър). Известете ни по-скоро пратихте ли хора за Цариград, защото ние с тях искаме да сме в споразумение. Аз съм оставил в Цариград човек, до който да се обръщат за сведение от българите.

– Картите, пугалите (?), динамита и д., ако са дошли, без друго да ги пратите.

– Тотю доде ли?

– Пари събират ли се?

– Панайот скоро ще излезе ли?

– Приеха ли участие и старите?

– Сичка Тракия е военно... Секий си купува оръжие и джупане¹². По градовете, дето има да се продават револвери, пушки, куришуми, нищо не е останало. Цената на оръжието е много горня. Гледайте още от сега хванете да купувате оръжие, защото ще бъде много потребно (следват четири нечетливи думи).

¹² Джепане (ост.) – боеприпаси, бойни вещества. – Б.р.

Секи ден заминава войска за сръбската граница. Почти нийде из Тракия няма войска, има тук, в Загора, 20–30 келяви заптии.

Кажете на Ботева, че тук се научих, че брат му бил запрян във Филибе, отдето сполучил да побегне и сега не се знае де е. Така се научавам.

Поздравете от мене в Браила Пееви и Икономови, които много уплаших със заминаването си от Влашко.

Ваши Стамболов¹³

¹³ Писмото е с полуфонетичен правопис, който не спазвам – за улеснение. – Б.а.

Така Стефан Стамболов през лятото на 1875 г., когато е решил да дигне частично въстание в Тракия, не е минал през Търново и Стара планина (както твърдят живите сподвижници в родния му град), а се е прехвърлил в Цариград (вероятно с руски параход). И оттам само след два дни е тръгнал за Тракия – сигурно пак по „Източните железници“, със съдействието на българина-чиновник по тези железници Иванов.

Стамболов трябва да е слязъл още в Харманли и веднага е почнал разпорежданията си за въстание. Както вече се спомена, от родопското село Обручище над Харманли са тръгнали 60 души въоръжени въстаници към Стара Загора, дето са били през нощта срещу определения ден – 7 септември – за бунта. Движили са се през нощите – на малки групи по различни пътища.

Страната е давала всички характерни в историята на народите празници, че е в навечерието на бунт. Търсенето на оръжия е всеобщо, те поскъпват и не се намират. При това вървят войски към сръбската граница и гарнизоните из Тракия са изпразнени: „В Загора има само 20–30 келеви заптии.“ Турското правителство не е непредвидливо, като действа така. Преди всичко „раите“ са безоръжни, не са служили във войската, изгубили са отдавна войнствен дух. При това повечето тракийски градове и градовце са турцизирани: мнозинството им е мохамеданско – служило във войската и е войнствено като владетелно

племе. И после: Тракия е средишна област за европейските владения на империята, тя е оградена със стратегически разпределени турски етнически групи: с турски села по течението на Тунджа (между Стара планина и Средна гора), с голямата турска група в Родопите (кърджалийско), с войнствените помаци в Тъмръша и с голямата военна крепост Одрин. И все пак турците са бдителни: Цариградското правителство е изискало от Българската екзархия декларация, че българите ще мируват...

Ето при такива условия действа Стамболов като национален вожд – само на 21-годишна възраст.

И начертава план: ще групира пред Стара Загора армия от няколко хиляди души, ще превземе града и с вероятните оръжейни складове в него (че и с оръжието на грамадната му маса турско население) ще организира армия. В нашите въстанически движения (Средногорското въстание в 1876 г., Македонското в 1903 г. и масовото въстание на селяните по Огоста в 1923 г.) никой вожд не се е спирал на тъй наложителната държавническа мярка: да организира армия, която ще се бори срещу армия и, облегат на нея, да основе държава с данъците ѝ, с реквизициите ѝ и с войсковия ѝ рекрут¹⁴! Всички наши въстания се движат в тесния кръг на бунта: въстаниците превземат селото или градеца си, окопават се в него и чакат да дойде войската, да ги смаже. Голямото Илинденско въстание в Македония не ни дава не само план за създаване на държава, но дори не чертае и стратегия за партизанска война!

¹⁴ Рекрут (фр.) – новобранци във войската. – Б.р.

Единствен Стамболов съзнава най-ясно задачата си и я начертава определено. Би могло да се каже: условията, при които той предприема частичното народно въстание в Стара Загора, го довеждат сами по себе си до съзнанието да създаде армия. Неговата задача е да подкрепи въстаналите херцеговинци. За тая цел той трябва да организира издръжливо движение, т.е. такова, което да трае поне с месеци и да привлече колкото се може повече турска войска. А такова движение налага организирането на една, макар и неголяма, армия.

Такова допускане изглежда много убедително. Но Стамболов, както ще видим, и след една година, когато организира въстание вече в своя Търновски окръг, пак чертае план, който има за задача да създаде армия, т.е. ядро за нова, за българска държава. Смело може да се твърди, че младият заместник на Левски, който като 17-годишно момче в Одеса е проучвал материалистическата философия, е успял да си изработи реалистичен ум и похвати.

V.

Неуспехът в Стара Загора. Жестока безизходност. Странно решение

Стамболов пише от Стара Загора на 29 август до Българския революционен комитет в Букурещ, че „щом приеме потребните известия от разни места, ще захване бунта“. А „бунтът“ е насрочен на 7 септември – значи след 9 дни от датата на писмото. Очевидно се действа с трескава бързина. Може би предварително е определен денят на бунта и се чака само отговорът на хората от окръга. А Старозагорският революционен окръг обхваща цялата ширина на Тракия от Средна гора до Родопите. При това поради общата неграмотност (особено в полето, където и сега процентът на неграмотните е поразително голям – най-голям в цяла България, според статистиката от 1929 г.) борави се в повечето случаи чрез устни заповеди, и то изпращани по невежи куриери. Ето на това последно обстоятелство – и на трескавата бързотия, разбира се – ще трябва да се отдаде неуспехът на начинанието.

Планът е: през нощта на 6 срещу 7 септември под Стара Загора да се стекат няколко хиляди български въстаници, с които да се превземе градът и да се обезоръжи турското му население. Определен е и сборен пункт. И на този сборен пункт на 6 септември вечерта излизат от Стара Загора окръжният революционен комитет и 70 души въоръжени старозагорци начело със Стамболов.

За преживяното в тази тревожна нощ имаме фейлетонно описание от Захари Стоянов. Старозагорчени – четата, комитетът и Стамболов – чакали на определения пункт селските въстанически маси. Но времето минавало, настанало е среднощ, а никой не се явявал. Най-после решават, че трябва да има недоразумение. И старозагорци тръгват да търсят селските въстанически маси. Последните (около 4000 души по общо твърдение, което и Захари Стоянов предава) наистина са били групирани на друг пункт. Ето при това търсене в нощните тъмнини Захари Стоянов разказва, че в края на вереницата¹⁵ от въоръжени старозагорци вървяло и едно младо, което се туюкало и псувало – поради трагичното недоразумение. И това младо било Стефан Стамболов!

¹⁵ *Вереница (рус.) – редица. – Б.р.*

След освобождението на България Захари Стоянов става близък на Стамболов едвам по Съединението. (Д-р Константин Иречек бележи в своите дневници, че в Пловдив служел за съдебен следовател някой си Захари Стоянов, който бил човек без образование, досуш малограмотен и пак проявявал изключителна журналистическа дарба). А по Съединението на двете Българияи Стамболов е вече председател на Народното събрание, след като години наред е бил такъв авторитет в Либералната партия, че според д-р Иречек той единствен е примирявал непримиримите инак помежду си либералски водители – Драган Цанков и Петко Каравелов. Прочее, сега Стамболов вече не е някогашният бунтар и сигурно гледа на боравенията си отпреди освобождението малко с насмешка. А Захари Стоянов дава горното фейлетонно описание навярно по разказите на самия Стамболов.

Историята обаче със Старозагорския опит за бунт е била твърде трагична. Морално отговорният за недоразумението е бил разбира се апостолът. Но колкото и да е бил той тогава млад, все пак не е вървял в края на въоръжената вереница от старозагорци, когато са

тръгнаха да търсят селските въстанически маси. И не е ставал той отегчителен, че дори и смешен със своите възмущения. Наопаки, както ще видим, Стамболов докрай е запазил значението си на вожд, а също и внушителността на своя глас при решенията.

Стара Загора е разположен до голите южни разклонения на Средна гора. И се простира няколко километра надлъж. А под него е равно като длан поле – докъдето очите гледат. То образува около града обширен полукръг. Ето по тоя полукръг са тръгнаха старозагорци със Стамболова да търсят селските въстанически маси. Между това лятната нощ вече е преваляла. Така най-после решили: Стамболов и въоръжените старозагорци да се изтеглят в Средна гора, а самите членове на окръжния комитет да се приберат в града – да си идат по домовете. Съображенията ще да са били – ако турците не са подушили движението през тази злополучна нощ, комитетът ще разпрати куриери в полето и ще нареди строго установеното групиране на въстаналите селяни за следната нощ.

Стамболов се оттеглил с четата в Средна гора, към хайдушкото Змеево, и изпратил от селото куриер в града за свръзка.

И получил потресни новини. Турската власт не е проспала нощното движение на българските маси. Но не е могла да предприеме преследване из селата, защото не е разполагала с войска. Обаче наличните в града „20–30 келяви заптии“ се раздвижили и почнали арести. Така арестуваният член на комитета – учителят Момчев – не издържал и почнал да издава. А той е търновец, пръв е довел зимъс Стамболов в Стара Загора, бил е негов близък и като такъв познавал цялата комитетска мрежа със стоящите начело лица не само в Стара Загора, но също в Търново, Шумен, Русе. И почнал да прави поименни разкрития за всичките окръзи...

Стамболов ще да е бил сътресен. Но не се е издал пред четниците си – старозагорци. Наопаки, досущ строго е заповядал те да се пръснат по българските села околоръст и да изчакат удобен случай да се легализират, т.е. да се приберат по домовете си. А сам той се изгубил от очи – без да вземе когото и да било със себе си!

Какво е ставало през тия тежки часове в душата на младия апостол и какво е решил той да върши?

Според историка на нашите въстания Д. Т. Страшимиров, Стамболов е разпуснал 70-те въоръжени старозагорци, без да остави никого при себе си. И сам е потеглил на север, към Стара планина.

Тоя факт е тъй поразителен (особено при крайно трагичните обстоятелства след съкрушителните разкрития на учителя Момчев в Стара Загора), че позволява да търсим – и да установим – всестранната образност на Стефан Стамболов като психология, като характер и като интелект.

Преди всичко, с другари по-славно се мре, нали? Ще се даде сражение и всеки достойно ще сложи главата си. А ще се остави и една епична страница за възпяване от поколенията.

Стамболов отклонява това. Очевидно той не е романтик в пряк смисъл. Но не е ли в случая той любвеобилен поет? Не му ли е домиляло за тези 70 души старозагорци – че и за техните близки? И не ги ли е разпуснал той само за да се те спасят някак, а е оставил разплатата за общия неуспех да посрещне сам със своята глава, която турците търсят сега (след разкритията на учителя Момчев) под дърво и камък?

По-нататъшният ход на Стамболовия живот отрича мекодушие в основата на неговия натюрел. При това той е напластил вече в душата си (далеч преди Старозагорската злополука) непоколебимо съзнание на самоцена у първостепенен обществен водител. А при така наслоена психология – и при властнически непоколебима воля (с каквато историята познава Стамболов) – той не само не може да прояви някакво мекодушие към съдбата на 70 души въоръжени мъже, чийто войвода е в случая, но би извършил тъкмо обратното: той би въвел в четата желязна дисциплина – дори чрез разстрели! – за да спаси и тях, и себе си.

Така остава още едно допускане, а именно: не се ли е почувствал младият човек (почти младеж!) съкрушително развенчан в своя апостолски ореол и затова не е ли той прислязъл до горчиво разочарование в народните маси, че дори и в идеализма си?

* * *

Ние и досега нямаме по-обстойни проучвания върху неуспялото Старозагорско начинание. Но е несъмнено: при сигурна почва в народните маси, то е предприето с широк замах. И Стамболов, по своя деен натюрел, вероятно е вложил в него всичката своя стихийност. Така той през критичната нощ навярно е бил напрегнал цялата си енергия – решен да победи, или да загине.

И се е видял жестоко измамен – комай подигран – в очакванията си (мистично тържествени у един трагически тип човек, какъвто е Стамболов). А след ден към това психическо крушение се е прибавил и убийствен морален удар: предателството на учителя Момчев, човекът който го е довел в Стара Загора!

Прочее, може много основателно да се потърси: не се ли е пречупила наистина волята на съвсем младия апостол и не бива ли да се допусне, че у него се е покрусила и самата вяра в народа?

Стефан Стамболов е строго очертан в политическата ни история от последвалия си шумен живот като държавник и диктатор. Той е човек на вдъхновено действие, но не и на екзалтация, т.е. не пристъпва към своите начинания нито само със сърцето си, нито само със своя разум. Той е съчетание на свръхдуховна сила с подсъзнателен предусет (способност да предчувства, да предугажда). И никое от неговите начинания и действия не бива да се обяснява и тълкува само с аналитичен ум или само с чувствено отношение към властния човек. Потребен е по-широк, по-всестранен мисловен обхват, за да се вникне в истинския сложен Стамболов.

Смело може да се твърди, че при Старозагорския трагичен случай трябва да се допусне у 21-годишния представител на задграничния Български революционен комитет дълбока нравствена покруса. През злополучната нощ, когато се е очаквала появата на селските въстанически маси, той напрегнато е вярвал, че стои пред победа или пред гибел. А на утрото се е видял презрян и отритнат от съдбата. При такава душевна покруса много ли трябва за един досущ млад човек, за да изпадне в разочарование, униние, безверие, дори отчаяние?

Но при човек, който никога не губи ума си, т.е. който никога не изпада в пълна екзалтация, не може и не бива да се допусне на приумица такава разочарование, което да му пречупи волята. Не, странното обстоятелство, че Стамболов разформира изцяло четата си, щом узнава за предателството на Момчев в Стара Загора – това странно обстоятелство търси по-

друго обяснение от униние, безверие, отчаяние. И е уместно да се запитаме: пуритански трезвеният дотогава и със страшна волева сила млад апостол не е ли дошъл – при потресните обстоятелства – до убедено (разумно) ликвидаторство, какъвто е случаят с Любен Каравелов след обесването на Левски?

Идеологът-ликвидатор, ако не е художнически тип, е непременно човек, който е изпаднал в душевното състояние, например на търговец след пълен фалит. Търговецът, макар по психична основа да е сметлив резоньор¹⁶ (който още в началото на своята търговска кариера не е можел да не допуска и „риска“, т.е. възможността на разорителен неуспех), все пак в края на краищата не може да преживее разоряването си и си тегли куршума. Обаче, ако той надвие на тази своя трагедия, т.е. ако преживее своя фалит, остава докрай с душа на човек, който е изпаднал в безчестие. Друг е случаят, когато идейният ликвидатор е художнически тип. Белетристът Любен Каравелов може да се издигне както над личното свое злополучие и разочарование, тъй и въобще над безпомощността на своя народ (въпреки накупялата душа на народните маси, т.е. въпреки готовността им на саможертва). И издигнат така, той може да се примири със съдбата, може да се съвладее като индивидуалност със свой самороден дар и постепенно да се отдаде както на своето специфично художествено творчество, така и на съответните духовни отправления (педагогика, журналистика, преводачество и въобще възпитателни и просветителни начинания).

16 Резоньор (от рус. и фр.) – човек, който обича да мъдрува и да се впуска в разсъждения. – Б.р.

Стефан Стамболов със своя натюрел (организаторски възторжено дързък, деен, стихийно енергичен) не подхожда за горните две рамки, нито като човек с познатите страни на неговия частен живот нито като обществена фигура, която е тъй релефно очертана в историята на дадената съвременност. Дори се налага да кажа: той е толкова далече от обикновената мярка, че надхвърля и контурите на значителен обществен водител. Той е изключителен такъв.

VI. Предусет

Строгий историк търси у всеки държавник еднакво и брутална властническа воля, и растящо обаяние на вдъхновител. Затова той (историкът) с особена любов подчертава разликата между една властна фигура, но която е лишена от елементите на вдъхновител, и един пленителен вожд, но който е колеблив строител и значи безплоден държавник. А съчетанието на тези два елемента (властна воля и вдъхновено водителство) историкът счита като същина на идеален държавен мъж.

Но нали има в историята личности, които надхвърлят и тази мярка? Те са хора на такъв могъщ дух, че се явяват като лост, като динамика на епохални събития.

Ако бих намерил смелост да причисля нашия Стамболов към тия изключителни личности в историята въобще, аз не бих се побоял от обстоятелствата, че той се издига и действа сред малък народ като нашия. Но ме гнети общата наша назаднаост, гнети ме инертният дух у едно християнско племе, душено и изстребвано през векове от по-примитивен, но добре организиран азиатски народ. Благодарение на тази наша злополучна българска съдба, днес у нас всеки – и най-надареният – е само един психически примитив.

А такъв е и Стамболов.

Все пак той е една наша неизмеримост!

Ето: животът му след Старозагорското злополучие открива, че той не се е отчаял и не се е пречупил във властническата си воля като обществен водител, т.е. като апостол. А още по-малко се е поколебал в своята бунтарска идеология, т.е. още по-малко е минал към стъпалото на идеолог-ликвидатор. Прочее, какво го движи, като разпуска въоръжените си 70 бойци и тръгва сам-самин на север към суровата и необятна Стара планина? Ако у него няма отчаяние, очевидно налице е някаква мистична самовяра. А за такава самовяра може да намерим много предпоставки и още толкова обяснения. И все пак, дори при най-бляскави усилия не можем изчерпи същината. Не може да я даде изчерпателно и сам Стамболов. Защото той не е само съчетание на „воля“ и „възторг“, а е и въплътена духовна свръхсила, която често се движи само под един знаменател: предусет.

В книгата си за Христа Ботев („Народ и поет“, София, 1922) аз посветих много страници върху легендата, че Ботевата поема „Хайдутин“ е била довършена, но че ръкописът е бил изгубен и за поколенията се е запазил само началният къс. Аз отрекох сериозността на тази легенда. Христо Ботев е почнал поемата си с романтичен замах: той идеализира класическото българско хайдутство, което – със своята сурова отмъстителност против своеволията на завоевателя турчин и против безправието въобще – е подкрепяло и утешавало роба-народ. Поетът чувства, че трябва да се увековечи в безсмъртен епос народното борчество срещу лихата политическа съдба. Но Ботев–поетът е неделим от Ботев–бореца. И когато последният пристъпва да възпее хайдутството, той замисля да даде не само художествено творение, но и идеал за новите поколения. Хайдушкият син в неговата поема – синът на Петка Страшника – макар и да е свършил университет, ще трябва пак хайдутин да стане! И с тоя борчески патос Ботев изпява първата песен на своята поема. Но по-нататък не

може да иде! Вече и в неговото подсъзнание се таи новата истина на живота, а именно, че времето на хайдутството е минало! Наистина, не би ли било анахронизъм, ако при Васил Левски, който пътува из всички български земи само с един револвер в джоба и събира навред средства за всенародно въоръжено въстание и то не вече в името на робската отмъстителност, а за „освобождение и на българи, и на турци от тирания“ („от царе, папи, патриарси“) – не би ли било, казвам, анахронизъм през тази епоха да се издигне в идеал прототипът на хайдушките „крилати“ войводи, прототипът на „Петка Страшника“?

При това в настъпилата нова епоха има и една очебийна действителност, която отрича хайдутството не само морално: то вече и физически е недопустимо! Турция е централизирана и прави сериозни опити да се превърне в модерна държава. Това не може да не се придружава, макар и временно, с известен възродителен романтизъм в самото владетелно племе – турците. След кърджалийската епоха разбойничеството – без разлика на националност и вяра – се преследва с ожесточение не само от войската и полицията, но и от турските народни маси (че дори и от българските!). И е спряло то (разбойничеството) съвсем. А по тоя път е спряло и българското хайдутство. Тази нова действителност са почувствали и съзнали най-добре живите тогава класически наши войводи – Панайот Хитов и Филип Тотю. Когато при Априлското въстание в България през 1876 г. Христо Ботев е екипирал в Румъния своята дружина, знае се, че той е потърсил за нейни началници горните войводи. Но тези един след друг се заогъвали и отказвали „честта“, която им се е правила. Според Д. Т. Страшимиров ето как е обяснил по-късно своя отказ Панайот Хитов:

„Други бяха вече и Турция, и турците – говорел старият Войвода. Промениха се. Не можеше да се хайдутства: скачаше мало и голямо да преследва.“

Опитът на войводите не може да е бил чужд на Стефан Стамболов, който е изпитан организатор на двата средищни окръга – Търновския и Старозагорския. А дори и да не е дошъл Стамболов до извода, че боравенето с въстанически чети е немислимо за оня исторически момент, той все пак е носел в своето подсъзнание известна преценка за основните особености на новото време. И навярно след неуспеха си в Стара Загора, макар и дълбоко сътресен, Стамболов е тръгнал към Средна гора с тъмен предусет, че неговата чета от 70 въоръжени хора му е вече една тежест. Казах: да се мисли, че той е искал да пощади живота на тези свои верни мъже, е неубедително, дори и наивно. Хората на голям мащаб чувстват много силно самоцената си и не се жертват поради малки подбуди. Наложително е да допуснем, че той се е погрижил да разреши правилно изхода от трагичното положение на народното дело, въобще, и онова на четата и себе си, в частност.

В своето писмо от 29 август до комитета в Букурещ Стамболов иска да знае кога Тотю войвода и Панайот Хитов „ще излязат“, т.е. ще се явят с хайдушките си чети сред народа. Значи той не е догматично против хайдутството – все още! Но писмото си младият апостол пише преди жестокото проваляне на цялото начинание в Стара Загора, т.е. той го пише при перспективата, че въстанието в Тракия е избухнало. В такъв случай в борбата ще трябва да се въпрегнат наличните борчески групи от всички видове, нали?

Но сега от цялото замислено с широк замах начинание оставало е налице тази чета от 70 въоръжени тракийци. При това Стамболов и четата не са в Стара планина, а в най-разлятата част на Средна гора, само на няколко километра от града, където учителят Момчев прави пред турците съкрушителни за цялото народно дело разкрития. Не е било мислимо да не се

открие от войските такава чета, особено при наличните обстоятелства. А по цялото течение на Тунджа (между Средна гора и Стара планина) се редят стратегически турски села. Същото е комай и по цялото продължение на Стряма под и над Карлово. Едно движение на 70 души въоръжени българи при тези условия (и при психическото съкрушение, че делото е пропаднало и нито може да се иде някому в подкрепа, нито може да се очаква отнякъде помощ) би значело – романтизъм или отчаяние.

Ето прочее поводите, които обясняват странното решение на Стамболов да разпусне цялата старозагорска чета и да тръгне сам на север. Към това обяснение би додала убедителност и вероятната скрита надежда у Стамболов да оцелее от крушението и да се яви с възможно голяма бързина в Търновско, за да спаси каквото може от революционната организация (от „комитетът“) след предателствата на Момчев. Разбира се, тази надежда е допустима у Стамболов само при наличния сигурен предусет (интуиция), че взетото решение (разпускане на четата) ще е най-предвидливото и най-разумното сред явната безизходност.

Последвалите събития доказват наличността и безпогрешността на тоя водителски предусет. От 70-те въоръжени старозагорци са се спасили всички освен двама (братя Жекови), които не са си скрили оръжието, та когато били открити (в една кошара) от турските потери, водили сражение и са загинали юнашки. (Легендата, че с тях е бил и сам Стамболов, но е успял да си пробие път през веригите на турската потеря, е само легенда).

Безпогрешността на водителския предусет се подчертава и от обстоятелството, че Стамболов наистина успява да прехвърли Стара планина и да се озове сред верните си хора в Търновския окръг.

VII.

Волева мощ. Пак странно решение.

Друго писмо на Стамболов

След предателствата на учителя Момчев в Стара Загора настръхнали са Търново, Горна Оряховица, Шумен, Русе: в тия пунктове властта е изпоарестувала всички първи комитетски хора. Това обаче не е попречило на Стамболов: той прониква до Свищов и със съдействието на братя Бръчкови успява да прехвърли Дунава.

В Румъния борческите редове са били дълбоко смутени от новите предателства в България. При това настъпило е и страшно безпаричие. Ето при тези обстоятелства Стамболов спрял в Букурещ и пише на Кольо Тихов (Никола Обретенов) в Гюргево:

... Аз досущ не виждам¹⁷, затова не мога да дойда в Гюргево.

¹⁷ *Безпаричие. – Б.а.*

Намислил съм да зема да издавам един хумористически вестник. Чакам да ни пратят б-тях лири на Илариона (Драгостинов), за да накупим книга.

Твърде ми е жалко за горкия Михал (от братя Жекови от Стара Загора¹⁸). Пропадна му младостта без слава и полза. Но ще се намерят отмъстителни за мъките и униженията народни.

¹⁸ *Един от двамата убити от турците старозагорски четници на Стамболов. – Б.а.*

Келеш Кольо! Нали щеше да пращаш пари бе, фукара? Или и ти, като намери топло място и топка, забрави, че ние гладуваме и спиме на вестниците. Гиди юнаци–голтаци!

Мъча се, приятели, да бъда весел. Пея, смеем се, но сякой път съм умислен. Като пея, сякаш че оплаквам някого. Опустяло сърцето ми, сякаш че са липсали от мене мойта сила, мойта подпорка.

Изгубихме!... Изгубихме най-добрите си приятели. Опропастихме добрата работа... Изгубихме!... Кой може да проумее всичката безмерна бездна на тая проклета дума.

Отсега нататък на нам, техните приятели и другари, остава да живеем за едно отмъщение.

Но доста! Тази пролет – тогава ще видим.

Ваш С. Стамболов¹⁹.

¹⁹ *Из архива на Н. Т. Обретенов. Преписът е направен от госпожа Обретенова. – Б.а.*

Изглежда, че Никола Обретенов е намерил средства, защото в Гюргево при него се събират сега всички. Така се организира Гюргевският комитет – начело с Христо Ботев, Стамболов и Олимпий Панов. Тук се разпределя България на четири революционни окръга, всеки със свой началник, за да може в краен случай всеки окръг да действа самостоятелно, т.е. без оглед ще успее ли движението в другите окръзи.

Сега Стамболов задържа за себе си своя Търновски окръг. Все пак се вижда, че волята у него да организира правилно въстание с групирана въстаническа войска не е поколебана. За окръжен център той избира Горна Оряховица. И край вербуването на борци около Търново

той разпорежда до комитетите в по-далечните градове да организират чети и да ги отправят за деня на въстанието до Горна Оряховица. Писмото–заповед в такъв смисъл до Русе е запазено в архивата на Никола Обретенов. В изпълнение на тази заповед русенци организират въоръжена чета, изискват за войвода човек от Шумен и за деня на въстанието (1 май 1876 г.) отправят четата за Горна Оряховица.

Всичко това е от значение за преценка на волевата мощ у Стамболов. Той е преживял съкрушителен крах при Стара Загора през септември: едвам е успял да спаси главата си; прехвърлил е Стара планина при голямото възбуждение на турците след разкритията на учителя Момчев; можел е да мине Дунава, за да се види при гладните и отчаяни около Ботев хора в Румъния. Но вече през ноември той пак дига тук пестници и говори за „отмъщение напролет“. Не е ли взело у него връх младежкото лекомислие? Той едвам стъпва в 22-рата си годишна възраст...

В цитираното писмо до Никола Обретенов Стамболов издава колко дълбоко е почувствал неуспеха си в Стара Загора. Може би съвестно му е дори за съдбата на двамата четници, защото все пак той, Стамболов, се е спасил, а те са загинали. И тъкмо за тях той казва: „Но... ще се намерят отмъстителите.“ Това е толкова много българско, че даже трогва. С какво друго нашият народ е отстоявал своето право за съществуване през пет века азиатско владичество, ако не е била изработена в народната душа тъмна и непобедима отмъстителност?

Но в същото цитирано писмо Стамболов съобщава, че е намислил да почне хумористичен вестник – чака дори обещани пари, за да купи хартия... Хумористичен вестник само два месеца след главоломния неуспех в Стара Загора! Не, това е наглед необяснимо...

Всъщност то е пак поразително вярна проява на българска психология. Ние сме обезверен народ: затворен в себе си, невесел. И сме изгубили смеха си: хуморът у нас е сарказъм, взаимна гавра, взаимно оплюване. Тоя характер на българския смях е тъй всеобщ за старо и младо, за мъже и жени, че всяка най-обидна закачка сред нас веднага се подхваща от всички и се превръща в прякор, често отвратителен. Само затова може би хуморът е единственото оръжие, от което се бои дори най-нечувствителният българин. И само хуморът (нашият, българският) е средството за постигане най-голяма популярност у нас (Дядо Славейков, Ботев, Свирчо Петков, Захари Стоянов, Алеко Константинов).

Така замисълът на Стамболов да почне хумористичен вестник (само два месеца след Старозагорското крушение) трябва да се таксува като предусетно (интуитивно) налучкване на единствено правия път за ново обнадеждаване и за ново настървяване към борба на моментно покрусения български дух. Значи и в тая замисъл за хумористичен вестник трябва да виждаме у Стамболов едновременно прозрение в народния дух и пак vyplъщение на несъкрусима волева мощ.

За щастие, не е потрябвал тоя „остен“, т.е. не е станало нужда от хумористичния вестник, който Стамболов гласял да почне. От България се е стекла в Гюргево такава голяма вълна от узрели за саможертва бунтовници, че веднага се е минало към работа.

Известни са подробностите по участието на Търновския окръг в Априлското въстание през 1876 г. Центърът Горна Оряховица е пострадал от предателство. И планът на Стамболов да групира въстаническа армия пак не се е приложил. Русенската чета е пристигнала навреме до Горна Оряховица, но намерила града обсаден от турска войска и се е пръснала. Габровската чета на Дюстабанов не просъществувала повече от седмица: била е разбита, а

войводата Дюстабанов е бил заловен от врага. Борила се е по-упорито само Белочерковската дружина в Дряновския манастир.

А и при тоя крах Стамболов е останал твърд. Спасил се е по едно щастие след обсаждането на Горна Оряховица от турците: случило се е (при извършеното предателство) в Търново. Той се крие отначало при своите верни самоводчени (село при Търново). А после извършва нещо, което стои и сега в паметта на търновци като класическа легенда. Почват турските бесилки. Българските въстаници се държат пред съда – и пред мъченическата смърт – горди до екзалтация. Познат е презрителният куплет на Бачо Киро, издекламиран пред турския военен съд. Но още по-внушително е държанието на Цанко Дюстабанов. Той е бил някога съученик (в Цариградския лицей) със самия царстващ сега султан. Това се е знаело и от християни, и от турци. И ето султанът лично се е заинтересувал от съдбата на своя съученик, та турците са станали извънредно внимателни към заловения като воевода протеже на султана. Навярно това държане е отговаряло и на установеното от съдебното следствие обстоятелство, че Цанко Дюстабанов е бил всъщност против всяка въстаническа акция и против въоръжена борба въобще. И само в последния момент (след предателството в Горна Оряховица), поканен от съгражданите си да застане начело на предприета въоръжена акция, той се е подчинил на тяхната воля, потресен, вижда се, от появилата се предателска низост в племето му. Така всички са очаквали – след залавянето му – той пред съда да заяви, че е бил и е против въоръжена борба и по тоя начин да бъде пощаден от турците, т.е. да не „омаже въжето“. Но Дюстабанов е изненадал еднакво и своите, и врага. Той е дал на турците достоен политически процес; казал им е открито: „Ние си искаме земята“, т.е. че българите мрат и ще мрат по турските бесилки, защото не могат вече да понасят чуждото владичество. Ето това държане на габровския вожд трябва силно да е затрогнало Стамболов. И в трагичния ден, когато бесят Дюстабанов, Стамболов се е промъкнал в Търново. Това е било лудост. Отказал му е подслон даже зет му! Все пак упоритият Стамболов е намерил възможност да се укрие. И на утрото преоблечен като циганин-въглищар, той се е сврял сред турските тълпи и е присъствал на тежката българска трагедия – пратил е последна целувка на големия габровец, когато тоя учен българин, покорен на народната съдба, но и верен на политическото му новорождение, спокойно е увиснал на турското въже. Тоя случай отбелязва по-късно и д-р Константин Иречек в своя „Български дневник“ (том II, стр. 426).

VIII.

През освободителната война. Чувство на самоцена у национален вожд

Ако приемем, че Стефан Стамболов (след преживяното в борбите за освобождение) вече се е надъхал с оная вяра в достойнствата на своя народ, която е ореол на предшественика му – Васил Левски, ще трябва да се съгласим, че той в края на краищата и сам се е надъхал със самовяра и несъзнателно се е почувствал сред бойците в тоя достоен свой народ не само генерал, но и главнокомандващ.

А избраниците на съдбата – хората, надарени с духовна свръхсила – и без това се раждат с голяма подсъзнателна мярка за своята цена.

Ето така трябва да погледнем на Стефан Стамболов, когато ще преценяваме неговото държане през освободителната Руско-турска война.

Все пак отбягването на Стамболов да влезе в Българското опълчение, т.е. стоенето му далеч от самата огнена линия на войната, не би се оправдало с нищо и би било едно осъдително сомнение, граничещо с маниачество, ако той преди това не е водил въоръжена дейност, т.е. ако не е имал случаи да излага живота си за бъдещето на своя народ и на своята страна.

Недопустимо е наистина да се мисли човек и да се чувства роден за народен вожд, а след като до 22-годишната си възраст не е излагал никога живота си за делото на своята страна, да остане безучастен и тогава, когато мъжете от народа му гинат в ужасите на една с неизвестен още край война! Такова държане е присъщо само на бездушни кариеристи.

Случаят с Ботев е единствено логичният: той не би бил Ботев, ако не беше участвал с оръжие в ръка (безразлично като войвода или като редник), щом е избухнало в страната въстание. Защото той преди това не е имал случай да излага главата си в такава проповядвана от самия него борба.

Остава обаче открит въпросът: къде е Стефан Стамболов при обявяването на освободителната Руско-турска война и какво той борава, щом не се ангажира в българското опълчение?

По устното твърдение на живи сподвижници в Търново, щом се разчува за турските жестокости след Средногорското въстание, Стамболов минава в Румъния и предприема работа, която отговаря на неговото самочувство като народен вожд: той влага всичката си стихийна енергия в създаване комитети сред българите в Румъния, в Бесарабия и в Херсонската губерния – за подпомагане пострадалите в България. И както подобава на достолепен общественик, при самата тази своя работа той потърсва средства за своята издръжка чрез личен труд: става учител в голямата българска паланка Кубрат.

Ето така обявата на освободителната Руско-турска война заварва Стамболов учител. И при позива за рекрутиране на българско опълчение той – само 22-годишен – вероятно се е видял пред морално изпитание. Българското опълчение се организира не от българските комитети, не дори от българските общини в Русия и в Румъния, а от руското военно командване. Това опълчение не е „помощна войска“ (Русия разполага с неизброима маса обучени набори!), а само плакарда²⁰ за целите на войната. И естествено, в така сформираното опълчение дори

фелдфебелите и сержантите ще бъдат руси. А българите ще са само редници, т.е. изравнени, обезличени (и еднакво псувани и хокани при обучение – както е редът във всички войски по света). Руското военно командване не е могло да допуска, че сред борещите се за освобождението си българи има вече изпитан кадър от ръководни лица във въоръжената борба. Същото се случи дори и у нас – при военната кампания срещу Турция през 1912 г. Свикахме „македонско опълчение“, а го поверихме само на началници, които бяха обучени в нашите офицерски школи и в нашите казарми! И македонските войводи – комай до един – не влязоха в строя на това опълчение. Те или се зачислиха като нестроеви, или образуваха набързо свои чети и своеволно нахлуха в Турция. Едвам после, през всеобщата война нашето военно командване се досети да даде на македонските войводи началнически постове в опълчението, та така да се организира Македонската дивизия.

20 Плакарда (фр.) – плакат. – Б.р.

Не можете безпричинно само в името на граждански дълг да понижите в една война до редници ония, които са с проявено началническо достойнство и с изработена началническа психология. Това е деградиране, значи е наказание. И никой не би се подложил доброволно на такова изискване. Че и не трябва! Защото самата войскова дисциплина налага началникът да стои във всяко отношение по-горе от редника. Каква ще е тази войска, в която фелдфебели биха командвали на офицери! Нашият бляскав военен теоретик и храбър офицер – покойният полковник Борис Дрангов – срещнал във всеобщата война редник от Македонската дивизия, който спрял началнишкото му внимание с внушителния израз на своето лице. Полковник Дрангов се обърнал към войника с известния свой бащински тон:

– Юнак, как те викат?

– Павел Христов, г-н полковник.

– Павел Христов? От Битоля?

– Тъй вярно, г-н полковник.

– Ти ли се, бе Павле? Глупости! Че ти за редник ли си? Върви с мене!

Павел Христов беше ръководителят на Битолския революционен окръг. Човек достолепен, непретенциозен, изпълнителен, а едновременно и бляскав агитатор, и организатор! Но дошло време да се воюва наред с цялата българска армия и човекът влязъл в опълчението като редник. Обаче военният теоретик Борис Дрангов (който командваше полк в Македонската дивизия) веднага решил: Павел Христов не може да бъде редник.

– Това е против духа в една армия! – натъртил той пред Павел Христов. И му възложил задачата да си подбере хора от полка и да продоволства последния...

Условията, при които се е рекрутирало Българското опълчение в освободителната Руско-турска война, не са позволили на Стефан Стамболов да постъпи в него. И той се е чувствал толкова прав в своята изработена вече началническа психология, че е тръгнал из българските колонии да надъхва младите – да влизат масово в опълчението. Но сам е останал извън него – останал е да чака своето място в развиващите се събития.

IX.

На изпитание. Нов критичен момент

Стефан Стамболов се явява в Търново веднага след настаняването тук на руското военно командване. Той е непознат на последното. За помощник на губернатора (вицегубернаторът) в Търново бива назначен Драган Цанков. При него за чиновник в губернаторството е бил нареден и 22-годишният Стамболов – навярно по препоръка на видни търговци. Драган Цанков е общественик, оформен в Цариград – с психическата подкваса на ориенталска школа („византийска“). Той ласкателно „котка“ хората около себе си, а в душата си е самомнителен. Тоя тип човек е психично чужд на всеки хъш, още повече, когато тоя хъш е Стамболов, който сред младите сега е живата сянка на загиналия Ботев, а при това е и вчерашният заместник на Васил Левски (особено тук в Търновския окръг и в Търново). Още при първа среща „вицегубернаторът“ и „подчиненият чиновник“ ще да са се почувствали и ще да са се взаимно отблъснали. Но Драган Цанков е знаел, разбира се, с кого има работа. И като цариградски политик той е погалвал с кадифени ръкавици „черната котка“, която се е протрила о нозете му. И пак с такива ръкавици той е потърсил да го отстрани от пътя си. На това ще го е подтикнало и обстоятелството, че Стефан Стамболов като бивш одески семинарист (при това с руска подкваса като идейник и като човек със знания и начетеност въобще) скоро ще е станал свой сред младите руси около княз Черкасски (голям и напредничав икономист и философ, същинският организатор на нова България, починал за жалост преди да довърши работата си). Щом се получава заповед от руското военно командване да се подготви всичко за свикване на първия в България войнишки набор, Драган Цанков врежда в списъците и Стефан Стамболов... По-късно ето как д-р Константин Иречек отбелязва тоя случай в своя „Български дневник“ (том II, стр. 38): „Драган Цанков през време на окупацията: като търновски вицегубернатор искал да вземе Стамболов за войник при първия набор, ала тоя набърже се записал за учител в едно село и така се е спасил.“

Не ще е било, разбира се, само това изпитание, което е понесъл Стамболов през перипетиите на войната. Може би дращило е очите на самите му съграждани, че той, организаторът на въстания, сега е някакъв чиновник, когато хората му са с пушка в ръце из бойните полета. Това е допустимо. Стамболов е само 22–23-годишен!

Но настъпва голямо колебание в успеха на руското оръжие. Осман паша се окопава в Плевен, та ангажира за неговото обсаждане стохилядна руска войска и още толкова румънска. А в Тракия се явява с нова войска Сюлейман паша, разбива руските авангарди, подлага всичко на огън и сеч, минава Средна гора и се нахвърля върху Шипченския проход в Стара планина.

Става нещо страшно: от стопанското средище на Северна България трябва да се продоволства както армията около Плевен, така и тая на връх Шипка. И това продоволстване трябва да се върши при тогавашните пътни съобщения и с тогавашните превозни средства! А при това Търновският окръг се залива с многохилядни бежански семейства от Тракия – необлечени, гладни и ужасени... Изтръпва и местното население: няма ли да последва и него участта на тракийците?

Разбира се, населението все още е в унес пред изгрялото слънце на тъй дълго очакваната избава от азиатското иго. Проговорва обаче и робският егоизъм. На това помага и изобилието от руски пари – от „рубли“. Избликват и завладяват душите ориенталската безогледна спекула и робската алчност.

Така продоволстването на руската войска става все по-трудно и по-скъпо. Настъпват дни, когато руските военачалници вече не крият своя потрес: този ли е народът, за освобождението на който те воюват?

Ето в този момент се хвърля в действие – със своята стихийна енергия – Стефан Стамболов. Той организира продоволствени команди, взема камшик в ръка и почва реквизиции преди всичко от своите села около Търново.

И, разбира се, чувства наново възмущението на съгражданите си. У българите няма граждански традиции. Робството е заличило дори обикновената смисленост при преживяване на големи събития, каквото е било това затягане на войната. Тогаз никой не нямал представа колко е трудно да се продоволства даже десетхилядна армия, щом тя е групирана на едно място. А в случая трябва да се прехранва комай само от Търновския окръг поне половината от Плевенската обсадна армия и цялата войска на Шипка. Има дни на глад! (Моят хазяин някога в Казанлък, Киликчията, ми разказваше простодушно: „Хукнах с челядта си да бягам и прехвърлих Стара планина. Видях тук много руска войска, която гладуваше. Хората даваха мило и драго за парче хляб! Така аз се досетих: намерих свои родове в едни балкански колиби, съортчих се с едного от тях, слязох „на габровския път“, па почнах да пържа мекици. И натрупах пари!...“)

Всичко това съгражданите на Стамболов не са схващали (поне в своята маса). И навярно Стамболов е срещал през тези дни на изпитания погледи, пълни с упреци, даже от най-близките си.

Този случай от тежки за Стамболов дни отбелязва полковник Кисов в своите спомени за българското опълчение на Шипка. Полковникът по-късно е бил емигрант в Русия (след преврата на 9 август). И както всички такива (макар високоинтелигентни хора), той си е останал надъхан с ненавист към Стамболов. Така Кисов разказва в своята книга, че през критичните дни на Шипка той (тогава поручик или подпоручик от руската армия) срещнал Стамболов с камшик в ръка из търновските улици и уж му е казал: „Г-н Стамболов, един млад мъж като вас трябва сега да е не с камшик, а с пушка в ръка.“ На това Стамболов бил отговорил: „Ще ме видите вие после.“ И Кисов заключава със сарказъм: „Видя го после България.“ Той подразбира събитията след 9 август. Ако приемем горния разговор за верен, все пак България не е чакала години, за да види Стамболов с неговата непоколебимост: това е станало много по-скоро – още след Берлинския договор.

Х.

След Берлинския договор.

Стамболов и Кресненското въстание. Всенародното изпращане на княз Дондуков

Руската армия е пред Цариград. И на Сан Стефано е продиктуван договор за мир, който създава българска държава в действителните народностни граници на племето ни. Всички българи считат това за естествено и се готвят с пълна сериозност да организират държавата си. Но – ето гръм из ясно небе: събралата се европейска конференция в пруската столица оповестява известния Берлински договор.

Българският трагизъм в оня момент е безграничен. Свиканото наскоро в Търново Учредително народно събрание се колебае през цели десетина дни дали да пристъпи към работа или да бойкотира създадената в Берлин българска държавица, т.е. да се откаже от учредяването ѝ и да се разтури...

Най-после благоразумието надвива: представителите се прекланят пред волята на Европа и пристъпват към работа – да организират малкото българско княжество, границите на което само случайно прехвърлят Стара планина западно, та обхващат и София с Кюстендил. (Географската наука тогава е чертаела Стара планина от Ихтиманските височини по Рила и Осогово, та само затова в Княжеството се вмъква и Югозападна България).

В Учредителното народно събрание не участва Стамболов. И въобще в това събрание не участват хора на ботевския кръг – бунтарите, хъшовете.

И ето пред зиналата за народното бъдеще пропад възсепва се стихийната воля на Стамболов – довчерашият заместник на Левски. Разумно е било Българското учредително народно събрание да се преклони пред Европа, но това значи ли че е било наложително Македония наново да подложи врат на турския ярем? Не, там е трябвало да се прояви отпор срещу турците, срещу Европа, срещу света...

Ако руските войски бяха държали в ръцете си всички български земи, задачата би била сравнително по-лека. Но русите държат от Македония само северната част – Горно Джумайско. Всички други земи там са още в турски ръце.

Така, за да се даде отпор в Македония срещу Берлинските решения, трябвало е да се заработи пак на старата основа: тайни революционни комитети, тайно въоръжаване и накрая – въстание.

И Стамболов се залавя на работа. Той има верния усет на конспиратор: трябва да се действа предпазливо, т.е. без знанието на руското военно командване. И се почва от Търново: основава се и комитет за целта – със секретар Стефан Стамболов. (Такова писмо е запазено в архивите на охридския владика дядо Натанаил. Тази архива сега е в библиотеката на Илинденската организация). След това Стамболов повиква от Русе своя неразделен „фукара“ Колю Тихов (Никола Обретенов), който вече се е завърнал от заточение. Те заедно се озовават в Кюстендил. Тук е Дядо Натанаил – Охридският владика. Тук са още всички македонски българи, които са участвали в освободителната война като бойци в българското опълчение.

Тук са и маса македонски войводи и харамии. Очевидно това е запалителен материал, готов да възпламне!

И се почва трескава работа: създават се комитети в Македония (устройва се канал за нелегално движение дори до Охрид), трупат се оръжия, организират се въстанически отряди. В руските войскове части, които са окупирали Горноджумайско, има двама офицери от кавказките войски. Те, привлечени в движението, тръгват из пиринските карпи²¹ като същи черкези и запалват главите на българските колибари: ще нападнат турците в Серското поле, ще грабят...

²¹ Карпа (диал.) – скала, зъбер. – Б.р.

Така предприетото движение добива шумен характер. Сведения за него пристигат най-после и до княз Дондуков-Корсаков, който е организатор на Българското княжество (след смъртта на княз Черкаски). А частен секретар (и преводач) на княза е българинът Олимпий Панов, другар на Стамболов от Гюрговския комитет. Олимпий Панов ще да е открил на княза кой е Стамболов. И трябва да му е обяснил, че със Стамболов работата в Македония може да вземе сериозен характер.

А и така е станало. Семейството на Стамболов пази две писма от тоя исторически момент. Те са обширни, писани от Кюстендил. Стамболов съобщава на „Благотворителния“ комитет в Търново:

Понеже отец Натанаил е доста стар, за да може да води живота на един революционен организатор, то той не отиде сам при въстаниците по селата, но натовари мен с тая работа.

С това пълномощно от Натанаил Охридски Стефан Стамболов минава на 15 декември 1878 г. в неокупираната от русите гранична Македония, където са струпани въоръжени македонски чети за борба срещу нашествията на турски низами и башибузуци. Според писмото той се придружава само от някой си Мирослав Хубмайер. Стамболов тук свиква събрание, нарежда план за организация и за въстание напролет (1879) и съобщава в писмото си, че селата по Краище, които били на брой 70, решили да издържат четите до напролет.

В същото писмо Стамболов съобщава, че на 5 януари 1879 г. той ще заведе и дядо Натанаил Охридски в Горна Джумая на събранието, в което:

Ще им дам един план как да се работи вътре в Македония и каква организация да си въведе местното българско народонаселение, за да може напролет да избухне въстание по всичките по-важни места в Македония.

Писмото продължава:

Ако и Отец Натанаил отначало да не искаше да се съгласи да пратим емисари в Македония, които да наредят в нея комитети, каквито имаше в Тракия и в България на 1876 г., то аз го принудих да се съгласи, защото иначе нашето предприятие не ще има желаниа успех.

Във второто си писмо, още по-обстойно, писано след 3 февруари 1879 г., Стамболов дава изложение за направеното през тия 3–4 нови революционни месеца:

Като видяхме, че не е възможно да се води въстанието само с нападение от границите, то решихме да направим вътрешно въстание – се казва в обширното писмо.

За тази цел Стамболов организира големи чети под „предводителството на четирима воеводи: Караискако, Стефо, Павле и Каракоста“. Четите нахлули в Македония и след „незначителни“ две сражения с турците успели да слязат на Вардара при моста на Демир капия. Тук те вземали „на пусия моста и върнали трена назад. Сетне минали реката Вардар и при селото Клисуре имали една битка с турците, която траяла осем часа“. След това сражение едната от четите отива към Воден, а другата – към Битоля. „В Мориовско към четата на Караискако се присъединили до 500 души местни въстаници, въоръжени със свое оръжие.“

Ето прочее какви опасни размери взема предприетото от Стамболов въоръжено движение в Македония!

И в Кюстендил се явява сам организаторът на Българското княжество – княз Дондуков-Корсаков със своя частен секретар Олимпий Панов. Според устното свидетелство на Дядо Колю Обретенов (жив още – в Русе), князът е повикал Стамболов при себе си и му е уж казал, че забранява предприетото: „Ще обърна топовете си срещу вас.“ Вероятното е, че Стамболов (който като одески семинарист говори добре руски) е повел разговора на по-друг тон. И княз Дондуков (осведомен от Олимпий Панов кой е Стамболов) ще да му е отговорил за опасното международно усложнение, което би се създавало от едно македонско движение в оня момент. Берлинският договор е удар срещу Русия. И никой в Европа не ще допусне, че българите на своя глава са предприели движение в Македония. Това движение ще се отдаде на русите, ще предизвика продължение на войната и в края на краищата може границите на Турската империя да намерят пак Дунава...

През голямъчен ден Дядо Никола Обретенов е видял сълзи в очите на коравия Стамболов, който се е отказал от предприетото.

Навярно в тази кюстендилска среща с княз Дондуков-Корсаков Стамболов е приел да сътрудничи в организирането на новото българско княжество: той е бил назначен за началник във Вътрешното министерство (формално – подначалник, защото шефове във всички учреждения са били руси).

За характера на срещата в Кюстендил няма други данни, освен свидетелството на Дядо Никола Обретенов. Но не може да има съмнение, че княз Дондуков е почувствал Стамболов и се е постарал да го направи свой привърженик (князът не е скривал желанието си да заеме българския престол). Така трябва да се е дошло и до известна близост на Стамболов към княз Дондуков. Това е проличало скоро.

Според Берлинския договор българският престол не може да се заеме от руски княз. Така Княз Дондуков-Корсаков е трябвало да напусне страната. Развълнувала се е цяла България: ще изпращат пълномощника на Цар-освободителя! Стекли се депутации от всички кътове на княжеството. А нали в такива случаи ораторът, който ще изрази чувствата на цял народ, се определя със съгласието на изпращаната висока особа? Дори и самата реч се преглежда предварително от него, защото е акт от международно значение.

И ето тук излиза налице Стефан Стамболов: нему се възлага да държи прощална реч към княза – организатор на България – и в негово лице да изрази чувствата на българския народ към Цар-освободителя, към освободителката Русия и към проявената в Берлин убийствена жестокост на западния свят към нас.

Това предпочитане на Стамболова трябва да е станало по изричното желание на княз Дондуков, защото тогава Стамболов е само чиновник (подначалник във Вътрешното министерство). И е чужд на оформилите се вече български официални среди. Той не е участвал в Учредителното народно събрание. И не е имал още случай да прояви своя ораторски дар. Наистина, познат е като автор на популярни песни. Но срещу това ние имаме тогава обаятелната ораторска фигура на митрополит Климент – автор на „Иванко, убиецът на Асеня“. Имаме извънредно популярния поет Дядо Славейков. Налице са още големи обществени фигури – народни вождове и бляскави оратори – като Дядо Цанков и д-р К. Стоилов. Наистина допустимо е, че тъкмо защото речта, която ще се държи, представя акт от деликатно международно значение, тя не бива да се възложи на очертали се вече политици, които утре ще бъдат министри на България и значи ще са принудени да боравят и в тайната дипломация. Но дори така да е, все пак издигането на Стамболов в тоя момент не може да е работа на самото правителство, защото Министерският съвет се състои изцяло от лица, които не само са чужди на бунтарството, но са и проявени (в Учредителното народно събрание) противници на всяко левичарство.

Не, случаят трябва да се обясни с македонската акция на Стамболов, т.е. че се дължи на ония негови лични отношения с княз Дондуков, които почват от Кюстендилската среща.

А държаната реч е била толкова силна, че наистина е сътресла душите: имало е и гласни ридания. Ето с тази реч почва държавническият възход на Стефан Стамболов.

XI. Загадка

Организаторът на новосъздадената България – княз Дондуков Корсаков – напуска страната след като свиканото във Велико Търново Българско учредително народно събрание избира за българския престол германецът княз Александър Батенберг.

В това Учредително народно събрание не участва никой от ботевския кръг – т.е. никой от проповедниците и ръководителите на въоръжената борба против турското иго. Лицата от тоя кръг – до последния човек – или са загинали по планините и турските бесилки и кланета, или са на заточение из Мала Азия, или пък са още в куртките на току-що разпуснатото българско опълчение.

В Учредителното народно събрание не участва дори Стефан Стамболов. И не защото той едвам е завършил 23-годишната си възраст: д-р Константин Стоилов е само с една година по-възрастен от него, а е от първите членове и оратори на това събрание.

Руското военно командване начело с княз Дондуков-Корсаков назначава българско правителство, съставено от заварените легални предни люде в страната, т.е. от лица, които са били чужди на предходящата въоръжена борба. И с това правителство руското командване изработва наредбата за свикване на Българско учредително народно събрание, а тая наредба е такава, че в събранието попадат за депутати само благомислещи първенци на народа. В него са членове по право българският черковен клир – владичите ни. После – назначени (а не избрани) депутати са люде на компетенцията: дипломирани юристи, лекари, политици. На трето място – назначени са за депутати видни представители от българския търговски и имотен слой, дори и такива, които са се издигнали в чужбина. А посочените от самия народ депутати са избрани чрез подгласници. Изборите са станали по обичайния дотогава начин: съберат се „комшиите“ във всяко село или във всяка градска част и „полюбовно“ определят своя „подгласник“, като го вземат из дотогавашните си представителни тела: някого из „старейшините“ си, т.е. общинарите, или някого из „епитропите“, т.е. черковните настоятели. Така „полюбовно“ посочените подгласници са били все лица, които са легално изплували в предните обществени слоеве при турското владичество. Прочее, тези подгласници, свикани в околийските центрове, са избрали за депутати в Учредителното народно събрание пак някого из своята среда.

Ето тъй в първото наше Велико народно събрание (Учредителното) не е попаднал за депутат нито един човек от ботевския кръг, нито един революционер.

А още в първите заседания на това събрание става нещо необяснимо: голямото мнозинство от депутатите се обявило против назначените от руското военно командване български министри!

За тези министри са държали владичите – до един; няколко известни търговци и имотници и няколко видни лица от „компетенцията“ (д-р Стоилов, Д. Греков).

Така се е очертало нещо странно: грамадното мнозинство от представителите на благомислието в страната, т.е. хората на легалната борба при турското владичество са се дигнали срещу... вчерашните си водители: владичите и заможните си първенци!

Нещо повече: от това „опозиционно“ мнозинство се е изработила една колективна и непоколебима творческа воля, която е „радикална“, т.е. крайно левичарска – Учредителното народно събрание изработва – при буйни пререкания с владиците и заможните първенци – една конституция, която за онова време е най-свободолюбивата в Европа. Дава се безусловна свобода на религиозната и гражданската съвест (на печата и на живото слово). Създава се правно положение, чуждо и до днес на държавното устройство на съседните ни народи. На администрацията се отнема всяко право да се намесва в споровете – имуществени, търговски и битово морални – между гражданите: тия спорове ще се разглеждат или от народни избраници (кметовете в селата), или от закleti граждански съдии (мирови, окръжни, апелативни, касационни). Правото на избиращел има всеки гражданин, навършил 20-годишна възраст, без всяко ограничение. То може да се отнеме някому само с влязла в сила съдебна присъда за извършено престъпление. Правото на избираем има всеки гражданин, навършил 30-годишна възраст. А добитото изборно достояние („мандат“) може да бъде обезсилено пак или само чрез влязло в сила съдебно решение (което би отнело гражданските права на избрания), или по решение на народните избраници. Изборната система е пряка (не чрез подгласници) и предвижда тайно (чрез бюлетини) гласоподаване. А най-странното, най-чудното във всички тия „радикални“ положения, които Учредителното народно събрание е вложило в Българската конституция, е нещо досущ революционно: страната ще се управлява само от Народно събрание – без горна камера (без Сенат или Държавен съвет) – нещо, което е познато в историята на народите само при разгара на революции.

Къде е ключът на тази загадка, на тази необяснимост в нашата нова история?

Въпросът е тълкуван у нас – в печата и в общограждански събрания – всякак. Даваните обяснения се свеждат към два извода. Според едни разгадката е може би в тайните въздействия на руската дипломация. В Берлинския трактат за създаване на Българско княжество е прокаран един член, който е твърде недвусмислен: българският престол не може да бъде зает от руски княз. Очевидно волята на европейските сили е: новото българско княжество да бъде не само с независим държавен глава, но дори и с такъв, който би клонил към западните съперници в източноевропейската политика на Русия.

Руската дипломация не е могла да се опълчи открито срещу това решение на Берлинския конгрес: държанието особено на Англия е било досущ застрашително. И ето, за да подбие явните домогвания на Западните сили, руската дипломация е намерила може би интерес да върже ръцете на бъдещия български държавен глава (взет от някои из европейските владетелски домове).

А с изработената българска конституция наистина се е постигало това. Създаваният от нея крайно свободолюбив правов ред в княжеството е отнемал на държавния глава възможността, облеган на войската и на полицията, да тласне страната в противонародна политика. А с прекараната в същата конституция парламентарна система държавният глава е бил поставен на тръни. При липсата на горна камера (Сенат или Държавен съвет) всяко несъгласие между Народното събрание и княза е могло да доведе до крайности: или князът да разгони събранието, или то да се обяви за конвент...

Така допускането, че „радикалният“²² характер на изработената българска конституция е може би продиктуван от руската дипломация – това допускане не е досущ неоснователно. За

всеки случай текстът на изработената в Търново конституция, представен за одобрение на Царя-освободител в Петербург, бива подписан без всяка уговорка...

22 „Радикали“ биват наричани от първом българските либерали, които са били мнозинство в Търновското учредително събрание. – Б.а.

Но веднага следват събития, в които мъчно може да се вникне само от горното становище.

Всичките решения на Учредителното народно събрание са взети против волята на назначеното от руското военно командване българско правителство, т.е. всяко от тези решения представя звено от цял низ парламентарни пропадания на това правителство. И въпреки тази очебийност, руското военно командване си прави оглушки: то не сменя правителството. Нещо повече: след като Учредителното събрание си привършва работата и се закрива, бламираният Министерски съвет остава на власт и произвежда първите законодателни избори в страната!

В недоумение са новоизбраният княз, цялото дипломатическо тяло, че и самото руско военно командване. Един народ, който пет века е бил под азиатско робство – и е освободен чрез победата на чуждо оръжие – тоя народ идва още с първите си граждански стъпки да отрече своите духовни и светски ръководни слоеве и да издигне за такива някакви безлични учители и книжници...

Това не е могло да не се вземе за срамно недоразумение, а именно, че тъмният народ е „подведен“ от демагози... Още началните заседания на това първо българско законодателно Народно събрание са убедили благомислещия свят, че с него не може да се работи. (Според Иречек през едно само заседание „младежът“ Стефан Стамболов е взел думата 24 пъти, т.е. толкова пъти, на колкото години е бил!). И князът не се е поколебал: разтурил е събранието и назначил веднага нови избори – пак при стария характер на Министерския съвет. Никому още не е текнала мисълта да се посегне на свободите, осветени от Търновската конституция. А при тези свободи народът е избрал за второто законодателно Народно събрание пак грамадно мнозинство „радикали“ (и то според д-р Иречек много по-просветени – такива, че да не слушат „изпъдения одески семинарист“ Стефан Стамболов...) Не, очевидно тази историческа загадка не може да се обясни само с допустимо тайно въздействие на руската дипломация.

XII. Вътрешна сила

В споровете, водени у нас през половин век върху произхода на Търновската конституция, се идва и до втори извод.

Най-ученият човек в Учредителното народно събрание бил Петко Каравелов – „един руски nihilist, надъхан с идеите на френската революция“. И ето, че той човек е съумял да подведе мнозинството „досуц прости депутати“, та е прокарал крайната, неприложимата, чуждата на българския народен бит и на българската гражданска изостаналост конституция.

Обаче историческата правда още по-малко може да бъде посрещната с този извод. Преди всичко „бащата“ на Търновската конституция Петко Каравелов не е никакъв nihilist. Като студент той само проявява черти на изключително надарен млад човек.²³

²³ Преди всеобщата война в България е дошъл един белобрад московски професор. Още със слизането си в София той е запитал за Петко Каравелов. Професорът е бил негов състудент от Москва. А когато е узнал, че Каравелов е вече покойник, ученият човек се е прекръстил и казал: „Между всички нас през моето студентство в Москва Петко Каравелов беше най-бляскавата и най-авторитетна фигура.“ – Б.а.

После той служи като преподавател във военна гимназия. И далеч преди освободителната Руско-турска война действа като славянофил: идва в България да види майка си, а на връщане се отбива в Букурещ при своя багю Любен Каравелов и го съветва да изостави революционните боравения. „България ще бъде освободена по друг път“²⁴.

²⁴ Вж. книгата ми „Реформатор – Петко Каравелов, психологически очерк“, Плевен, 1934. – Б.а.

А допускането, че българските депутати в Учредителното народно събрание са толкова непросветени, щото ученият Каравелов е можел безконтролно да прокара в изработваната конституция идеите на френската революция – това допускане е досуц своеволно. В Учредителното народно събрание около Петко Каравелов има толкова депутати с европейско образование, колкото са и около назначеното от руското военно командване правителство. С последното са преди всичко владиците ни начело с бляскавия писател и оратор Климент Браницки – автор на драмата „Иванко“. Към него са още двете най-крупни политически фигури в живота на страната ни през оня исторически момент: д-р К. Стоилов и Д. Греков. Д-р Стоилов е английски възпитаник – завършил е „Робърт колеж“ в Цариград. Той е германец по дисциплина на ума: завършил е юридическия факултет при най-стария германски университет – Хайделбергския. И още – д-р Стоилов е френски учен: след като е завършил в Хайделберг, цяла година е слушал лекции при първите френски знаменитости в Париж. А Д. Греков е юрист, дошъл от Румъния, където е бил в редовете на първите адвокати: силен и подвижен ум, внушителна фигура и бляскав оратор. А около Каравелов освен лица с европейско образование са още Драган Цанков и Дядо Славейков. Първият е най-дълго живелият наш държавник, та е познат на мало и голямо в страната с основните черти на своя натюрел. Един политик, затворен за всякакви книжовни идеи: практик. Създал се като общественик в Цариград, той е изцяло чужд на всякакви революционни навеи. А дядо Славейков е самобитен българин с проблески на гениалност. Той самият е български дух отпреди освобождението. И двамата тези зрели в оня исторически момент водители на народни маси олицетворяват основната черта в характера на народа ни: непоколебима

упоритост. Изключено е тези люде да се увлекат по идеи, чужди на живота в своята изостанала страна.

Няма съмнение, че епохални идеи, затвърдени с много гражданска доблест и с много човешка кръв, каквито са идеите на френската революция, прехвърлят морета и планини невидимо, комай като епидемия. Дали не е случаят и у нас такъв?

Условията, при които се развиват първите политически борби у нас, не дават значително място за такова обяснение на нещата. В Учредителното народно събрание се водят само съкратени дневници от писари – няма стенографи. Тяхното печатане се бави, защото няма още вестници, няма периодичен печат. При това в цялата страна липсват пътни съобщения (освобождението заварва у нас едничко късата железопътна линия Русе–Варна). И естествено, самата поща е толкова още неуредена и е толкова бавна, колкото мъчно може да си въобразим сега. Пътува се от вътрешността на страната до столицата комай със седмици. При такова състояние на нещата движението на идеи (че дори предметните агитации и пр. за дадени избори) става индуктивно от човек на човек, а не чрез свикване на събрания. Няма плъзване на агитатори от града към селата, а наопаки – селото изпраща свои един-двама люде в града (обикновено „на пазар“) за „новини“.

Ето при такива условия изборите за двете първи законодателни Народни събрания у нас дават мнозинство на „радикалите“. Очевидно не може да става дума за популяризиране на някакви далечни идеи, нито въобще за „демагогско“ проагитиране на широките народни маси.

И ако при все това избирателите в грамадното си мнозинство стоят непоколебимо на искания, отречени от новоизбрания княз, отречен от духовенството и от предните слоеве на държавнически улегналите водители – не става ли наложително да се приеме, че тези „радикалски“ искания застъпват известни назрели болки и възжеления сред широките народни маси у нас, т.е. че възникналите още в Учредителното народно събрание политически борби се подтикват не от външни въздействия, а от вътрешни сили – народния бит, имуществени отношения и от заварени стопански мъчнотии и неуредици?

Стефан Стамболов, организаторът на въстание в необятното Старозагорско поле, е познавал най-добре тези вътрешни сили, които се крият зад очерталото се в Търново политическо деление. И щом се насрочват изборите за първото Законодателно народно събрание, той напуска административно-организагорската си служба в София и макар да е само 24-годишен (значи без право на избираем), развява знаме за нова борба. Живият още съвременник на събитията тогава Божил Райнов разказва:

– Една заран срещнах Стамболов, излиза от Вътрешното министерство. – „Къде?“ – питам го.

– Подадох, казва, оставка. – Ела да те вода в Търново.

– Защо?

– На избори: ще пометем консерваторите!

Ето това е: представителите на улегналите обществени слоеве са обявени за люде, които задържат живота в заварен мухъл, т.е. са консерватори. Срещу тях са се обявили двамата стари политици от комай целия период на нашето възраждане – Дядо Славейков и Драган Цанков. А ето към тях се присъединява вчерашният заместник на Васил Левски,

олицетворителят на ботевския дух в нашите въоръжени борби срещу турското иго – Стефан Стамболов.

Така се понася зов в цялата страна:

– Долу консерваторите!

И те биват „пометени“ от политическата арена с такава непоколебима колективна воля, че за оня исторически момент тя се явява като необяснима загадка. Наистина, какви са тези вътрешни сили на българския живот, че пред тях се поваля авторитетът не само на улегналите и най-заможни обществени слоеве, но се проваля авторитетът и на целия наш черковен клир, за издигането на който само допреди осем години целият народ – с жени и деца – е гонел гръцкото духовенство от черквите и е викал: „Искаме свои, български владици!“

//////////

Край на книга първа

КНИГА ВТОРА

**ДЪРЖАВНИЧЕСКИ
ВЪЗХОД**

Предговор към книга втора

Великите покойници сред един народ са най-високата точка от творческия ръст на гражданствеността в него. И с тях не бива да се партизанства. Въобще не бива да се партизанства със сенките на заслужили към страната покойници, защото техният живот е образна история на народа им. А историята е урок за всички.

Проникнат от това съзнание, аз преди близо три десетилетия написах характеристика на Стефан Стамболов, която озаглавих „Диктаторът“. Според данните, които бях събрал още тогава, Стамболов се очертаваше под перото ми като стихийен образ с изключително високи качества.

Но хората, сред които бях тогава като гражданин, изпаднаха в дълбоко смущение от моята възторжена характеристика. Преди всичко те не можеха да повярват, че аз смятам за „велик покойник“ един „тиранин“ – аз, левичарят, който бях измел (макар и като екзалтиран младеж) доста участъци през неговото управление. А после – те не разбираха какво собствено аз постигам с такава „ненавременна характеристика“.

Така беше във всички партии у нас, уви! Не се търсеше истината, а още по-малко правдата. Нямаше какво да правя тогава – трябваше да се свия: млад бях, нямах куража да се дигна против авторитетното мнение на хора, които искрено тачех. И захвърлих работата си в купа от многото почнати и недовършени замисли.

Но ето, през последното десетилетие пътувах постоянно из злополучната сега наша страна и – сред още живите спомени из градове и села за Стамболов постепенно в съзнанието ми той се очерта наново като действително най-стихийен образ между всички големи фигури в новата ни политическа история. Така аз заработих пак. Разширих някогашната си бегла характеристика: превърнах я в голям труд, който обосновах и осмислих със спокойствието и увереността на сегашните си години.

Но и днес хората около мене {макар и чужди на всяка партийност} пак са в смут. Те недоумяват преди всичко защо аз – художественият писател – трябва да се занимавам с психологията и характеристиката на покойни партийни шефове? А за диктатора Стамболов, когото и до днес мнозина органически ненавиждат (по стара памет), от всички страни слушам все едното и същото:

– Рано е още да се преценява той!

Ето това вече аз от моя страна досущ не мога да разбера. Нима и сега, 40 години след трагичната смърт на един могъщ трибун и властен граждански вожд, нима и сега не е време за неговото историческо преценяване? Но кога ще е най-после време? Тогава ли, когато историческият урок от вчерашния наш ден ще бъде вече безпредметен и големите човешки фигури в него ще бъдат интересни само за университетски семинари?

Народът ни е в безпътица. Време е наново да отмерим силите си. От това се движа. И съзнавам – поне за работата си върху Стамболов, – че се нагърбих с тежка задача. Тя ме задължаваше да се откъсна от всички идейни и чувствени увлечения през моя живот. А това ме сътрисаше. Но беше наложително, защото не виждах кой от съвременниците ми би извършил тази работа що-годе успешно. Тримата големи властници – Петко Каравелов,

Стефан Стамболов и д-р Константин Стоилов – не са обикновени даровитости. Те са творчески натури на широка ръка, т.е. са хора не само на воля и характер, не само на знания и мисъл – не! Те са хора и на подсъзнателен предусет за нещата. Прочее, тяхната всестранна преценка изисква не само кабинетна добросъвестност, но и художествено проникване.

I.

Малко история

Стефан Стамболов се явява на политическата арена веднага след закриване на Учредителното народно събрание – при първите законодателни избори, и програмата му е много къса: „Да пометем консерваторите.“

А при очерталите се в Търново два политически лагера към консерваторите е минал и целият черковен клир – владиците. Нещо повече: последните още в Учредителното народно събрание са заели ръководно място в този лагер. Така програмата на Стамболов: „да пометем консерваторите“ не изразява ли идейната насока на ботевския кръг от предосвободителната борба, а именно: „Долу царе, папи, патриарси“?

Апостолският период от живота на Стамболов изключва така положението въпрос. Младият човек е вече политически наред с Ботев; те и двамата не се отказват от възможно споразумение с руското императорско правителство за освобождението на България; сам Стефан Стамболов се ползва от съдействието на Граф Игнатиев в Цариград; по-късно той се сближава с княз Дондуков-Корсаков по организирането на Българското княжество и съумява да се издигне пред него тъй, че когато князът напуска България, посочва Стамболов за оратор, който да изрази в негово лице чувствата на българския народ към Царя-Освободител.

Прочее, Стамболов стъпва на политическата арена в свободна България досущ отърсен от бунтарските идеи на българските революционни комитети.

Но всичко това не измества същината: почнатата борба е преди всичко срещу авторитета на българската черква. След бързото разтурване на първото законодателно Народно събрание изборите се произвеждат от консервативно министерство, което се председателства от митрополит Климент.

Прочее, в името на какво се води тази борба и как тя успява?

* * *

Руското военно командване още при първите мероприятия привлича в политическите борби у нас и духовенството: не само всичките ни митрополити са депутати в Учредителното народно събрание, но и председател на това събрание е първият български екзарх Антим.

Това отговаря на руския бит и дух: Русия тогава е все още във вълните на средновековния теократизъм. А отговаря то еднакво както на бита и духа в разгромената Турция, така и на реда в живота на гръцкия народ.

Случаят обаче не е такъв с бита и духа в нашия народ. Още при наченките на нашето народно възраждане, макар първите лъчи да възпламват из манастирите, все пак начело на народното движение се издигат светски водители – учители, черковни настоятели, градски и селски старей.

Черковната борба у нас е строго светска: за национално самоопределяне. И то не в книжна смисъл, не за да се служи в черквите на роден език (в досущ малко кътища из страната гърцизмът е успял да изгони черковнобългарския език от богослуженията и от училищата). В

Турция като теократична държава духовенството играе светска роля: и последният селски свещеник има пред турските власти значение на народен застъпник. И ето: цял български народ се дига да иска своя църковна независимост, преди всичко за да бъде „раята“ застъпвана пред властите от свои духовни пастири, т.е. в „мензилишите“ и при всички други случаи българите да не бъдат защитавани (а по-право шпионирани и клеветени) от гръцките владици.

Така църковната борба у нас е строго светска като се движи по канавата на гражданския живот в една теократична държава, каквата е Турция. Затова практическата цел на тази борба е по-скоро едно стъпало в нашето възраждане, а именно: в предстоящото светско борчество на българския народ да се отстрани първата пречка – шпионското око на гръцките владици.

Това личи на всяка стъпка в развиващите се тогава събития. Още черковната борба не е увенчана с учредяването на Българската екзархия, а Хаджи Димитър и Стефан Караджа вече с кръвта си написват знамето на утрешния ден: „Свобода или смърт.“ И едновременно с Всенародния църковен събор в Цариград, който учредява екзархията (1870), в България Васил Левски започва организирането на всенародни революционни комитети за въоръжена борба срещу турското владичество. Дори има една подробност, която поражда със своя комай мистичен характер. Участвалите в Цариградския църковен събор народни първенци, които учредяват Българската екзархия, са си устроили фотографическо табло – за назидание и радост на поколенията. И в най-крайната дясна точка на това табло се намира и едно невръстно момче, 15–16-годишно. Странна загадка е какво търси това момче в срещата на Черковните старейшини? Защото това е... Стефан Стамболов, утрешният заместник на апостола Левски и послешният диктатор на свободна България!...²⁵

²⁵ *Оригиналното табло се пази и до днес у живи още дейци от преди Освобождението. Виждах го у стареца х. Мичев в Карлово. После това табло е било префотографирано и тогава невръстното момче е било заличено от него – види се като неподходящо за историческото значение на таблото. И наистина, участието на невръстния още Стамболов в тази фотографическа снимка е една случайност. Тогава той е на път за духовната семинария в Одеса като ученик – стипендиант на Търновското училищно настоятелство. – Б.а.*

А с учредяването на Българската екзархия борбата с Гръцката патриаршия далеч не е завършена. Всички българи, които са минали към Екзархията, са били отлъчени от „майката черква“; самата Екзархия е била обявена за схизматична. Така при всяка екзархийска митрополитска епархия е останал и гръцки владика. Нещо повече: голяма част от българските земи – от Одринско до Албания – Високата порта е изоставила под гръцки митрополити. И българинът се е видял пред зинала опасност: народът е бил черковно раздвоен.

Ето при това положение екзархийските дейци и всички благомислещи люде в страната са се видели затиснати от тежка грижа, а именно: формалното наглед разделяне на българите (екзархисти и патриаршисти) не ще ли се превърне в религиозно догматична вражда? Грижата не е била напразна. Дори освобождението на България не заличи изведнъж ненавистта между екзархисти и патриаршисти в Хасково. А комай във всички градове на Одринско и Македония (че дори по селата в цели околии, както беше в Серското поле) гъркоманите българи се отчуждиха от Българското възраждане. Това отчуждаване беше на места толкова силно, че по-късно гъркоманите минаха в сърбоманство...

Тази грижа е обзела като тъмна мъгла душите още при учредяването на Българската екзархия, защото в Румъния Любен Каравелов вече е пеел: „Свободата не ще екзарх, иска Караджата.“ Накъде при тоя кръстопът?

Ето така се е наложило на екзархията – на българския черковен клир – да потърси опора в легалните, „турцизираните“ – елементи сред народа. Задачата е била: Високата порта да почувства у българския народ политико-стопанска вярност към целостта на Отоманската империя, та по тоя път да се придобият известни правдини за нацията или поне досущ да се отстрани гръкоманската (патриаршистката) опасност.

Това държане на новооснованата Българска екзархия не е било нито неоправдано, нито безнадеждно. В Цариград вече се е набрала българска колония от 80 000 човека (според проучванията на покойния директор на статистиката у нас Кирил Попов). Тази многохилядна колония е идеала от всички търговски центрове на българските земи – от Дунава до Егея и от Черно море до Шар и Пинд. Тя е застъпвала разрасналата се вече българска търговска и общопроизводителна сила в тези земи, а естествено, колкото тази стопанска сила на нацията се е разраствала, толкова по-определено се е насочвала тя към всички пазари на Отоманската империя. И тъкмо тоя неясен и неосъзнат в началото икономически лост движи и раздухва нашето народно Възраждане²⁶. Българските търговски слоеве, в съперничеството си със съответните слоеве у гърци, евреи и арменци, са се групирани около знамето на националното обособяване. И тъй като разрасналото се така съперничество се движи по канавата на турското държавно стопанство, туркофилството вече и у българските търговски слоеве се превръща първично в инстинкт, а после и в политическо съзнание. Само така може да се обясни проникването на българи до най-високите постове в Империята. Цензорът на гръцката патриаршия, най-близката до халифа-султан в оня момент политическа личност, човекът, който сменя и качва дори везирите в Отоманската империя, е българинът Турко Васибеки (Велико Христов от Върбица); котленецът Богориди е вече не само турски княз, но е национално прононсиран българин; нашият книжовник Гаврил Кръстевич е комай в положение да ръководи външната политика на Империята – е главен секретар на Външното министерство при Високата порта...

²⁶ Вж. книгата ми „Нашият народ“, София, 1922. – Б.а.

Прочее, готовността на новооснованата Българска екзархия да се облекне изцяло върху легалните елементи сред народа и с тях като спечели доверието на Високата порта да отстрани досущ гръкоманската опасност, т.е. да обедини черковно целия народ – тази готовност не е била нито неоправдана, нито безнадеждна.

Но самото това здраво благомислие на екзархийските идеолози е криело заченките на ново и не по-малко опасно народно деление, отколкото е било черковното.

Западна Европа се тресе от идеите на новото време. Гражданските борчески кипежи там проникват и в Русия, а тук добиват образование предните редове на новите български поколения. И идеите на Запада се пренасят отсам Дунава. При това зачестилите победоносни руско-турски войни, като разоряват и обезверяват владетелите турци, надхвват заробените християнски народи с надежда за близка избава.

Така новите поколения в България изпадат в политически кипеж: въоръжената борба срещу турското владичество става въжделение на самите широки народни маси.

И кипва непримиримо гражданско деление. Политическото благомислие – чрез легална дейност да се постигне черковно обединение на нацията – бива обявено за гражданска низост: благомислещите се клеймят като „турски мекерета“. А благомислещи са владиците, светските екзархийски идеолози и комай цялата българска колония в Цариград (80 000 човека) – представителите и ръководителите на българското национално стопанство! И те отстояват, разбира се, своята политическа правота: за тях разшеталите се из мирния народ бунтари са „луди глави“, „чапкъни“, че дори и... турски агент-провокатори²⁷.

27 Цели 20 години след Освобождението на България известният голям капиталист в Казанлък Димитро Папазоглу твърдеше досуц искрено, в най-топли разговори, че Васил Левски бил... турски шпионин! А тоя Димитро Папазоглу беше такъв горец българин, че свърза името си с най-трогателния исторически акт при оформянето на Източна Румелия. Пагазоглу е бил депутат, избран редовно в Казанлъшката околия, значи се е ползвал с почит сред народните маси. Преди да се открие Първото народно събрание в Пловдив, българските депутати се събрали на съвет да обмислят положението. Дипломатите са били изработили такъв Органически устав за Румелия, че българите са могли да заемат всички министерски постове („директори“), само ако българските депутати са били два пъти повече от малцинствата. А те са били с един-двама по-малко от исканото число. Но в свикания частен съвет младият депутат от Стара Загора Иван Салабашев – учен математик – намерил такава формула за гласуване, че българските депутати можело да се окажат два пъти повече от малцинствата. От всички събрани само Папазоглу е подкрепил младия човек. И когато намислената от математика формула успяла, та българите са обезличили малцинствата, вечерта те си устроили веселие, комай изцяло за сметка на Димитро Папазоглу. – Б.а.

Ето избухналото така гражданско деление още преди освобождението ни е предмет на разисквания и препирни дори до днес. Правят се два извода:

- 1) Първите наши владици са се издигнали като такива при Вселенската патриаршия, та са имали отрицателните качества на гръцките владици: без национално чувство, себични, „турски иветчии (угодници)“. Затова те, макар да са се обявили за българи, не са съумели да се приобщят към народа си, да станат негови плът и кръв, та са изгубили всяко обаяние сред масите.
- 2) Българските заможни слоеве са се състояли от изедниците чорбаджии, които са били органически намразени от народа. Затова щом владиците ни са се явили и след освобождението под ръка с чорбаджиите, народът ги е осъдил.

II. Народ и черква

Турското държавно разложение – след векове владичество – не е могло да не се отрази и върху организацията на подвластните народи. У нас и до днес се предават отвратителни анекдоти за нравите на гръцките владици. Но въпреки голямото разложение, трябва да се признае, че нито на турските държавни органи, нито на патриаршеския клир не липсват национално чувство и гордост, доходящи до саможертва. При гръцките освободителни движения по заповед на Високата порта цариградският Вселенски патриарх е бил обесен пред патриаршията – за проявен непоколебим национализъм. По същия ред при нашите освободителни движения първият ни екзарх Антим бе низвергнат от своя сан и заточен в Анкара – също за непоколебимо народностно чувство. Едновременно Търновският митрополит Климент Браницки е автор на повестта „Нешастна фамилия“ и на драмата „Иванко“ – две словесни творения, които са възбуждали народностно чувство в поколенията у нас, тъй както не е постигал това никой от нашите светски будители. Че и до днес доблестното гражданско държание на 90-годишния Симеон Преславски не намира съперник.

Така допускането, че нашите владици като изходящи от патриаршеския клир били носели отрицателните качества на гръцките такива (били турски угодници), не отговаря на историческата истина, а при това крие незаслужена обида еднакво и за патриаршеския, и за екзархийския клир.

А все пак не може да се отрече: ето народът ни остава и досега чужд на религиозната обредност и авторитетът на черковните ни йерарси в светския живот на България е досуш незначителен.

Не се ли дължи това странно явление все пак на дълготрайното наше духовно робство под Вселенската патриаршия? Не е ли отблъснат народът ни от черковната обредност само поради духа на средновековен теократизъм (власт развратна, сребролюбива и пак абсолютна), какъвто действително е царял по цялата йерархична стълбица на Вселенската патриаршия?

Ще трябва да се повтори и да се подчертае: гръцкото черковно владичество в българските области е било относително. По нашите градове и села са се ръкополагали за свещеници само българи; И богослужението в по-голямата част от земите ни се е водило неизменно на славянобългарски език (гърцизмът е взел връх и то в по-ново време – само в градовете). Наистина за духа и морала у така подбираното българско духовенство под Гръцката патриаршия би могло да се приложи правилото: „Рибата се от главата вмирисва.“ Обаче не в това трябва и не в това може да се търси произходът на странната общобългарска поговорка: „Вържи попа, да е мирно селото.“ Патриаршеският дух и морал витаеха в черквите и на нашите съседи: гърци, сърби, румънци. Но сред тях свещеникът не е предмет на такива унижителни и отвратителни анекдоти, както е това у нас.

Българските народни маси (комай във всичките наши области) са преживели през средните векове религиозен мистицизъм. Богомилските ереси са вълнували народа ни през три века. Борбата срещу тях се е водила, разбира се, от официалната черква. И налице в

борбата е бил свещеникът. Ето в тази борба най-после ересите са взели връх. И навярно тогава е потрябвало „да се върже попа, за да е мирно селото“.

И до днес между народите на Балканския полуостров ние, българите, по дух сме най-сродни със сериозна, осмислена религиозност. Знае се лекото и животинско отнасяне към символите на религията и към емблемите на черквата и у сърби, и у румънци. У тях сексуалните псувни се сипят и върху всичко свещено. Не са много по-сдържани в това отношение и другите наглед дълбоко религиозни наши съседи: гърци и турци. При най-малкото кипване гъркът сипе сексуални псувни „теосу, ставросу, танагиасу“ („Бога, Кръста, Св. Богородица“). А турчинът реди „Алахъни, Кандилини“ („Бога, Кандилото“). Ние, българите, не можем дори да слушаме това. Наистина и русите (у които сексуалните псувни също са в употреба) не псуват символите на религията и черковните емблеми. Но не е ли и Русия от векове люлка на дълбоко мистични сектантства? За всеки случай и до днес сърбите в Косово и в Босна (области, които през средните векове са били обхванати от българското богомилство) се отличават от шумадийските сърби по това, че и те като нас не търпят сексуалното охулване на черковните символи и емблеми. Покрайнината Черна, източно от Парачин в Моравско, е заселена през XVIII в. от косовски сърби. Те са вече от цял век под властта на шумадийските сърби. И пак се чуждят от тях – гнусят се от „циганските“ им псувни.

Ако е вярно, че реформаторството в Западна Европа води началото си от българското богомилство, позволено е да допуснем, че последното у нас би се изработило в нова, по-друга от православието черква. Но погромът на Първото българско царство – след страшните опустошения на руския княз Светослав; последваните отчаяни войни на Самуил; византийското робство; новите нахлувания на кумани и татари и съкрушителното турско завоевателство най-после – всичко това е разнебитило племето. Спрял е постепенно всякакъв духовен живот в страната. И масите наново са се свили под официалната черква. Обаче преживените през три века богомилски ереси толкова са изменили психологията на народа ни, че той и досега е студен и нехаен към религиозната обредност въобще. Надали има друг народ сред християнския свят, в който да са налице толкова много малки и големи поселища без черква, дори без параклис, както е това у нас! (Селото Угърчин в Северна България, което по статистиката брой 9000 жители, значи по-голямо е от повечето наши околийски градове, и до днес няма черква!)

В нашите борби за църковна независимост има момент, когато ясно проличава плитката, формалната връзка на българската душа с черковната обредност. Напомням Унията с Римската черква. Тя веднага се прегръща от населението ни в затънтени кътове – Кукуш, Малко Търново. И това се извършва досущ искрено: откъсналите се от православната черква пасоми²⁸ остават в унията и досега! Като че ли наистина православната черква е само гръцка, а не и българска!

²⁸ Пасоми (църк., само в мн.ч.) – християни по отношение на духовника. – Б.р.

Борбата ни за църковна независимост е придружена с политическа ненавист към гърцизма. Но основната подбуда е – липса на благоговение пред официалната черква или налична слаба привързаност към нея. И само затова обаянието на българския клир сред народните маси у нас няма черковнорелигиозен характер. А нали в светските работи е тачен само този, който отговаря на дадени настроения? И на това ще трябва да се дължи лекото

минаване в опозиция на голямото мнозинство представители още в нашето Учредително народно събрание: там настроенията са се създали от побуди строго стопански и строго материални. Проговорили са основните подтици на българската битова гражданственост. А те са познати и са общи за нашия човек от всички покрайнини. Българинът се движи от едно неусипно въжделение: „Свое да имам, свое да работя, господар да съм си“ (Вж. книгата ми „Реформатор“).

III.

Българска битова гражданственост

Биографите на Георги (Сава) Раковски – начинателят на нашата организирана борба с оръжие срещу турското владичество – намират, че когато ученият немирник най-после се е върнал в родния си град (Котел), той там заварил граждански борби. Градът бил раздвоен: надигала се „сиромашка партия“ срещу „богатска“, т.е. народът се подигнал срещу чорбаджиите. Това е било още в половината на миналия век (значи много по-рано от епохата, която е заляла и източна Европа с идеите на Френската революция). Чорбаджиите наковладели пред турската власт както учения немирник Раковски, така и баща му, та те били хвърлени в затвор за много години...

Подобно явление в българския обществен живот под турското владичество се опита да даде и покойният писател П. Ю. Тодоров в драмата си „Първите“. Събитието е пак от средата на миналия век. То е из живота на друга наша паланка – Елена, родният град на поета. П. Ю. Тодоров беше с европейско образование човек. Той и сам произхождаше от чорбаджийски род. И „първите“ борби според него в Елена са били „идейни“, т.е. за свобода, за просвета, за гражданственост. А действителността е по-друга. Спомените са още живи в Елена и позволяват проучване. Не тъкмо нови идеи, свободолюбие и нова гражданственост са се зародили в градеца към половината на миналото столетие. Борбата е възкипяла по строго стопански път. Тя е била срещу явна и кървава експроприация на общински, черковни и частни гори, ниви, ливади и дворища – експроприация, организирана и проведена от еленските първенци през периода на улегване след страшните кърджалийски времена. Европейските владения на Отоманската империя са били в пълна анархия, централната власт е била за момент безпомощна. Но накрай Цариградското правителство взема връх. Това обаче дълго не се е чувствало в отдалечените краища, особено из планините: там големите поселища все още поддържат свои въоръжени банди за защита от чужди грабители. А тъй като такива вече не се явяват, предните хора в поселищата почват да си служат с въоръжената (уж за обща защита) банда: превръщат се в безотговорни господари в поселищата и се отдават на системно заграбване на черковни, общоселски и частни имоти. За тази цел по-смелите граждани биват избивани един след друг. А началникът на въоръжената банда, макар и вчерашен пандурин²⁹, лека-полека се изравнява по имотност със своите съдружници – чорбаджиите³⁰.

²⁹ Пандур(ин) (ост. грц.) – стражар християнин в турско време. – Б.р.

³⁰ Началникът на въоръжената банда в Елена си е издигнал в югоизточния край на града къща с бейски чардаци. Тя стои и досега, но е запустяла. „Наказа го бог“ – разказва населението. – „Пресуши му корена! Той избяга сумата свят – за да насити и чорбаджи, и себе си със сиромашко благо.“ – Б.а.

Турците са вършили заграбване (експроприация) на българските имоти през всички векове на своето владичество. Но у раите не е имало представа, че срещу турското грабителство е могло да се води каква да било легална борба. Настъпило е фаталистично примирение: „Сила му е – турчин е.“

Но между самите раи се е дошло до пълно изравняване: сред тях няма по-голям и по-малък – всички са безправни. И затова когато понякога грабителството е ставало от рая срещу рая,

всякога е проговорвало обичайното право: обществено мнение, лична отмъстителност и пр. Ако грабителят е съумявал да си опре гърба о турчин, народът е отсичал: „Няма управия!“ („Когато съдията ти е даваджия³¹, Господ да ти е ярдъмджия³².“) И ограбеният е прибягвал до неписания наказателен кодекс: жестоко е пакостил на грабителя си (корени му лозето, измушква му добитъка, подпалва го).

³¹ Даваджия (ост., ар.-тур.) – тъжител, който повдига процес (давия) срещу някого. – Б.р.

³² Ярдъм (диал. тур.) – помощ. – Б.р.

При тези наслоени от векове нрави не е било лесно да се прокара такова системно грабителство, каквото се е почнало от чорбаджиите непосредно след кърджалийските ужаси. И затова тези грабителства са били придружавани с мерки, които са задушили обичайното право и неписания кодекс в нравите на населението. Въвел се е – чрез кърваво насилие – средновековен ред: пълно подчинение пред чорбаджиите, подчинение като пред турци!

Но нали това е могло да върви тъй само през периода на колеблива държавна власт? Щом обаче тя се е затвърдила, у населението в българските поселища е проговорила пак българската битова гражданственост. А основните побуди в нея са: всеки да си е господар. („Свое да имам, свое да работя, господар да съм си.“)

Странно е наистина как е могло в един народ, който е комай изцяло превърнат на турски ратаи, да се запази такъв психичен стимул в трудовия живот! Та това стремление към стопанска свобода у всеки отделен семейник не е налице в никой друг народ (поне не е в такава степен, както е у нас).

През средните векове в нашия живот са налице масови противодържавнически увлечения. Богомилството се изработва в социално движение. Имаме дори богомилска република около Месемврия. От нея ще да са били прогонени, разбира се, болярите, манастирите, духовенството... Всичко това е довело до общодържавническа мярка: за да се пречупи богомилското противодържавно (центробежно) стремление, отменени са – гласно или негласно – ленните владения на болярите, т.е. признало се е онова, което селата вече са извършили на много места, като са разпределили господарските земи между тези, които са ги работили. Така създаденото дребнособствено стопанство е въвело в духа и в бита на народа ни индивидуализиран демократизъм.

Завоевателите турци обаче са идели като военна орда: завладените земи се считат за пряка собственост на турския султан, който при различни случаи раздава на заслужилите си войскари „чифлици“ на ленно владение. Значи въвежда се наново онова стопанско робство, срещу което българските маси през векове са се борили първоначално с мистицизма на религиозници (сектанти), а после и с определена социалполитическа идеология. При това новите турски „боляри“ са идели със сравнително много по-примитивен религиозен култ и с досущ азиатски стаден (не индивидуализиран) бит. Така са се сблъскали два коренно различни по език, религия и бит народи. Налагало се е победените да се примирят. И това би станало, ако при турското нашествие нашите области са били по-гъсто населени. Постоянните войни преди това обаче и непрекъсваните грабителски нахлувания на кумани, татари, гузи и пр. е разредило поселищата. Така при турското завоевателство – и при постепенното им настаняване със своя обществен строй и бит по нашите поселища – българските челядници са се изтегляли – явно или скрито – из планинските пушинаци. Така създадените дух и бит на индивидуализиран демократизъм у българите не се е накърнявал.

Но той е добивал и антисоциална черта. У българите няма вече единство, те са лишени от държава, от родина, от всяко право. Не са сигурни дори в новозаселените планински пуцинаци: завоевателят прониква постепенно и в тях, та едно след друго – през вековете – заграбва горите и пасбищата. И ето нашият човек прислиза до максимата: „Всяка коза за свой крак“...

Тези са основните черти на българската битова гражданственост. И те ще са проговорили в нашите народни маси, щом като след кърджалийските ужаси животът е улегнал. Чорбаджиите вървят под ръка с властните турци, но са също раи, т.е. са еднакво безправни пред законите в Турция, както и всички раи. Прочее – срещу тях може българинът да поведе легална борба. И тази борба се повежда – надъхана вече не само от българската битова гражданственост, но и от придобитата през робството нова антисоциална черта – „Всяка коза за свой крак“. Средствата не се подбират и чорбаджии и техните противници пропълзват пред властните турци: Първоначално турците държат за чорбаджиите. Те са окървавени при грабителствата на обществени и частни имоти, та добиват наистина облик на „нерязани турци“. Но скоро тези господарски елементи сред българите биват изоставени от турската власт. Империята е централизирана, цариградското правителство се обляга на многобройна постоянна армия, а държавните каси са досущ изпразнени – след страшното гражданско размирие през няколко десетки години. Трябва да се потърси данъкоплатецът! А поради архаичната данъчна система в империята – плаща се десетата част от произведеното, – държавните каси чакат постъпления не от земевладелците и лихварите, а от производителя. И затова властите трябва да се явят в защита на последния както за да е обнадежден той в труда си, така и за да е платежоспособен³³.

³³ В народните песни на бесарабските българи има поразително много данни за намесата на турската власт в полза на производителните народни маси през първата половина на миналото столетие. (Вж. книгата ми „Нашият народ“) – Б.а.

Така работните маси скоро почувстват своята цена пред държавата и открито се надигат срещу чорбаджиите. А турската власт не се колебае: тя почва да се намесва досущ азиатски в защита на производителя: „пашите“ покачват на въже (без съд!) нагрозени и наковладени от „сиромасите“ чорбаджии. Това става на места дори с турските спахии, какъвто е случаят във Видин (Вж. книгата ми „Реформатор“).

Ето тези са и такива са настроенията в българските народни маси, от които се надъхва опозиционното мнозинство в Учредителното народно събрание.

IV. Появата на Стамболов

Настроенията сред мнозинството в Учредителното народно събрание не са държавнически. Те са даже революционни. Но между представителите няма нито един революционер! Хората просто са се обявили за противочорбаджийска партия, каквато в народа е съществувала и се е проявила вече от десетилетия. Водителите на тази „противочорбаджийска“ партия в Учредителното народно събрание са хората от черковните борби – еволюционистите, създателите на Българската екзархия. Значи това е граждански елемент, който вече е изпитан и е годен за държавничество. Но сега е изпаднал в особена противочорбаджийска възбуда, т.е. прелял се е към наличните в народа настроения против господарския слой в страната. А такова настроение се счита за противодържавническо в целия цивилизован свят! И затова току-що доведеният княз Батенберг не дига доверието си от представителите на ония политически среди, които са против царящия в народа дух: на власт остава старото консервативно министерство.

Княз Батенберг и руските генерали, верни на гражданствеността в страните, откъдето идат (Русия и Германия), не са в състояние да вникнат как може да се повери устройството на една нова национална държава в ръцете на някакво безлично мнозинство, което отрича имотните си първенци.

Не са в състояние да вникнат в това и представителите на западните европейски сили. Същото е дори с нашия български историк – младият чешки учен д-р Константин Иречек.

Никой не подозира историческата трагедия, преживяна от народа ни през няколковековното турско владичество, а именно че у нас постепенно и с големи жестокости е прокарано стопанско-правно повръщане назад: възстановено е средновековното ленно владение на земите от нови чуждоплеменни боляри – турските бегове.

Освободителите – руси, чужденецът княз, ученият чех д-р Иречек, европейските дипломати – никой не подозира тоя исторически трагизъм у нас. И всички се движат от ония разбирания, които са в техните страни: земята се владее – и значи трябва да се владее, – ако не от привилегировани слоеве, то поне от заможните такива. А широките селски народни маси са „мужици“, са плебеи или само изполичари...

При това в най-ново време край държавното централизиране на Турция (през Кърджалийската епоха) Високата порта извършва един акт от стопанско-правен характер, който е убийствен за народа ни. До 1857 г. земите в Турция се владеят от султана и всички чифлици са само ленно, значи не наследствено владение на всевъзможните бегове и паши. И ето с държавен акт от горната дата тези владения се превръщат на крепостни, т.е. ленните владетели на чифлиците стават пълноправни техни господари. Така в Турция чифлиците вече може да се купуват и продават. И в 1859 година в Цариград почват да издават крепостни владала за чифлиците. А турските аграри (бегове, паши и всевъзможни султанши) отдавна са в пълен декаданс (разложение, израждане): живеят в римско разточителство и се разоряват. И почват да продават чифлиците. Това настървява заможните християнски слоеве (че и еврейските такива): те се втурват да купуват земи. Тогава проговорва битовото чувство и у

българските селски маси. Чифлиците, които турските бегове продават, са българска селска „бащиния“: защо тя да мине в „чужди ръце“?

Ето тази е скритата пружина в българските масови въстания. Тя е изразена открито в голямата Белоградчишка буна и пак тя движи селските маси в Старозагорско при опита за въстание през 1875 г.

Петко Каравелов, „бащата на българската Конституция“, е вицегубернатор във Видин преди да се яви на Учредителното народно събрание в Търново: той е проучил народните въжделения, осветени с много кръв, та сега тях иде да застъпи в устройството на новата българска държава³⁴.

³⁴ Вж. „Реформатор – Петко Каравелов, психологически очерк“. Плевен, 1934. – Б.а.

А Стефан Стамболов е организаторът на селските маси в Старозагорско, та също е надъхан с въжделенията на тези маси.

Всичко това обаче е било непознато и чуждо за разбиранията на руските генерали, въобще, и в частност – за техните боравения в стопанското устройство на новосъздадената България. Руските инструктори са схващали задачата си така, както само са могли с известния дух в теократично-деспотична Русия. По тяхно уразумение, в Турция през векове са били господари паши и бегове (те са владели чифлиците, събирали са данъците, устройвали са предприятията и са раздавали „доходните“ служби). И щом България се освобождава, та турските паши и бегове се прогонват, то тяхното място трябва да се заеме от български такива. Нищо повече!

Ето така са могли да разбират строителската си задача руските инструктори. И така са действали те: държавната власт в България е оставала – и навярно е трябвало завинаги да остане! – в ръцете на имотните първенци. Нито князът, нито руските инструктори подозират, че с това те предизвикват на открита борба не само дръзко левичарските кадри на българската гражданственост, но и голямото мнозинство от българския народ.

Българското духовенство и българските имотни първенци са заели властно положение сред народа си в най-ново време. Това е станало през бавната обнова на азиатски деспотичната турска държава. И затова българските предни слоеве носят печата на турцизъм в своя дух, т.е. те са надъхани с известно незачитане (гледане извисоко) към народните маси. Естествено тези последните чувстват това и по силата на особената българска битова гражданственост, отвръщат на първенците си със студенина, че дори със скрита вражда. При това в най-ново време (през периода на въстанията) в страната зреят борчески водители, които са изцяло надъхани не само с български национален романтизъм, но и с новите идейни веяния на Френската революция, които съвпадат с особеностите на самобитната българска гражданственост. Тези борчески елементи са непримиримо враждебни към турцизираните по дух господарски слоеве и правят всичко, за да подбият авторитета им сред народните маси. Това дразни имотните първенци и духовните йерарси: те несъзнателно се отчуждават от народните въжделения или поне ги намират за крайни и неразумни.

Няма съмнение, към всичко това ще трябва да се добави и спекулативният усет на заможните слоеве. В страната предстои голяма имуществена пертурбация³⁵: едрото земевладение или ще се раздробя, или ще мине като едро в български ръце. И в двата случая ще имат думата те, заможните слоеве, защото чифлиците са вече частни имоти с крепостни

владела, та ще трябва да се купуват... За психологията на имотните люде друг начин няма: революционните пътища за тях са грабеж...

35 Пертурбация (от лат.) – внезапна промяна, разстройство. – Б.р.

Ето такива са явните и скрити подбуди, които въздействат върху новосъздадените български дворцови кръгове. И след закриването на Учредителното народно събрание властта бива оставена пак в ръцете на консерваторите: те произвеждат изборите за първото в България законодателно Народно събрание. А това е вече много! Скача на крак всичко борческо в страната. И се раздвижват широките маси.

Този е точният момент на Стамболовата поява сред очерталите се вече партийни борби след Учредителното народно събрание. Той е в своята стихия: съзнава, че е повикан отново на голямо дело, защото като началник в Министерството на вътрешните дела неговото око ще е следило непосредно разрастването на онова лакомство за заграбване на турски земи и имоти, което постепенно е обхващало по-заможните български слоеве. При това от Румъния, че дори и от Виена са прилетели смели аферисти и гешефтари, които са подушили предстоящата коренна имуществена пертурбация в новосъздаваната национална държава. Говорело се е вече за откриване на частна банка с внесени капитали от 10 000 000 рубли – все за спекулиране с турските бейски чифлици. Вече се е развъртял открито със своя спекулативен дух и голямата българска гешефтарска фигура Хаджиенов (който е почнал своята кариера в страната на „боерите“ – Румъния).

Стамболов – едвам стъпил в 24-годишна възраст – ще да се е чувствал навярно по-стар политик и от най-старите тогава в страната. И ще да е следил работите на Учредителното народно събрание с окото на ментор. Там Петко Каравелов, Драган Цанков и Дядо Славейков са застъпвали духа и възжеленията на народните маси точно така, както ги е разбирал и Стамболов като апостол на въстания. И защото князът и русите са вземали страната на спекулантите и са оставили консервативното министерство да произведе изборите за първото законодателно Народно събрание, та той, Стамболов, решава: „Ще пометем консерваторите!“

V.

Стамболов – опозиционер

Така изборите за първото българско законодателно Народно събрание се произвеждат при раздухани страсти. Накъде ще потръгнат народните маси? Обаянието от руското освобождение все още стои над всичко друго. Към това се е добавило и общото вдетиняване от появата на свой български княз. А от името на русите и на нашия княз излиза консервативното правителство в изборите със свои кандидати.

Срещу тази чувствена стена стоят популярните сред народа Дядо Славейков и Драган Цанков. Към тях е добавено сега и името на Петко Каравелов – братът на Любен, дългогодишният шеф на революционерите.

Прочее, кое влияние ще вземе връх, накъде ще се наклони масовото увлечение?

У нас дори и сега мъчно може да се предвиди резултатът от едни избори. А тогава – при първите законодателни такива в страната – неизвестността ще да е била още по-пълна.

Наистина из по-културните паланки масите отдавна са били политически самоопределени: те са против чорбаджиите. Но безбройните села, пръснати из горите и пустинните разхълмения на Дунавската равнина, те дали са чули нещо за делението в Учредителното народно събрание? Навярно за тези затънтени села сега няма друго, освен българско управление, под което те ще да са разбирали княза и руските генерали... И после: турското население в княжеството тогава е още тъй компактно, че брои над половин милион. А за турците опозиционерството беше нещо неразбираемо: те винаги и до един бяха с „хюкюмата“ (с властта).

Такова е положението.

И все пак Стамболов заявява на Божил Райнов:

– Ще пометем консерваторите!

Борческа екзалтация ли е това у бъдещия държавник и диктатор или е израз на твърда увереност у един политически водител, който здраво чувства народа си и безпогрешно преценява политически момент?

Ако съдим по резултата от изборите (консерваторите са бити), ще трябва да приемем последното допускане.

Обаче Стамболов, макар и тъй млад, е имал вече случай да преживее дълбоки разочарования като водител на народни маси. При това той е човек на проникновението. И не е допустимо да е бил уверен в изборния успех така, както си е представял Божил Райнов.

Така трябва да се обясни и стратегията, която Стамболов е прокарал в изборната борба сега. Той е успял да дигне на крак всичките свои села около Търново. Но е кандидатира тук Драган Цанков, Петко Каравелов и дядо Славейков. А своята кандидатура е положил в полутурския Русе...

Случаят е от психологическа важност: тази е първата стъпка на Стефан Стамболов в полето на легалните политически борби. Не оставя ли той себе си в сянка и не издига ли налице даже Драган Цанков (към когото не може да храни добри чувства по стара памет), само защото не е напълно уверен в общия изборен успех?

Според конституцията изборите ще станат с пряко гласуване на всички граждани, навършили 20-годишна възраст. При такъв ред Стамболов би бил сигурен в избора си само в Търновско. Защо той не се кандидатира някъде в околията тук? Очевидно има място за неговата кандидатура в големия и гъстонаселен окръг, в който той е най-популярният човек – поне между борческите елементи.

Да се говори за Стамболов, че не прави кариера в живота, т.е. че не е кариерист, е излишно. Кариеристи са малките хора. Големите фигури в живота чертаят несъзнателно своята кариера и тя стои над она на кариеристите. А такава своя кариера Стамболов вече е начертал както преди освобождението, така и по време на руската окупация. Защо ще се отказва той сега от нея и ще се туря в сянка?

Загадката се крие в неговите 24 години. Според конституцията кандидатът за народен представител трябва да е навършил 30-годишна възраст. Стамболов не би се посвенил (както и постъпва след своя избор!) да погази буквата на закона: той чувства своята самоцена и носи в себе си съзнанието, че е повече зрял политически, от който и да е друг в страната. Прочее, формалното погазване на закона не го е смущавало. Но неговите 24 години представят друго неудобство. Ако изборите дадат мнозинство на консерваторите, те ще касират Стамболов още в първите заседания на камарата. А то би било преди всичко обидно, унизително, уронващо. Обаче не само това ще да го е смущавало. Най-после, ако изборите дадат консерваторско мнозинство, той би могъл и сам да си сложи мандата, без да се яви в камарата (както е случаят с д-р Константин Стоилов, който е само 25-годишен, бива избран в Шумен, но щом вижда че консерваторите са бити, слага си мандата).

Онова, което движи Стамболов в тези първи законодателни избори, е самата борба: тя трябва да се изнесе с пълна сериозност! Консерваторите може да излязат победители в изборите, това е допустимо. Но трябва да се вкарат в Събранието колкото се може повече приятели на народа! Затова щом Стамболов е само 24-годишен и значи може основателно да бъде касиран, ако консерваторите наистина имат мнозинство, то не бива той да ангажира едно място на сигурна либералска кандидатура, каквито са тези от търновските околии.

Само така може да се обясни Стамболовата „скромност“ в дадената изборна стратегия. Медната монета е разменна и е само за безпомощните в живота. А Стамболов въобще не спада дори към златните разменни монети! И щом бива избран в Русе, той се явява в първото законодателно Народно събрание като фурия (според д-р Иречек в едно от заседанията е взел 24 пъти думата!). И се налага тъй, че когато се е проверявал изборът му – и е станало дума за неговата възраст – либералното мнозинство е оглушило консерваторите, т.е. не е допуснало дебати. Сам Дядо Славейков е взел думата и изхокал консерваторите, като е дал да се разбере, че Стамболов е избран за народен представител още преди да се освободи България... Очевидно Стамболов не е станал отегчителен със своето „натурничество“. Наопаки, веднага се е дошло до случай, когато и самите дворцови кръгове са почувствали „младежа Стамболов“ като действителен водител на мнозинството в Народното събрание.

VI.

Първо сблъскване. Блам на Каравелов. Потенциална сила на племето

Петко Каравелов малко ще да е познавал индивидуалистичния бунтарски дух на нашите хъшове, макар да е минал и сам през руската nihilistическа школа. И навярно отначало е бил във възторг от дръзкия, но с широк дух и голяма ораторска дарба Стамболов. Скоро обаче и той, и Драган Цанков са се видели зле попарени.

Либералното мнозинство в първото законодателно Народно събрание е бламирало най-после консервативното правителство. И княз Батенберг се е видял принуден да повика избрания от същото мнозинство представител на камарата – Петко Каравелов – на преговори.

Каравелов е вече прекипял човек (36-годишен). Той е дошъл в България като славянофил. И сега, явил се в двореца при княз Батенберг да преговаря за съставяне на ново министерство, той вероятно е схващал какви трудности му предстоят. Ясно е било за всички политици тогава, че нито княз Батенберг, нито руските комисари, нито дипломатическото тяло в София са склонни да предадат властта на „празнословни демагози, които си играят с простодушието на народа“. Каравелов не е можел да не прецени тази атмосфера в меродавните кръгове. При това той по темперамент е държавник напълно от кариерата – в най-добрия смисъл. А е човек и на проникновението. Така той не би се колебал да шкартира пред държавния глава много от онова, което се говори в камарата, та да „превземе калето отвътре“, т.е. да спечели разположението на двореца, ако не въобще към либералите, то поне лично към себе си.

Прочее, Петко Каравелов повежда с княз Батенберг преговори не за съставяне на правителство от либерали, а за „коалиционен кабинет“, т.е. за кабинет в съюз с консерваторите. И най-после приема много неизгодна комбинация – двете борещи се страни да бъдат застъпени в новия кабинет като равни сили, нещо което далеч не е отговаряло на действителното съотношение: консерваторите в Народното събрание са били само малка групичка.

Ето с такова решение Каравелов се явява пред частното заседание на парламентарното мнозинство, т.е. пред либералите. И преживява крах: бива бламиран. Стамболов е съвладял мнозинството и е опълчил всички против опортюнизма на Каравелов. Д-р Иречек отбелязва случая в своя „Български дневник“ с известно злорадство:

„Падането на Каравелов захванало в неделното тайно заседание, гдето той никаквата не я свършил, тогава се оказало, че истинският водител бил Стамболов“ (д-р Иречек „Български дневник“, том I, стр. 72).

С това се свършва животът на първото българско законодателно Народно събрание: князът го разтурва. Д-р Иречек пак бележи в своя „Дневник“ – сега вече презрително: „Русия не е освободила българите, за да стане министър изгоненият семинарист.“ Очевидно за официалните среди Стефан Стамболов, 24-годишният натурник депутат, е още само изпъден семинарист...

Ние не знаем дали самият виновник на тоя безплоден свършек на първото българско законодателно Събрание – Стамболов – не се е смутил от това. Но няма съмнение, че този е историческият момент, когато княз Батенберг и руските комисари за пръв път се сблъскват с нашата гражданственост, която е наслоена върху българските сектантски вълнения през средните векове, а в ново време е надъхана от йерихонските тръби на Ботевщината, като е калена и през турските кланета и пожарища.

* * *

Потенциалната сила на един народ се застъпва през съдбоносни времена от голяма историческа личност. Петър Велики в Русия е това, което Наполеон е във Франция и Бисмарк – в Германия.

Но може ли да има каквото и да било сравнение между тези три универсални образи в историята на човечеството?

Нали всеки от тях вплъщава волевата стихия и гения на своя народ? Но докато самите тези народи може да се съпоставят, да се измерват сравнително и да се преценят, т.е. да бъдат очертани и подредени един до друг по една сравнителна стълбица – техните вплъщания в стихийни исторически образи не се поддават на такова съпоставяне. Петър Велики, Наполеон и Бисмарк са коренно различни помежду си и по своите основни черти са досущ чужди – като да са различни величини. Може би вплъщението на всички духовни сили у даден народ само в една историческа личност представя такова съгъстяване на багрите, че не се поддава на анализ.

Но ако това е така с вплъщанията във великите народи, т.е. ако между такива вплъщания не може да става никакво сравнение, колко по-малко може да се допусне какъвто и да било паралел между застъпника на духовната национална мощ сред един малък народ и – някоя историческа фигура със световно значение.

Подчертавам това, за да кажа: ако Стефан Стамболов като историческа фигура действително вплъщава духовната мощ на народа си, не бива той да бъде сравняван не само с подобни фигури в историята на великите народи, но не бива да бъде сравняван с никого и от съвременниците в самия свой народ. А Стамболов действително застъпва скритата духовна стихия на българизма. Само 18-годишно момче, той е вече фанатизиран като богомил в някакъв прудонизъм и погнат от вещата в работата си руска явна и тайна полиция, успява с татарска непоколебимост да се укрие и после да се прехвърли в Румъния като моряк в гръцки параход. А след не повече от две години го виждаме да е заместник на най-голямата в онзи исторически момент обществена фигура сред народа ни – Дякона. Не само това начало вече показва, че сме пред обществен възход на отделна личност, която се очертава не само като нещо изключително, но и като феномен.

При това у Стамболов имаме и основната черта на универсалните исторически фигури. През целия си живот той се движи и действа с пълно съзнание на своята самоцена. Макар да не се поддава на обществено мнение и да не се увлича от обществени настроения, той бива чувстван комай винаги и всякъде в страната като национален вожд.

Национален вожд – едно голобрадо още момче! Влиза, въпреки ранната си възраст, в първото законодателно Народно събрание на освободената си родина като незаконен депутат. Налага се на всички, обезличава установени вече водители и сплотява, надъхва, опълчва

мнозинството от представителите срещу княза, срещу руските комисари, срещу европейската дипломация – бих казал, срещу цял свят... И директивата му е наглед абсурдна: той се движи – и води всички други! – по многовековния български максимализъм: „Или всичко, или нищо“...

Ето случаят с провалянето на Петко Каравелов, който е човек комай с черти на гениалност, а при това е държавник, толкова непоколебим във властническите си предназначения, колкото е и реалистично гъвкав в своя държавнически опортюнизъм. Той уговаря с двореца един кабинет, преходен от консерватизъм към либерализъм. Какво по-разумно от това за ония дни на първи стъпки в свободния политически живот? Но Стефан Стамболов се издига като фурия срещу това отстъпление. В тоя момент той застъпва с целия себе си (с разум, с чувство, с воля) ето това: „Не искам да знам разумно ли е: така трябва – и нищо повече!“ („Ако ще е, да е“, „С половин хапка уста се не пълни“, „Така иска селото“ и пр. български битови мерки).

Като че ли Стамболов се движи от някаква сляпа народностна стихия, мистичната особеност на която застъпва съзнателно и подсъзнателно. Защото той е неизменно такъв и в успехи, и в злополуки. Нищо не го пречупва! Огнен облак да би се сипнал върху главата му или да би той паднал в ноктите на пантера, пак до последния миг от живота си би обмислял (с татарска упоритост и със славянски наивитет) как да се спаси и би напрегнал сетни сили, за да може действително да победи смъртта. Светкавична съобразителност и фаталистична вяра в успеха при горещ, комай южански темперамент – такива са рудиментите в тъй сложното инак естество на Стефан Стамболов.

VII. Поглед на водител

Стои открита обаче една същина. Кое у Стамболов надвива: сляпата духовна стихия ли (предусет, интуиция) или дейното съзнание (самокритика, резон и самовладение)?

Обдарената натура успява да стане творческа само когато съгласува своите разностранни способности и ги подчини на известна преценка върху обкръжаващата го действителност (епоха и среда).

Провалянето на Петко Каравелов (и разтурването на първото законодателно Народно събрание) представя един решителен миг от новата политическа история на България. При тоя случай проявява ли Стефан Стамболов творческо достойние, т.е. като хвърля в рискувана за държавата игра българския максимализъм, той слепешката ли действа (по предусет, по интуиция) или влага в постъпките си и здрав поглед на водител върху действителността?

При изборите за първото законодателно Народно събрание Стамболов действа предпазливо. Неуверен е. Като че ли не познава народа си и не знае нито накъде той ще клони, нито на какво е способен! Това се дължи може би на обстоятелството, че Стамболов не познава голямата западна половина на България (която сравнително е най-малко турцизирана), а твърде добре познава източната (която пък е подавена от турско население). Ако Стамболов познаваше например Видинския край, би оставил Петко Каравелов да се кандидатира там, където този е много популярен, а сам Стамболов би се кандидатираше в Търновско.

Само така може да се обясни неувереността на Стамболов при първите законодателни избори. След успеха в тях обаче за него няма колебание: той вече познава народа в неговата цялост и знае на какво може да се обляга.

Прочее, смело може да се твърди, че при провалянето на Петко Каравелов, Стамболов действа не само по силата на сляпа духовна стихия (предусет), но и по силата на безпогрешен водителски поглед.

Обаче и Петко Каравелов трябва да е уверен в поддръжката на народните маси – след съкрушителната победа на „радикалите“ в първите законодателни избори. Защо, прочее, той отстъпва пред волята на княза? Дали Каравелов е слабодушен или Стамболов е непримирим поради липса на политическа гъвкавина?

Няма съмнение, Петко Каравелов е краен опортюнист. Но той е твърд в заетата идейна позиция и проявява непоколебим характер. В горния случай имаме само тактично отстъпление: един практически компромис, а не идеен. Защо го прави Каравелов, а Стамболов е тъй непримирим, че довежда работите не само до партийна, но и до държавна криза?

Каравелов е реален държавник. И стихията му е в прякото властничество (чуждо му е всяко теоретизиране; няма волята да напише дори една вестникарска статия: няколкото такива, издадени от негово име, са само продиктувани от негово име, а не и написани!). Обаче тоя деен държавник е прекарал две десетилетия кабинетен живот в Москва. А кабинетността е гледане на живота с далекоглед, т.е. с всестранна обективност. Затова Петко

Каравелов и до края на своя живот е строго правдив към всякого и към всички, въпреки своята южанска сприхавост. За него консерватори и либерали не са партийници само – не! Те са и човечи със свои недостатъци и преимущества. И нерядко консерваторът е (като човек) за предпочитане пред либерала... В това Петко Каравелов вероятно се е убедил още преди освобождението на България. Той е дошъл тогава да види престарялата си майка в Копривщица, минал е през Цариград, а е ходил и в Букурещ при своя батю – революционера Любен Каравелов. В Цариград Петко Каравелов се е движел във високите кръгове на нашите еволюционисти („черковници“), за него пише дядо Симеон Преславски в спомените си от онова време. А в Букурещ е съветвал своя батю Любен да изостави революционерството (въоръжената борба). Очевидно Петко Каравелов е запленил от господарския слой в страната (който е бил начело в борбите за черковна независимост). И с право. В черковническите кадри на 80-хилядната тогава българска колония в Цариград (а също и сред тия в Пловдив) вече се е бил изработил достолепният тип на българския имотник, търговец и капиталист. У този слой вече се очертават известни благороднически белези: „На съд не ходи“; „Не се заядай с властта“; „Свидетели не търси“ (правят си взаимно крупни парични услуги без всякакви документи и на „четири очи“). Петко Каравелов ще да се е почувствал подкупен от тези качества на оформилите се вече български господари. И при неговата правдивост на кабинетен човек той все ще да е вникнал, че при централизираната и модернизирана Турция ролята на еволюционистите е поне с толкова голямо историческо значение, колкото е онази на революционерите. Само така може да се обясни, че той в Букурещ съветва своя батю Любен да изостави пътя на въоръжената борба.

Така у Петко Каравелов няма застрашено партизанство срещу хората, които още в Учредителното народно събрание образуват групата на консерваторите. Наопаки, вижда поне у някои хора около себе си (например у своя съперник във водителството Драган Цанков) твърде отрицателни качества. Ето, прочее, предпоставките, които обясняват решеността у Каравелов да отстъпи дотам в преговорите си с княз Батенберг, щото скланя на коалиция с консерваторите като ги счита за равна на либералите сила.

А Стефан Стамболов няма тези психологически предпоставки. Неговият граждански дух е оформен в ботевския кръг, който сипе гръм и мълнии срещу „царе, папи, патриарси“. Човекът по психология е все още хъш. И тази черта е налице у него през целия му живот въпреки наличния твърд държавнически разум. Стамболов години наред в свободна България се държи далеч не само от дворцовите кръгове, но дори и от София: стои в Търново, макар че е вече председател на Народното събрание. Очевидно човекът не може да се превие, да стане „официален“. Прочее, в случая с Петко Каравелов той е непримирим не от партизанска заслепеност, а от неугъвчивостта на довчерашен нелегален деец.

Има обаче още една рискувана страна в неговото държане при блама на Каравелов след уговорената пред княза коалиция с консерваторите. България е държава вече – със своя власт, със своя войска. И щом се предизвиква – със Стамболовия максимализъм – разтурването на камарата, правителството не ще ли насили изборите? Това допускане не е своеволно. Консервативното правителство наистина е замисляло според д-р Иречек да създаде нещо като румънска „Сигуранца“, т.е. голяма насилническа полиция. И ако властта би се решила на това, тя би спечелила изборите. Така делото на левицата би било за момент проиграно –

по вина на Стамболов. Прочее, ако той е зряла творческа натура – със здрав усет за действителността, – как не е предвидил тази възможност?

Силно обдарените натури се учат не от книгата, а от живота. При това и от книгите с малко четене те постигат толкова, колкото средно обдарените натури не успяват с кабинетен труд цял живот. Стамболов има теоретична подготовка по икономически въпроси от идейническите си боравения като семинарист в Одеса и като революционен идеолог в Румъния (чете „Капитала“ на Маркс и полемизира с автора). Той успява да дигне на крак 4000 тракийски чифлигари при Старозагорския опит за въстание. Така Стамболов познава основните подбуди на българските народни маси („Свое да имам, свое да работя, господар да съм си“). А като ръководно лице в Министерството на вътрешните дела при административното организиране на нова България той ясно вижда най-обтегнатата струна в стопанския живот на момента: почналата обща имуществена пертурбация в страната. Турската поземлена аристокрация („спахиите“) владее всички по-ценни земи – работните поля, горите, пасбищата, водните падове (воденици, тепавици) и най-личните сгради и юртлуци в градовете. Прехвърлянето на тези владения в ръцете на българските господарски слоеве е започнало още далеч преди освобождението. Сега задачата е била: този процес да се пресече и земите да се дадат на българските работни маси. А такива реформи не са ставали никъде и никога без кръв – това Стамболов ще да е чувствал, ако не го е разбирал. Прочее, обяснимо става, че той отива до крайност, защото предугажда развитието на събитията: „чорбаджиите няма за нищо да се откажат „доброволно“ от плячката, която им се е паднала сега и която им е в ръцете!“

А готовността на Каравелов да се „съртачи“ с чорбаджиите е била стъпка наистина рискувана за онова реформаторско дело, което той е прокламирал в Учредителното народно събрание: „Аз мога да призная, като *bona fide possessor*³⁶ [върху земята – б.р.] само общините („Дневници на Учредителното народно събрание в Търново“, стр. 154). Защото действително тази реформа не е могла да бъде прокарана с „доброволното“ съгласие на княза и на господарския слой в страната! Хората вече са узрели дори за позорни деяния, стига да заграбят някой турски чифлик... (вж. книгата ми „Реформатор“).

³⁶ *Bona fide possessor* (португ.) – добросъвестен владелец. – Б.р.

Стефан Стамболов, няколкогодишен революционер сред народните маси, не е можел да не почувства какво ще бъде впечатлението в села и градове от едно „съртачване с чорбаджиите“. Това ще пречупи и ще притъпи борческата ревност у всички!

А към това се е добавила и една надеждна проява. За руски дипломатически представител в София е бил пратен някой си Кумани, от гръцки произход, човек твърде спекулативен, но просветен и прозорлив. Ето тоя човек не се е поколебал да заяви, че властта трябва да се предаде на либералите!

Прочее, защо да се правят концесии на „консерваторската клика“?

Остава още едно последно допускане: не се ли е движел Стамболов от честолюбиви подбуди (за първенство), като е бламирал Каравелов и е предизвикал разтурването на първото законодателно Народно събрание?

Последвалите събития изключват такова допускане.

VIII.

Революционна мярка.

Стамболов играе ва банк

Хората са още добромислещи, консервативното министерство не се решава да насили изборите за второто Законодателно народно събрание и те дават пак голямо мнозинство на либералите. Нещо повече: сега много от съдържаните до тоя исторически момент елементи са се втурнали в борба срещу „чорбаджиите“. Избраното мнозинство е такова, че д-р Иречек бележи в своя „Български дневник“:

На обяд говорих с д-р Шишманов, който е чудесен глашатай на всичко, каквото става между умерените либерали... Стамболов в бъдещата камара не щял така да господства, както в миналата. Тази камара била по-порядъчна, по-интелигентна от първата; консерватори имало малко.

(„Български дневник“, т. I, стр. 124)

Очевидно действителността оправдава позицията на Стамболов при бала на Каравелов преди разтурването на първата камара: предусетът (интуицията) у него е безпогрешен. А доколко е вярна преценката на „глашатая“ д-р Шишманов³⁷, че в новата камара Стамболов няма да господства – развитието на нещата ще покаже.

³⁷ Вероятно става въпрос за д-р Асен Шишманов, главен лекар на [София](#) и член на първия Медицински съвет (1879–1880). През 1884 г. Асен Шишманов е избран за народен представител, а през 1884 г. се отцепва от либералите и заедно с Драган Цанков поставя началото на нова проруска политическа формация. По време на кризата след абдикацията на княз Батенберг Цанков е сред авторите на молба до турския султан, в която се иска неговата намеса за уреждане на ситуацията чрез окупация. Този ход силно компрометира Цанков и неговите привърженици и при управлението на [Стефан Стамболов](#) д-р Шишманов е принуден да се оттегли от политиката и завинаги да напусне България. – Б.изд.

Щом почват разговорите около съставянето на наложеното вече либералско правителство, дворцовите кръгове не крият намеренията си. Д-р Иречек ги отбелязва в своя „Дневник“.

Цанков [Драган] ще бъде министър на вътрешните работи, Балабанов [Марко] – на външните; Каравелов – на финансите (не знае дори що е вергия); Хр. Стоянов – на правосъдието и Климент [митрополитът, който е министър-председател – б.р.] ще изхвърли Цанков. Не тръгне ли и тогаз, ще трябва coup d'etat³⁸.

³⁸ Coup d'etat (фр.) – държавен преврат. – Б.р.

Д-р Иречек е виенски салонен млад човек. Той гледа извисоко на току-що заварените от него в България общественици и не си е наложил дори труда да прелисти дневниците на Българското Учредително народно събрание, за да види колко знаят тези общественици и какво мислят. За това младият чешки учен реже накъсо: „С такива водители не може да се управлява държава“! И, разбира се, както подобава на суетен млад човек, той говори това, което мисли, наляво и надясно – особено пред такива „глашатаи“, какъвто е според него д-р Шишманов.

И всичко това е предмет на шушукания сред либералите. Техните водители – еволюционистите Драган Цанков и Петко Каравелов, вземат бележки от това и се посвиват: готови са пак на отстъпки. Дори се мълви, че при възникналото съперничество между

дватамата водители (за кой да бъде пръв министър) Каравелов, който пак е избран за председател на камарата, е бил склонен да състави кабинет наново в коалиция с консерваторите.

Ето при това критическо състояние на духовете сред либералното мнозинство у Стамболов проговарят усетът и волята не на „министриабл“, т.е. не на човек с егоистични подбуждения за първенство, а на човек, който е дълбоко проникнат от чувство и съзнание за важността на политическия момент. И тъй като тези свои чувства и съзнание той е изработил като нелегален деец, като революционер, сега пак не се поколебава да потърси крайни средства за борба срещу законите на княза и „чорбаджиите“.

Между това господарските апетити за обсебване на бейските имоти в България са се изострили до крайна степен. На това са помогнали особено спекулативните планове на руския пълномощен министър Кумани. Той произхождал от кавказките гръцки колонии, участвал е в международна комисия по Суецкия канал и според Симеон Радев („Строителите на съвременна България“) от това време Кумани „бе запазил известен вкус към полуполитическите, полугешефтарски предприятия“. А по това време някой си Утин, представител на руски финансисти, вече е тормозел предшествалите консервативни министерства със своя проект за банка, която да почне големи държавни строежи в България. Но сред консерваторите вече се е оформила силна гешефтарска група (около Хаджиенова). Тя е подушила съперник в лицето на Утин и се е опълчила на борба. Ето така Утин привлича на своя страна руския дипломатически представител Кумани. И тъй като ще съперничат на българските спекуланти, двамата руски люде минават към либералното мнозинство.

Кумани се надяваше, че от признателност към силната негова поддръжка, либералите ще одобрят „финансовата програма.

(Симеон Радев)

С други думи, Кумани се надява чрез либералите да прокара гешефтарския план на Утина. И с право. Либералите са в уплаха. Те имат на своя страна някои от руските комисари (които враждуват открито помежду си) и от тях узнават, че Батенберг прави всичко, за да измоли съгласието на Цар Освободител – да му разреши *сoup d'etat* в България, т.е. суспендиране на конституцията и разгонване на либералите. Прочее, застъпничеството на Кумани пред Цар Освободителя е спасително за либералите. Ето затова според Радев „поставен от Кумани до стената, Каравелов даде заповед да се изработи нужния законопроект [за банката на Утина – б.р.] и го внесе в Събранието“. Българската гешефтарска група около Хаджиенов избухва. И се почва жестока клеветническа кампания срещу либералите. Симеон Радев описва случая твърде живописно:

Пуснали се слухове, че Каравелов бил заинтересован в тази банка, че Стамболов получил пари от Утина и пр. Както е обичай, когато се лансира някое измислено обвинение, определяха се точно сумите. Цифрите никога не са липсвали на една изкусна клевета. В „Български глас“ Т. Икономов описваше перипетиите на тоя гешефт, отбулваше в него намерението да се пороби икономически България. [...] Една огромна сензация се създаде около тази история. Либералите се развълнуваха и започнаха да искат обяснения от своите министри ...

(С. Радев, „Строителите на съвременна България“, т. I, стр. 197–198)

Законопроектът за банката на Утина дори не е внесен в камарата. Кумани чувства гешефтарския си неуспех като удар и „оставя Каравелов и Цанков на тяхната участ“.

Така либералите висват във въздуха. Не ще ли се разреши от Петербург на княз Батенберг да суспендира конституцията?

Ето моментът, когато се хвърля в акция пак Стамболов – толкова със своята стихийна енергия, колкото и с революционния си опит. Той използва отсъствието на княз Батенберг (този е отишъл пак в Петербург) и внася в Събранието законопроект за нова военна организация на страната. Според тоя законопроект въоръжава се целият народ, а военачалниците стават изборни...

И Народното събрание, проагитирано от Стамболов, гласува законопроекта с голямо мнозинство!

IX.

Завой. Първият държавен преврат в България

Придадената от робството черта към нашата обща психология – „Всяка кола за свой крак“, е налице и днес. Ние не чувстваме големите хора между нас и взаимно се подценяваме: всеки е капитан. Така трябва да се съди и за преценката на д-р Шишманов върху новата камара – че е „по-интелигентна“ и в нея няма да „господства“ Стамболов. Един се издигнал над всички други – това дразни!...

Намирам, че същата черта проявява и единственият познавач на новата ни история – Симеон Радев. И той по свой ред се отнася извисоко към действащите лица в критическия исторически момент през първото управление на либералите в България. Ето как е характеризираан този момент от него:

Трябва да се признае, че делата на либералите не бяха всякога достойни за похвала. Особено лошо впечатление правеше със своите крайности Народното събрание, гдето една група от млади депутати, предводителствани от Стамболов, бяха пренесли всичката си толерантност на провинциални идеолози. Неутихнал още революционер и оратор в първата фаза на своето красноречие, т.е. от тия, които робуват на думите си преди да владеят чрез тях света, достатъчно млад, за да отъждествява привързаността си към своите идеи с ненавистта към противниците си, Стамболов не допускаше по отношение на консерваторите ни пощада, ни даже законност. С него вървяха все като него буйни Никола Живков, П. Станчев, Хр. Самсаров, Ячо Бръшлянов и други млади хора, кои бивши емигранти във Влашко, кои едва що излезли от турските затвори: ожесточени всички от опозиционната борба и екзалтирани от победата. Те влязоха сега в Събранието като в завоювана страна, жадни за отмъщение. Първата тяхна жертва бе Д. Греков, най-буйният от консерваторите, най-опасният, може би понеже бе оратор със силен темперамент. Депутат в Учредителното събрание, два пъти министър, Греков биде касиран сега като румънски поданик, понеже преди освобождението бил адвокат в Браила. Касиран бе и Евлоги Георгиев, избран от Русчук. И нему намериха вина, че в турско време бил руски поданик.

(С. Радев, „Строителите на съвременна България“, т. I, стр. 189–198).

Симеон Радев би бил прав да подчертае хулителния език, неблагоприятното пред никого и дръзкото отрицателство въобще у нашите хъшове – хората от Любен-Каравеловия и Ботевия кръг. Но това е само психологическата черупка на ония хора! Нима те нямат своята ядка, нима те не са високо обдарени целни натури? Не, историята не се твори от хулигани. А къде е онова, с което например един Стамболов стои, поне в известни моменти, по-горе от Петко Каравелов, от Драган Цанков, от Дядо Славейков, та съвладява мнозинството? Или това мнозинство е съставено от хъшове? Не, то се състои от народни представители комай все из първите хора от вчерашните черковни настоятели в страната. И ето, те вървят по Стамболов!

И те са вървели по Петко Каравелов и Драган Цанков в Учредителното събрание, където не са били нито Стамболов, нито кой да е друг от „уличните“ хъшове...

Стамболов се очертава като народен вожд не само със своята по-нататъшна роля в новата ни история, но и като апостол преди Освобождението на България. Той не е скитник, не теоретизира и идеите за него имат цена само доколкото посрещат прекия зов на историческия момент от българската действителност.

Ето това върши той и сега – толкова като трибун, който е виновник за разтурването на първото законодателно Народно събрание, толкова и като вдъхновител на второто такова. Преди всичко той със своя водителски жар е самороден и не е бил дори в детинството си между ония в живота, „които робуват на думите си, преди да владеят чрез тях света“. Симеон Радево нивелиране (изравняване) на всякого с всички само поради „младост“ е удобно за самодоволството на преценителя, но е несериозно. При това Стамболов е трагичен тип: нищо не върши наполовина и не знае да се връща, т.е. води подзетата работа, без да скъпи нито своята суета, нито славата си. Той има само предусета, че може: нищо повече!

Възкиселите политически борби в новоосвободената страна се очертават още в Учредителното събрание: мнозинството остава вярно на широките работни маси в народа си – на общобългарското възжеление: „Свое да имам, свое да работя, господар да съм си.“ Срещу това възжеление в Учредителното събрание се дига големият оратор на „чорбаджиите“ Д. Греков. Но там (в Учредителното събрание) го бие в адвокатските и господарските му домогвания Петко Каравелов (вж. книгата ми „Реформатор“). С „чорбаджиите“ са обаче и владиците ни. Това има тежест пред руските комисари, пред европейските представители в България и пред новоизбрания княз. Д. Греков е вече на два пъти министър (само в три години!). Не, тоя опасен човек трябва да се обезличи. И затова го обявяват за не-българин, т.е. намират, че е бил до освобождението на България румънски поданик, та го касират. Да, несправедливо е, защото дори Петко Каравелов е бил руски поданик. Но това ли е важно? Води се отчаяна борба за кауза, която никъде и никога не е била разрешавана без кръв, а именно: земята като собственост да се даде на работните маси!

Същите подбуди действат и при касирането на Евлоги Георгиев. Той е единственият „милионер“, известен в българския свят тогава. А е кандидатиран и избран от консерваторите през едно време, когато в страната се борят – за предстоящите големи гешефти – двете финансови групи: българската около Хаджиенова и руската около посланика Кумани. Прочее, Евлоги Георгиев със своите „милиони“ представя опасност за Кумани, който подкрепя либералите. А и без това либералите има защо да се боят от финансовото засилване на консерваторите. Българската гражданственост е още девствена; масата на избирателите върви непринудено с Либералната партия. Така ли ще да е обаче, ако консерваторите започнат да хвърлят в изборите „рубли“, т.е. ако почнат изборните подкупи, които са тъй общи във всички парламентарни страни?

Ето съвкупност от внушителни доводи, които осмислят както изгонването на Евлоги Георгиев от камарата, така и „революционния“ законопроект за въоръжението, прокаран от Стамболов. И прав е Драган Цанков като обяснява това последното тъй, както го предава Симеон Радев в стр. 200 от I том на съчинението си:

Младите начело със Стамболова – разказва Дядо Цанков – готвеха опълчението, за да направят всякакъв държавен преврат невъзможен. Те са искали да турят гем на княза.

Така разбира предприетото от Стамболов и княз Батенберг. Той узнава за опасния законопроект във Виена, връщайки се от Русия. И веднага телеграфира на министър-председателя Драган Цанков – да осуети гласуването му от камарата. Но законопроектът е бил вече прокаран, твърди Дядо Цанков. Правилно е да се допусне, че и да не е бил минал още този законопроект в Събранието, Цанков надали би пожелал да осуети гласуването му. Узряло е вече в душите съзнанието, че князът е с консерваторите. И психическият завой вече е бил станал сред либералите, та Стамболов със своя законопроект само е изразил общата готовност за борба.

X.

Народ и държава. Чужди въздействия

Навярно злополуките – вътрешни и външни – на днешна България се дължат преди всичко на това, че кръстосаните външни въздействия пречеха за политическото осмисляне на българската битова гражданственост.

Русия-освободителката е един гигантски военен лагер, който е насочен да държи в намордник необятната Азия. Тя е била винаги слаба срещу модернизирания и забогатяла Западна Европа. И затова Петербург отстъпи пред решенията на Берлинския конгрес. Тази е първата и най-голяма фаталност за българизма. И от нея последваха всички други злини. Създаването на малко българско княжество с конституционно управление при една единствена камара (без контролна за законодателството горна такава) отговаряше на безсилието у освободителите ни срещу Европа. Последната ни наложи свой княз, а срещу него русите намираха интерес да противопоставят народа. Така още при основаването на държавата ни се е търсило – и се е наложило – пречка за единение между държавен глава и народ.

Еднокамарната конституционна система е революционна. И затова е – и трябва да е – само едно преходно състояние за минаване към правилно парламентарно устройство на държавата. Петко Каравелов – бащата на Българската конституция – е непоколебим реформатор: с еднокамарната парламентарна система той свърза ръцете на господарските елементи в страната – с цел да оземли народните маси, да модернизира данъчната система в тяхна полза и да създаде евтин кредит (като направи невъзможно средновековното лихварство).

И успява – поне доколкото външните въздействия са му дали време и възможност.

Но еднокамарната конституционна система противопоставя направо държавния глава срещу волята на мнозинството. Няма средишна инстанция: Горна камара. И князът у нас, който е „господар“, а не „управител“, се е видял принуден да слезе от своята висота и да се намеси в борбата между либерали и консерватори.

Това е станало по повод прокарания във Второто народно събрание „Закон за Народното опълчение“ (по предложението на Стамболов). Княз Батенберг упражнил своето върховно право на „вето“: не е утвърдил този приет революционен закон за въоръжените сили в страната.

И е бил прав.

При революционни увлечения държавният глава във всяка страна се обляга на армията, на която той е главнокомандващ. Няма ли тази опора, няма и държавен глава: той не може да бъде арбитър между борещите се граждански, респективно слоеви и класови организации в страната. А с това парламентарната държава изгубва основата на своята конструкция: и законодателната, и изпълнителната власт минават в ръцете на „народа“, т.е. на шепата налични водители, които, ако са единомислещи, са вече конвент, ако ли пък са разединени, става наложително издигането на диктатор...

България е създадена от Русия преди всичко, за да е авангард в нейната блискоизточна политика. А тази политика засяга всесветски интереси. Така на бъдещите български държавници се е налагало да бъдат само фигуранти в голямата европейска шахматна игра. Но на Русия в тази игра е пречел българският княз – толкова като мандатър на Европейския Запад, колкото и като олицетворител на инстинкта за самосъхранение у новосъздадената България. Защото ако Русия, слаба пред Европейския Запад, бъде принудена да воюва с него, ще пострада най-напред нейният авангард, нали?

Но ето князът вече се е сблъскал с народното настроение в страната. И иска (многократно!) разрешение от Цар Освободителя да суспендира революционния парламентарен ред в нея. Дворцовите кръгове в Петербург не се доверяват на европейския мандатър (княза) и менажират българските народни маси. Но най-после решават: да позволят на княз Батенберг тази авантюра, че дано с това той стане по-скоро невъзможен в страната...

В такава схема се движат събитията. Отначало княз Батенберг действа много предпазливо. Датата на решения преврат се държи в такава тайна, че е изненадан дори д-р Иречек, който бива назначен за министър на просветата в новото непарламентарно правителство. А либералите, макар да очакват тоя удар, пак биват така издебнати, че превратът ги съкрушава: те се попиляват без всякакъв отпор.

Редица данни около тоя пръв държавен преврат в България подсказват, че прекият съветник на княза в случая е д-р К. Стоилов. Тоя млад човек (само 27-годишен тогава) е с много широк мисловен кръгзор. А макар и с най-закръглена господарска психология, той все пак носи чертите на българската битова гражданственост. При това е обхванат от българския възродителен романтизъм, та е добър син на народа си. Пръв сред всички свои политически съвременници д-р К. Стоилов се издига до мисълта, че България не бива да върви слепешката с Русия. Като началник на дворцовата канцелария при княз Батенберг, той е бил с него в Петербург при несполучливия nihilистически атентат против Цар Освободителя в самия императорски дворец. И от наблюденията си там се убеждава, че напразно Европа се бои от мощта на Русия; тя е дълбоко корумпирана и е комай гнила държава. Прочее, бъдещият основател и шеф на Народната партия чертае една предвидлива външна политика още в 1880 г. България може да има цена и за Русия, и за Запада не само със своята военна позиция в Балканите, а и като търговски обект. При заварените от Турция търговско-пътни съобщения България е открита само за западноевропейския внос. Д-р Стоилов чертае: да се прокара презбалканска линия за Дунава, че страната да се открие и за руския внос. Така България ще може вече и като руски пазар да проявява известна политическа игриност, ако не и независимост с противоречивите интереси между Изтока и Запада у нас.³⁹

³⁹ Документирано изложение върху това читателят ще намери в отделна моя книга за д-р Стоилов. – Б.а.

Така д-р Стоилов – с извънредно обширните си знания и със своята поразителна далновидност – смята да играе решителна роля след суспендиране на конституцията, т.е. да отстои (с всичката си млада енергия и със здравия инстинкт на господар) правото за сигурно бъдеще на своя народ и на своята страна. Той очаква да бъде назначен за шеф на новото непарламентарно правителство. Но това не се е посрещало с моментните задачи на руската

дипломация: – тя налага за председател на новото непарламентарно българско правителство свой генерал.

Д-р Стоилов е потресен. В неговата страна, в България – и при наличиостта на политическа групировка от господарски елементи (консерваторите, които стоят над тълпите и са готови да обосноват с благомислие държавното устройство на родината си) – е назначено небългарско правителство! „Д-р Стоилов се е нещо надул“, бележи в своя „Дневник“ д-р Иречек: „не е доволен от Министерството на външните дела, което му се предложи“.

А тримата лидери на консерваторите – д-р Стоилов, Гр. Начевич и Д. Греков – не са „руско“ министерство. Навярно доводите на княз Батенберг са били, че задачата на момента е да се притъпят партийните страсти. А това е могло да се постигне, като начело в управлението се постави авторитетът на освободителката Русия.

Но скоро се е почувствало, че долу, в народните маси, възкипява нова омраза срещу „чорбаджиите“, че тази омраза се насочва вече срещу самия княз Батенберг. Сега в центъра на движението е изпитаният агитатор Стефан Стамболов с неговия Търновски окръг, който е гражданският пулс в страната за оня исторически момент.

Така само след една година д-р Стоилов „депозира“ пред княза обширен доклад, в който чертае с редица мотивирани точки обстойна програма за вътрешната и външната политика на държавата.

И се оттегля от министерството заедно с Начевич и Греков.

Моментът е съдбоносен за младия германски принц: той се вижда изоставен от всички българи.

ХІ.

Стихия. Стратегията на Стамболов

Изборите за свищовското Велико народно събрание (което е заседавало само един ден, гласувало е пълномощията на княз Батенберг за самолично управление през седем години и се е разтурило) се извършват под знака: „Така искат Русия и князът.“

А това е чувствената стихия на масите в княжеството през ония години. И Стамболов е пак с безпогрешния усет на национален вожд: схванал е, че в момента нищо не може да устои срещу тази стихия.

Не че се е оттеглил от изборната борба. Наопаки: напрегнал е всички сили да изпрати няколко видни либерали в това Събрание – за протест. Сам обаче не е положил своята кандидатура! Избрал е в Търново Драган Цанков, Петко Каравелов и Дядо Славейков, а себе си е поставил в сянка.

Психологично не може да се твърди, че в случая Стамболов е проявил „естествената скромност на голям човек“, т.е. че той е отстъпил на хора, пред едного от които поне „благоговее“ (според С. Радев). Няма съмнение, доколкото човек е голям, не може да не чувства величината на обдарените около себе си. Стамболов е ценял до края на своя живот Каравелов (заканвал се е веднъж да го „обеси“, но все пак не е допуснал да стане това!). Но да благоговее пред него – не. Имаме и историческия факт: Стамболов бламира Петко Каравелов заради опортюнизма му – в частното събрание на мнозинството (либерали) през Първото законодателно народно събрание. Наистина по-късно предпочита Каравелов пред Драган Цанков. Това обаче не е „благоговение“. Пък и въобще Стамболов не би могъл да благоговее пред никого от своите съвременници. Не защото е изпитал себе си като водител, та се чувства по-силен, но защото младият човек наистина застъпва еднакво положителните и отрицателните качества в духа на своя народ. А нашият човек, българинът, благоговее само пред известни морални максими (например не псува и не търпи да се псува Бог). Той обаче е изгубил (навярно поради дълготрайната робия) чувството на чиноначалие: не благоговее пред никакви обаятелни личности! И тази отрицателна черта е толкова силна у нас, че ние не благоговеем дори пред цар и патриарх. Да, българинът – от малък до голям – е комай равнодушен (или е само егоистично подобострастен) към обдарен човек и към водител въобще.

Така в горния случай не бива да търсим у Стамболов „благоговение“ към Драган Цанков, Петко Каравелов и Дядо Славейков. Той ги издига като стоящи налице в Либералната партия (и тях изпраща в свищовското Велико народно събрание) само по силата на верен усет у национален вожд – трябва да се протестира! Но протестът е една формална работа. Истинската борба – вливане на нова подбуда в чувствената стихия на народните маси – предстои след протеста. И нея ще поведе разбира се той – Стамболов: в това е неговата стихия. Но ако той би употребил за формалния протест в Свищов и самия себе си, би се „произхабил“, навярно.

Защото политическата атмосфера след преврата е била наистина много тежка. На места народните маси са така възбуяли в своята чувствена стихия („за Русия и княза“), че са били

способни да линчуват либералите. При това и консерваторите не са стояли със скръстени ръце. Наистина нравите са били още благодрушни: нямало е изобщо шайки. Все пак организирането на такива почва именно при откриване на свищовското Велико народно събрание. Там е съставена първата полицейска шайка за побой над опозиционните депутати (с водител грък – не се е намерил тогава българин за тази позорна роля!). И тази шайка е нападнала в квартирите им тримата търновски депутати. Решено било да не ги допуснат в заседанието на Великото събрание – там не бивало да се чуе никакъв протест. И шайката (под опеката на „Ремлинген герой“ – руски офицер – шеф на жандармерията) извършила задачата си успешно: Петко Каравелов е трябвало да избяга през Дунава в Румъния, а Драган Цанков и Дядо Славейков са успели да намерят същата нощ фийтон и осъмнали в Русе.

Стамболов не е романтик и не се въодушевява от лична храброст. Видяхме го при неуспеха му в Стара Загора. Но типичен е случаят след горнооряховското предателство през 1876 г.: той се е укрил в търновските села (навярно в Самоводене). Значи е бил само на един преход от Бяла Черква. И е могъл, ако е искал, да се присъедини към Белочерковската чета, за да участва в славната епопея на Дряновския манастир. А не го е направил. Хитрувал ли е? Егоистично ли се е крил?

Подчертах вече, Стамболов е трагически тип: не знае да отстъпва. И поставен в критично положение, той не може да бяга (както е случаят с бедния романтик поет Бачо Киро след погрома в Дряновския манастир) – ще да си сложи главата. А той има съзнанието, че притежава достоинства, по-ценни от личната романтична храброст. И ги скъпи. Не от страх – за Стамболов това чувство (като пъзливост) е непознато. (Когато турците го търсят под дърво и камък в кръвопролитията през 1876 година – той дегизиран се явява при обесването на габровския водител Цанко Дюстабанов, само за да му прати прощална целувка!).

В Свищов Стамболов би съумял – със свои изпитани хъшове – да се опре на консерваторската шайка, водена от гръка. Но после? Да поеме Балкана ли? Или също да напусне княжеството, да се озове наново в Румъния?

Не, мярката на Стамболов за себе си и за нещата е по-друга. Тази негова мярка надхвърля пазарните преценки и присъди. Той вниква в чувствената стихия на народните маси през оня исторически момент и търси своята съзнателна и подсъзнателна стихийност, за да я прелее към тая на народа, че наново да поведе градове и села.

И успява! Скоро хвърлените от него в Търново две политически песни заливат цяла България. Едната е срещу героя по изборите за свищовското Велико народно събрание – началника на жандармерията Ремлинген. Години наред ние, децата, през ония години проглушавахме улиците с ритмичния припев: „Развилня се, разбесня се Ремлинген герой!“ А втората Стамболова песен пак от ония дни се пееше и по селата – пееше се като нова народна песен: „Млада невеста“ оплаква жестоката си съдба, че майка ѝ я „задомила за един германец“...

Княз Батенберг – „задоменият за България германец“ трябваше в скоро време да почувства, че насочената в негово име чувствена стихия на народните маси срещу либералите се повръща поройно назад – против самия него.

XII. Всестранност у Стамболов

През първите години на политическите борби в България либералите са безсребреници: те живеят и боравят на „юнашка вересия“ (всички са задлъжнели до уши по гостилници и хотели). И след преврата в 1881 г. всеки се вижда в безизходност. (Петко Каравелов става гимназиален учител в Пловдив; Дядо Славейков приема да бъде назначен от д-р Иречек в софийската Народна библиотека).

А трябва средства: борбата изисква издаване на вестник и поддържане на агитатори!

Ето момент, в който Стамболов изненадва, бих казал, и самия себе си. Той е вече адвокат – най-внушителният пред Окръжния съд в Търново. А при трескавите имуществени прехвърляния тогава адвокатството дава фантастични доходи. Но трябва средства, много средства. Хъшовете от Румъния са сега пак хъшове в България: окъсани и без „топка“ (хляб). При това основаният от Стамболов в Търново борчески вестник се преследва от властта с всички позволени и непозволени средства.

Трябва фокус. Или каси да се разбиват, или... да се фабрикуват фалшиви монети!

Стамболов се хвърля на работа: става не обиращ на каси и не фалшификатор, а „гешефтар“.

Наполеон, преди своя възход, търгува с добитък за клане в Париж. Със същата търговия Волтер на младини спечелва богатство за цял живот. Дори романистът Балзак по-късно проявява спекулативност: основава голяма печатница в Париж, открива златни рудници в Италия...

От българските диалектни групи мизиецът е най-положителен и издръжлив гешефтар. Стихията му е обаче купуване и продаване на имоти. Дори и сватбите в Мизия се приключват не с песни и хора, а с покупко-продажба на нива, ливада, гора...

И ето, Стамболов проявява тази стихия на мизиец: търгува с места в София (от Търново с подставени хора), купува цели села от изселващи се турци (с мерите и горите им) и ги прехвърля на лакомите за земя балкански колибари; експлоатира гори, изнася във Виена големи партиди орехови трупи (за индустриални цели)... Разбира се, горко на търговец, който се е полъгал на съдружничество със Стамболов! Човекът е гешефтар само като фокусник в момента. Инак си е неизменен хъш: където дава, не търси, и откъдето взема – не връща... Свищовският търговец Никола Константинов, който по-късно беше и министър-прогресист, се сдружава със Стамболов по износа на орехови трупи за Виена. И хвърля в работата значителна сума. Търговията успява, макар и след известно затягане – само за една изнесена партида Стамболов е взел 500 златни наполеона. Но „съдружникът“ Константинов не е получил ни сантим. „Обра ме“ – викал бедният човек през цял живот. Види се, Константинов не е можел да разбере, че за българските хъшове, които са бездомничели в името на „майка България“, не е било за изтърване да заставят и един „честен търговец“ да жертва една-две шепи лири за „общото дело“...

Инак възмущенията и оплакванията на Никола Константинов са се оправдавали и с това, че Стамболов вече никак не изглеждал „хъш“. А още по-малко имал вид на „идеен човек“. Свърталището му е било при известната в Търново „Бяла Бона“, където са се устройвали луди

„гуляи“ и целонощни картоиграчества. Стамболов е бил в най-буйната си възраст (27–28-годишен). При това той, макар и да се е заобикалял с най-крайните „копуци“, („хора от кол и въже“), все пак е бил „първият човек в града“ и си „пиел кафето с Климент Браницки, автора на „Нещастна фамилия“ и „Иванко“, голям политик, верен на Батенберг, тогава архиепiscop и бивш министър-председател на кабинет на консерваторите...

Народните маси имат свой верен усет за хората и за нещата. Дори при корави (наслоени от векове и непокътнати от нови подбуди) нрави, те – народните маси – чувстват явилите се голям човек сред тях. И движени от стадния инстинкт да си имат „камила“ (водител), те сами се притискат около нето, без да придирват какви „лудории“ върши той, „когато Господ спи“.

През ония години, когато за Стамболов (който „не прекланя глава дори пред княза“) се мълвят от противниците му най-неприлични истории (и невинаги клеветнически!) – тогава в Търново му става на нозе по улиците мало и голямо „като на владика“.

Разбира се, това обаяние се е дължало преди всичко на неговото боравене като апостол преди Освобождението. (Ние, децата от ония години, дължим всякакъв свой идеализъм на мистичното благоговение у нашите бащи и бабювци към „героите“ от въстанията. Веднъж на Кирил и Методий във Варна държа реч Стоян Заимов – снажен, но с пръстено лице човек. Стече се целият град: „Ще говори въстаник, който бил на заточение в Диарбекир.“ Ораторът говореше весело. Но от слушателите някои плачеха. Мълвяха: „Такъв човек! Добре че се е спасил от поганците“).

Но не са били без значение и новите дързости на Стамболов. Наопаки, той сега с всяка стъпка като граждански водител е засилвал своето обаяние на апостол от вчерашните борби. Всичко у него – поглед, жест, глас, фраза, – всичко е чертаело около челото му ореол на изключителен човек. Според живите съвременници Стамболов от онова време е бил „несравним“ като адвокат: „Никой нямаше неговия глас, неговата фраза и интонациите му.“ Като оратор той се е облягал обаче не на тези свои данни – глас, фраза, интонация. Въобще той обайвал не с класически издържано словоразпределение. У него не са личали предварително усвоени жестове и ораторско саморисуване. Наопаки, обичал е и грубия делничен език, а често е бивал и пренебрежителен към аудиторията (правел сурово лице и жестовете му нерядко са били отсечени като на военен). Силата му е била в светкавичната мисъл и в строгата правдивост, която обаче никога не е прислизала до сангвиничната откровеност на славянина. „При заключение на своите речи той понижаваше глас, но натъртваше мислите си, като че ли гвоздеи кове.“

ХІІІ. Стамболов в сянка?

Княз Батенберг – след близо две години самолично управление – потърсва помирение с Петко Каравелов (дори се „целуват по устата“ – вж. книгата ми „Реформатор“). Така либералите най-после се затвърдяват във вътрешното управление. Но Стефан Стамболов не е между кандидатите за министри: нито сам се домогва, нито го канят. Защо?

Предните хора на консерваторите са „скъсали“ с княза, особено д-р Стоилов, който е обиден, та е постъпил във Военното училище – да добие офицерски чин (след като е бил министър на външните дела!). Така княз Батенберг, отчужден от всички и безпомощен, не е можел сам да наложи оставянето на Стамболов в сянка поради проявените от него крайности (особено с политическите му песни). Прочее, защо Стамболов стои на заден план?

Може би Стамболов се държи и в самата среда на либералите като таралеж. Той недолюбва Драган Цанков, който е твърде чужд за него натюрел – хитър, суетно амбициозен, ориенталски издига самия себе си в култ за околните без да е богат по знания и по обхватна мисъл. А Петко Каравелов макар да е също чужд по характер на Стамболов (по кабинетен е и затова в знанията си е твърде самомнителен), все пак го държи в респект както със своя здрав смисъл и предвидливост по всички отправления на държавния живот, така и със своята непоколебима руска преданост към широките народни маси. Но Петко Каравелов е за Стамболов твърде държавнически карьеристичен: повече е в плен на своите умозрителни проникновения и по-малко темпераментен (макар и да играе на нервност, на сприхавост). При това Каравелов е „славянофил“ – нещо, което за Стамболов е не само наивно като идеал, но е признак и на духовна „назадналост“.

След всичко онова, което Стамболов застъпва през двете години на изпитание в борба с реакцията (успява да избере за свищовското Велико народно събрание либералните лидери, а после води с неизчерпима енергия печатната и устната пропаганда против „узурпаторския режим“ на княза), той е на една висота, която не може да не ценят и Цанков, и Каравелов: тази висота чувстват вече всички. И затова веднага след изборите за Третото законодателно народно събрание поражда се – и то у Драган Цанков – мисълта за председател на това събрание да се избере Стефан Стамболов!

Очевидно не са налице подбуди и настроения, които да обяснят защо Стамболов все пак е на заден план: защо не е министър?

Остава само един скрит възел в отношенията сред либералите – възел по силата на който Стамболов сега се държи „резервирано“. Глеещото съперничество между Драган Цанков и Петко Каравелов избухва в пожарен размер: заплашва „голямата“, „победоносната“ Либерална партия с разцепление. „Хитрецът“ Цанков се опитва да привлече на своя страна Стамболов: кандидатира го за председател на камарата. Стамболов не се поддава. Обаче не минава и към Каравелов. Остава посред. А това невинаги е изгодно за лични домогвания, каквито впрочем у Стамболов няма не само в тоя момент, но и въобще: той е подхранван от съзнание, че е над другите. По всичко личи: Стамболов вижда, че Либералната партия е в

опасност от вътрешно разложение и че трябва преди всичко тя да се спаси. И ето какво подчертава д-р К. Иречек в своя „Български дневник“ от 26 февруари 1884 г.:

...В политиката голяма каша. Има събори на представителите на „либералните бира“ [подмятане за пиенето на бира в либералните бюра – б.р.]. Буря и караница. Стамболов като най-даровит води работите към помирение.

(Т. II, стр. 466)

Според д-р Иречек България и народът ѝ имат историко-фолклорен интерес. Инак – държавата е създадена от Русия – и нищо повече. За борбите отпреди освобождението той се интересува само инцидентно. И Стамболов за него е само по-„даровит“, та затова играе роля. А всичко онова, което е издигнало Стамболов до положението да е арбитър между Драган Цанков и Петко Каравелов (на непълна още 30-годишна възраст) – това д-р Иречек не търси.

А очевидно при възкипелите егоистични страсти в Либералната партия тежестта на Стамболов (да е беззаветната духовна мощ, която налага единение) се дължи преди всичко на издържания от него път на водителски възход.

И все пак това не обяснява ето тази странност: кипежът е в София, там е пулсът на политическия живот, а Стамболов все още не се премества тук, не напуска Търново, държи се о „провинцията“ и значи, остава си „провинциалист“, както бихме се изразили ние днес. Защо? Не е ли той все още чувствено против княза, срещу когото се е дигнал в един момент с всичкия си хъшовски темперамент? Тъй е присъщо това на всякого от нас, българите, – надъхаме ли се с ненавист към някого, мъчно си надвиваме... Или – не е ли Стамболов вече озлобен от руската скрита и явна намеса в държавния живот на страната, т.е. не е ли вече „русофоб“?

Историческото значение на силно обдарените натури в живота на един народ се крие преди всичко в това, че като се издигат – (поне в по-значителни моменти) над общото ниво не само по ум, а и по лични (неприсъщи на другите) морални достойнства, те с това повеждат крак за общо издигане на новите поколения. Ако имахме данни да се убедим, че Стамболов стои в Търново (не се премества в София) само от ненавист към княза след пълното му капитулиране пред интелигенцията и пред народа – ако имахме такива данни, трябваше и трябва да заключим, че той е далеч по-ниско от оная висота, на която го виждаме сред неговите съвременници в дадения исторически момент. Но такива данни за щастие, нямаме.

А легендата, създадена по-късно от обаятелното перо на Захари Стоянов, че хората от кръга на Любен Каравелов и Христо Ботев са били русофоби – и са се проявили като такива още през руската окупация, – е само легенда. След турските кланета през въстанията (а също и през освободителната Руско-турска война) не е имало българин, който да не е бил надъхан с безкрайна омраза и ожесточение към азиатеца. И никому в България не е минавало през ума да мисли дали русите идат да завладеят българските земи, или не. За заболялата българска душа е било безразлично в оня кървав исторически момент кой ще владее отсам Дунава – само турците да не са! От тази българска ярост не е бил свободен и Стамболов. За това свидетелства речта му при изпращането на княз Дондуков-Корсаков, реч, с която той наистина е успял да изрази клетвената и незаличима признателност на българите към проляната за тяхното спасение руска кръв. Такива дълбоки преживявания не се изпаряват въобще и още по-малко в година-две! А увлеченията на един Ремлинген по изборите за

свищовското Велико народно събрание не са могли да подбудят „русофобство“ дори и затова, че самото име на този офицер издава неруския му произход.

Стамболов не напуска Търново – и не се обзавежда в София – дори когато е вече председател на Народното събрание. Причината не е в желанието му да отбягва официалните среди, нито е скромност, нито пък е от цезаровска грандомания („Предпочитам да съм първи в село, отколкото втори в Рим“). Преди Съединението на двете Българи и преди прокарването на централната железнична линия столицата е само административен, а не и стопански център на княжеството. Такъв е Търново – било като стоварище на стоки (по Дунава през Свищов), било като средище на капитали и търговци от миналото. Към това трябва да се добави и обстоятелството, че Търновският окръг е най-гъстонаселен и с най-културни маси. Дълго след освобождението там се чувства истинският пулс на живота в страната. И Стамболов е действал пак с верен усет като не е бързал да се премести в София: неговата нова популярност почва от Търново и може би затова тя расте не с години, а с месеци. И тази популярност е такава, че се налага дори на най-авторитетните му противници в страната. Ето един характерен случай. При изборите за свищовското Велико народно събрание княз Батенберг тръгнал да посети Търново с агитационни намерения. Но търновските консерватори го предупредили да не идва – ще се изложи: Стамболов проагитирал селата тъй, че населението можело да посрещне княза с черни знамена (траур за погребаната конституция). Батенберг се сумясъл и не отишъл в Търново. А после вече се държал сърдито към града: не го е посещавал дори когато вече е била възстановена конституцията. Така веднъж владиката Климент Бранички е отишъл сам в София да покани княза – нека посети Търново: народът ще го посрещне тъй, както само може да се желае. Батенберг склонил. И е бил посрещнат бляскаво – както е само могло след сръдня и помирение. Това разчувствало младия принц. Той изпратил началника на дворцовата канцелария Тъпчилещов при Климент да го пита – би ли приел орден по този случай? Климент – суетен като поет – се съгласил с благодарност. Тогава князът лично отишъл в митрополията при Климент и му оказал ордена. А вечерта имало дине⁴⁰ при княза, на което са били поканени първите търновци начело с владиката. Дошли всички, само владиката се забавил. Явил се най-после и той – малко бледен. И още – без дадения му орден!

⁴⁰ *Вечеря, от френски. – Б.р.*

Д-р Иречек, като отбелязва случая в своя „Български дневник“, (том II, стр. 497), заключава, че Климент се е забавил за княжеското дине, защото „Преди това бил у него Стамболов и го тормозил. Князът при динето бил много сърдит“, тъй като... Климент „се извинил пред княза, че не може да приеме ордена, защото бил против конституцията“...

Ето дори Климент, най-популярният от българските владици тогава – и бивш министър-председател на кабинет на консерваторите! – се е стъписвал дотам пред популярността на Стамболов, че по негово настояване е обидил държавния глава!...

//////////

Край на книга втора

КНИГА ТРЕТА

ДИКТАТОРЪТ

**Нови проучвания върху живота и личността на
Стефан Стамболов**

I.

9 август 1886 г.

Разривът с Русия датира от 6 септември 1885 г., т.е. поради Съединението. От Петербург заповядват на руските офицери да напуснат страната. Там се надяват, навярно, турците да окупира Тракия, а сърбите – да разбият войските ни. Така Русия би се явила пак спасителка. И мандаторът на Западните сили у нас, княз Батенберг, би бил изгонен.

Но става неочакваното: Турция запазва благосклонен неутралитет, нашите войски разбиват сръбската армия и княз Батенберг се вижда, поне за момента, най-популярният в Европа държавен глава сред своя народ.

Така за руската дипломация няма друг изход: тя трябвала изгони щастливия български княз чрез държавен преврат

За преврата, който се извърши на 9 август 1886 г., се е говорило предварително навсякъде и от всички в България. Но никой не е допускал сериозно, че това ще стане, защото на власт е била най-силната в народа партия – Либералната, а тя е държала с княза (вж. книгата ми „Реформатор“).

За нещастие обаче либералите са били вече разцепени: крилото на Драган Цанков е в опозиция срещу Петко Каравелов, който е министър-председател. И ето, кръгът на Драган Цанков се е поддал на руските внушения. Увлъкъл се е и софийският гарнизон заедно с юнкерите от Военното училище. И княз Батенберг бива детрониран.

Създаденото Привременно правителство (от офицери) заповядва на войските в цялата страна да положат клетва за вярност към новата власт. На тази заповед не се поддава само Пловдивският гарнизон. Това е обяснимо: княз Батенберг е героят на Тракия. На 6 септември (само преди една година!) той е рискувал трона си за делото на румелийци: минал в областта, придружен само от своя адютант. И е поел делото на народа там. Така тракийските войски сега са били горещо привързани към него. Запасният генерал Велчев (жив още), който е завършил Военната академия в Петербург и е служил с чин капитан в Пловдивския гарнизон при преврата на 9 август, разказва:

Споразумяхме се с началника на гарнизона (Муткуров), заех с рота войска телеграфопощенската станция и поисках да говоря с министър-председателя Петко Каравелов в София. Но оттам ми се заяви, че той е под домашен арест. Разбрах: превратът е не само против княза, но и против правителството, т.е. партизански. Посъветвах се наново с Муткуров и повикахме водителя на либералите в Пловдив д-р Д. Тончев. Той замънка: „Да почакаме.“ Отхвърлихме го, дигнахме войските, потръгнаха и гражданите. Така изредихме с шумна демонстрация всички европейски консулства в града: „Искаме си княза!“ После потърсихме Търново и повикахме Стамболов като председател на Народното събрание. Ние му заявихме, че сме готови да се бием за княза си. И той се съгласи да се постави начело. Така почна контрапревратът.

В Търново живите съвременници разказват:

„Щом узна за преврата в София, Стамболов заповяда на десетина свои хъшове да се въоръжат и един по един да се съберат в Правителствения дом (където се помещаваха тогава

комай всички учреждения, включително и телеграфо-пощенската станция). А гарнизонът беше вече положил клетва пред новото „революционно“ правителство. Щом началникът на войските узна, че Стамболов е в Правителствения дом с въоръжени хора, дигна лично рота войска и отърча. Но големият авторитет на Стамболов поколеба полковника (Бонев?). Двамата се оттеглиха на „доверен разговор“. Стамболов съумя и прати тайно да му повикат майор Маринополски. Докато се водеше „довереният разговор“ с полковника, повиканият майор се яви. Тогава Стамболов, вече с револвер в ръка, заяви на гарнизонния началник, че е уволнен и арестуван в името на княза и на законното правителство. На негово място Стамболов назначи майор Маринополски, който пое командуването на ротата пред Правителствения дом (без войниците да подозрат, че същинският им началник е арестуван).

Така е станал контрапревратът и в Търново.

Стамболов, опрян вече на Търновския гарнизон, потърсва по телеграфа от София хората на новото „революционно“ правителство за преговори. На апарата се е явил Олимпий Панов – другар на Стамболов от Гюргевския комитет. Той не е участвал лично в заговора и в детронирането на княз Батенберг, но сега – след станалото – намира, че не може да става вече дума за „връщане назад“. И увещавал в такъв смисъл Стамболов. Хората на преврата в София са били готови на всички отстъпки – ще предадат отново властта на Петко Каравелов, но княз Батенберг е трябвало да бъде пожертван. Доводите на Олимпий Панов трябва да са били подкрепени с внушителни и неизвестни на Стамболов до тоя час дипломатически и други съображения. Така Стамболов най-после отстъпил: приел предлаганото от Олимпий Панов. По тоя случай той е хвърлил своята историческа фраза: „За един арабин няма да изгорим Арабистан.“

След тоя разговор с Олимпий Панов Стамболов повикал на апарата Муткуров от Пловдив и му предал решението: че хората от Софийския преврат отстъпват, ще предадат властта на Петко Каравелов, но Батенберг трябва да се пожертва, неговото връщане вече е немислимо.

Пловдивци обаче били вече заповядали на всички гарнизони от Тракия да се отметнат от положената клетва за вярност към новото правителство и да тръгнат за Пловдив „в името на отново потвърдената си клетва за вярност към своя вожд – княза“.

Така за пловдивци е нямало вече връщане! И Стамболов се е видял пред дилема. Но сега вече той не се е поколебал: минал решително към пловдивци, т.е. склонил софийци да капитулират безусловно и тронът да се заеме пак от княз Батенберг.

Очевидно Стамболов в душата си крие разположение да се опълчи срещу делото на 9 август, макар да е било ясно за него – след разговорите му по телефона с Олимпий Панов, – че това дело е воля на петербургското правителство. Откъде иде у него това душевно разположение? Не е ли той вече „русофоб“ – нещо, за което д-р Иречек намеква в „Дневника“ си много по-рано?

Последвалите събития откриват някои тъмни още за поколенията страни в душите и умовете от онова време.

Софиянци (людете на преврата) капитулират, като си спасяват само главите. Княз Батенберг бива възвърнат отново на българския трон. Всичко се свършва без кръв. Веднага след това обаче България се вижда пак обезглавена: Батенберг абдикира „доброволно“.

Абдикацията на княз Батенберг се дължи на следното:

Още преди преврата на 9 август княз Батенберг потърсва да се придобри с Петербург (след скарването по Съединението) и предлага да му се изпрати един императорски комисар, който да му е помощник в управлението на България. Императорът е приел това предложение. И сега след контрапреврата Батенберг е попитал телеграфически Петербург, ще ли му се изпрати уговореният преди преврата на 9 август комисар? Отговорът е бил отрицателен. А това е значело: императорът не е съгласен с неговото възвръщане в България. И Батенберг е предпочел да абдикира.

Така България остава да бъде управлявана от трима регенти, един от които е Стефан Стамболов.

Човекът, който страни от официалния свят, живее в провинцията, не се е стремил за министерски пост, изведнъж се вижда заместник на държавния глава.

А за министър-председател е назначен д-р Радославов. До тоя час този млад политик не е известен като русофоб. Напротив, той почва кариерата си с една крайно русофилска статия през 1879 г. в основания от руското правителство вестник в София „Балкан“ (редактор Хитрово).

Твърди се, че когато княз Батенберг напуснал България, не е криел надеждата си да се върне пак. Очевидно той е наблягал преди всичко на своята популярност в страната след Съединението и след победата над сърбите. (Легендите, че Батенберг бил избягал от Сливница и че Каравелов му се е скарал тогава или че дори г-жа Каравелова му е казала „Вашето място сега е на бойното поле“, са създадени по-късно). Но как са били настроени по тоя въпрос ръководните лица в България – регентите и министър-председателят? Имало ли е въобще разположение у когото и да било в България да предпочетат княз Батенберг въпреки волята на руския император?

Отговорът би бил положителен само ако бихме допуснали, че у някого от тези лица е имало предварително русофобство.

II. Русофобство?

Д-р Иречек подсказва в своя „Български дневник“, че „според някои мълви“ Стамболов бил „русофоб“. Това може да подкрепи известни заблуждения върху правилното определяне на подбудите у по-късния диктатор.

Ще трябва да се подчертае пак, че младият чешки учен д-р Константин Иречек нито познава непосредно предшествалите политически борби в народа ни, нито пък се интересува от тях. Той е роден и расъл сред аристократичните и бюрократични среди на австро-унгарската столица (Виена). И гледа извисоко на всяко въобще левичарство в живота, а още повече на такова в една назадна страна като нашата. За него в България има шепа „недоучки“ сред „тъмен“ народ, а Стамболов е само един „изпъден одески семинарист“. И онова, което е могло у тоя „изпъден семинарист“ да бъде само едно неразположение или дори известна ненавист към царския абсолютизъм в Русия, него д-р Иречек отдава на „русофобство“.

Всъщност до военния преврат на 9 август 1886 г. у нас не може да се говори – всякак не може! – за русофобство, макар че дълго преди Освобождението такива чувства са насаждани искрено и горещо от Раковски. Знае се, русофобството на Раковски не е политиканско. То се дължи на известната колонизаторска политика на Русия през първата половина на XIX в. При всяка война с Турция руските войски са извличали български маси от нашите области и са ги заселвали в Югоизточна Русия. А оттам са прогонвали татари и черкези, които са бивали прехвърляни отсам Дунава и са се отдавали на плен и сеч у нас. Така русофобството на Раковски не е политическа идеология, а по-скоро патриотичен вик към българите да не напускат земята си.

По-късно обаче времето е заздравило тази кървава рана в българската душа. Не е могло друго да бъде: българските надежди за спасение все пак са били едничко в Русия. И ето най-после тези надежди се оправдават! Какво русофобство би могло да се търси още в българската душа?

При това – след печатното и устното дело на Любен Каравелов, на Ботев, на Стамболов (още на Дядо Славейков, на Блъсков), т.е. след пренесената у нас руска книга, руска мисъл и руско чувство (чрез руската художествена и просветителна литература) – у никого в България не може и дума да става за „русофобството“ на Раковски. Наопаки, благодарение на руското социалполитическо идейничество, насаждано от ботевския кръг, че благодарение и на московското славянофилство, внушавано от руските победи над Турция – благодарение на всичко това у нас поколенията едно след друго са се подхранвали от разбиранията (идеите) и подбудите (чувствата) на руската гражданственост. Не ще е много, ако се каже, че това личи още преди Освобождението. Българската интелигенция в по-голямата си част се вълнува и тогава от идейните и политическите борби в Русия.

Така налага се всякак да не се откъсваме от въздействието на руската гражданственост (мисъл и чувство) върху политическите настроения у нас, ако искаме да вникнем в преките и косвените подбуди у хората от новата ни история.

Интелигенцията ни преди Освобождението се учи главно в Русия. И бива порусена в душата си: тя е или „славянофилска“, или „нихилистична“. Досуц незначителният процент от интелигенти „западници“ (учили на Запад) се губи безнадеждно в робската страна. А интелигенцията, която иде от Цариградския турски лицей или от гръцките висши духовни училища (предимно онова в Халки), се надъхва на борба срещу гърцизма и също поглежда на Север, колчем се сблъсква със злата воля на турците (или със злата воля на тези, които стоят зад тях).

При Освобождението душата на народа ни се „поруси“ не само от политически романтизъм, т.е. не само от освободителен възторг. Порусиха се душите преди всичко на селските маси в полетата, защото те заеха бейските чифлици и си ги разпределиха, а държавникът Петко Каравелов долови какво трябваше да се направи тогава, та побърза да узакони заграбването на „господарските“ земи. Ето това беше истинското освобождение за народните маси в полетата – освобождение, което донесоха русите!

През време на окупацията множество първи хора в страната са били поласкани (навярно тук-там и с далечни политически цели) от руските власти твърде сърдечно. Още тогава доста български деца (момчета и момичета) биват изпратени в Русия при благодетели руси „да се възпитат и изучат“. Те се връщаха после психично порусени (с дълбоко благоговение пред руската политическа мощ или пред идеите, науката и художествената литература в Русия).

У нас нахлува и маса българска интелигенция от Бесарабия и от Херсонската губерния. Комай всички тези „бесарабци“ не са били в особен възторг от официална Русия. Но все пак те са идвали у нас с чувството на съжалително снизхождение към страната на своите деди, защото са се виждали принудени да напуснат великата руска земя, в която са се създали като граждани (без някога да са помисляли, че ще я напуснат, за да се преселят в някаква новоосвободена България). Прочее, психично тези хора са също порусени.

С „бесарабците“ проникват у нас и множество руски интелигенти (гимназиални учители, лекари, инженери), които са се чувствали компрометирани в Русия, защото са били – кой повече кой по-малко – нихилисти⁴¹. Те всички се обзавеждат много добре у нас (страната е досуц без интелигенция, уви!). И скоро почват да не крият своя нихилизъм.

⁴¹ На панихидата за убития в Русия Цар Освободител (1881) е държал във Варна реч руски нихилист. Предните хора от присъстващите са знаели, че ораторът одобрява убийството. И са се подсмивали, когато слушали как нихилистът си криви душата... Впрочем, човекът не е прекалил: речта му е била въздържана, студена. – Б.а.

С „бесарабците“ и с руските нихилисти България бива заляна и от руската книга. А може би така е щяло да бъде и без тях: нямали сме свои книги! Нямали сме дори свои школни учебници, та сме въвели руски такива.

Така при всяка гимназия се създава „училищна библиотека“, комай само от руски книги. И на първо място в тези библиотеки стоят не само съчиненията на Чернишевски, на Писарев, на Тургенев, но и тлъстите томове „Ситые и голодные“, „Подпольная Росія“ („Нелегална Русия“) и пр. Нямало е кой да прави по-друг подбор на книги: гимназиалните преподаватели (българите – руски възпитаници, бесарабците и руските нихилисти) са били до един хора, чужди и на Евангелието, и на Библията. Единствените гимназиални учители тогава у нас, които са можели да упражнят по-друго влияние върху духа в гимназиите ни, са чехите. Но техният католицизъм, от една страна, и твърде чувствителната далечина между двата

славянски езика (чешки и български), от друга, са пречили на тези учители да се проявят. Тях дълги години никой в страната не е можал да почувства като свои.

Ето така се е наслоила гражданствеността у нас при Освобождението. Народните маси са дълбоко признателни на „братушките“ освободители. Предните обществени слоеве – предимно хората от борбите ни за църковна независимост – биват заварени от събитията като „славянофили“, та сега се изливат в неразделни от народа русофили (смело пеят „Руски цар е наш баща и наш спасител“). А срещу тъй дълбокото и масово „порусяване“ на душите в народа, издигат се със своята враждебност към официална Русия първо старото ядро „хъшове“ от ботевския кръг и после фалангата от образовани хора в страната (местните българи – руски възпитаници, пришълците бесарабци и нихилистите руси). А нали новите поколения растат под ръководството на първите! И се добива постепенно следното деление между стари и млади, т.е. между бащи и деца: първите са за официална Русия („русофили“), а децата против нея – („русофоби“). Точно казано: и бащите, и децата живеят с чувствата и мислите на руската гражданственост.

Няма съмнение, доколкото българската действителност е остро различна от руската, тя се е налагала на всички български общественици, дори когато те са родени и расли в Русия. Обаче това налагане за всеки човек поотделно е ставало по-късно и то на етапи според условията и според способностите и възрастта на общественика. Но въобще новите български поколения влизат в живота с чувствата и мислите на руската гражданственост. И това създава психическа трагедия: стари и млади се делят не по въпросите на българската общественост и на българското държавничество. Бащите се кланят досущ определено на руското завоевателство, респективно на руския цар (на когото се дължи нашето освобождение), а децата се надъхват нихилистично срещу руския царизъм и зрят наистина като български граждани, но са силно напоени със страстен интерес към водените в Русия борби. А познат е характерът на тези руски граждански борби вече от цял век. Почнали с идеите на Френската революция, те се изостриха в анархизма на Бакунин и се впрегнаха после в хегелианския тик-так на марксизма. През своето развитие обаче тези борби бяха все по-напоявани с непримирима вражда към деспотическа Русия такава, каквато тя беше – опора на реакцията в цял свят. Тъкмо от тази вражда се надъхваха и новите български поколения.

III. Кръстопът

Политическото русофобство (уплахата от руското завоевателство, което е осъзнат инстинкт за българско държавно и национално самозапазване) започва у нас след абдикирането на княз Батенберг.

Развилите се събития в държавния ни живот (Съединение, победа над сърбите, военен преврат и контрапреврат) идат да наляят масло в огъня на идейното деление у нас между бащи и деца – между „славянофили“ и „западници“, т.е. между верните на руския цар бащи и антицаристите деца.

Комай цялата интелигенция се опълчва сега срещу Царска Русия – отначало досуш нихилистично: тя отчаяно жестикулира срещу руския абсолютизъм, срещу „нагайката“. А после вече страната се обхваща от дружинки сплотени около лозунга „България за себе си“ (така се и наричат либералните организации тогава: „Дружинки България за себе си“).

Върху тези идейно обосновани (детерминирани) настроения никне вече и чувствено русофобство. Но то не може да надхвърли предварителното психологично порусяване. Българското русофобство не може да мине кръга на временните политически цели: то се раздухва в българските души по-скоро със скритата умисъл на син към баща, т.е. за да се постигне в края на краищата полюбовно единение с освободителката.

А същината на създадените отношения между България и Русия няма нищо общо с роднинските чувства. Русия има една – строго своя – държавностопанска задача, в името на която ни е освободила и пак в името на която после ни е обърнала гръб. Не е ли трябвало и ние, българите, да потърсим своите – пак строго своите! – стопански и културни интереси, в името на които да се поставим (с всичката скромност на малкия и с всичката гореща благодарност на облагодетелствания) пред Петербург на чисто и ясно?

Ето тоя психичен преход у нас не изглежда да е бил издържан, макар че са били налице всички условия и всички подбуди за такъв преход. Българските народни маси по двете страни на своята „майка“ Стара планина са опиянени от политическото си съединение (сливането на Княжество България с Източна Румелия), а ето Русия се е противопоставила на това съединение! После налице е нашата бурна победа над „австрийския агент“ крал Милан. А руският цар не само не изпада в умиление от успеха на своите „храбри деца“, ами проявява необяснима ярост. Нещо повече: той посяга на най-големия герой сред нас – посяга на княза ни...

Да, българската интелигенция е имала под ръка всички условия и средства, както за да убеди сама себе си, така за да проагитира (да осветли) широките народни маси върху неизменната основа на една здрава политическа мисъл, а именно:

Русия е против засилването на България не защото смята да я държи слаба, че по-лесно да я завладее (една парлива „австрофилска“ агитация), но защото както тя, великата освободителка, тъй и малката наша западна съперница Сърбия имат свои – строго свои! – интереси, в името на които те са готови и ще бъдат винаги готови да ни прегазят, дори когато са идеални републики. И че по същия ред на мисли ще трябва да

потърсим и ние нашите неизменни политически интереси, в името на които да сме готови както на неотклоними (наложителни и разумни) отстъпки пред Петербург, тъй и за непоколебим отпор не само срещу Царска (деспотична, тиранична и пр.) Русия, но и когато последната се преустрои в идеална република.

Ето до тази висота на политическа мисъл ние в оня исторически момент не изглежда да сме дораснали. Пречили са ни може би не само нашата обща назаднаост, а и вещото и неотразимо въздействие на заинтересованите с хода на работите у нас западноевропейски сили.

И предимно на Австрия.

Още при руската окупация (1879) се издигат български гласове (статия, писана от Видин – може би от Илия Цанов) за опасения от Австрия. Но самите руски комисари потушават тези гласове: „Мислете това, но недейте го говори.“

Така в България се поражда най-напред „австрофобство“. А после, когато възпламва и „русофобство“, наред с него иде вече известно „австрофилство“.

И се очертава кръстопът: с Русия или с Австрия, защото умовете у нас все още нямат самовяра – особено след Берлинския договор. Къде – без външна опора!

Няма съмнение, и двете течения – „русофилство“ и „австрофилство“ се обвиняват взаимно в „рублофилци“ и „флоринци“. Но колкото русофилите са набедени, толкова са наклеветени и русофобите.

Събитията са вече история, те говорят сами за себе и не може и дума да става днес за опазване честта на историческите лица. Плащани пера е имало, има и ще има винаги и във всички страни. Но водителите ни от онова време са били искрени и беззаветни – еднакво от двете страни. Фанатизирали са се до саможертва, но са се държали на идейна висота: не са прислизали до заслепеност и още по-малко до подкупничество.

Ето първият опит на „русофилите“ да свалят „русофобската“ власт на Регентството (след абдикацията на Батенберг) с Русенския военен бунт. Обширен заговор, който се устройва от заседналите в Румъния автори на преврата от 9 август – популярните във войската герои от Сръбско-българската война: майор Бендерев и Радко Димитриев. Солидаризирал се е с тях и майор Олимпий Панов, другар на Стамболов в Гюргевския комитет отпреди Освобождението. Той се е споразумял с третия другар на Стамболов от същия комитет – Тома Кърджиев, който живее в Русе. Тома Кърджиев е успял да дойде до русофилско едномислие с майор Узунов – героя защитник в Сръбско-българската война на Видин, който при преврата е командир на дружина пионери в Русе. Увлекли са се в заговора още и граждани начело с енергичния комисионер Стомоняков. По същия ред заседналите в Румъния авторитетни заговорници (Бендерев и др.) са успели да спечелят за готвения бунт началника на войските в Силистра – капитан Кръстев. Имало е заговорнически ядра (офицери и граждани) комай във всички наши крайдунавски градове, а също и във Варна, Шумен, Добрич. Заговорът е бил открит в Силистра към надвечерието на определения за бунта ден. За пълното му разкриване бива изпратен – по изрична заповед от София – околийският началник в Тутракан Никола Тихов Обретенов, син на баба Тонка от Русе и вездесъщ другар на Стамболов от бунтарските години. Капитан Кръстев обаче го арестува и заграбва властта в града. София веднага телеграфира на войските в Шумен, Добрич, Русе да обсадят Силистра. Но в Русе майор Узунов въстава по свой ред: със своите пионери той

заема града и се опитва да увлече също Пехотната дружина. Тя обаче не се поддава. И се започва сражение между пионери и пехотинци в самия град. Между това в Силистра капитан Кръстев бива убит от запасни войски, които той е свикал под знамената. И военният бунт тука се потушава, а пристига и кавалерия от Добрич, та заема града. Тръгват войски от различни гарнизони и срещу Узунов в Русе, при когото е дошъл от Румъния и Олимпий Панов (също са се опитали да минат на българския бряг и Бендерев с Радко Димитриев в Силистра, но за тяхно щастие попречва им една случайност). При така злополучно развилите се събития, заговорниците – майор Узунов, Олимпий Панов и Тома Кърджиев в Русе на 19 февруари 1887 г. (значи само шест месеца след преврата на 9 август) се виждат принудени да бягат в Румъния. Но биват заловени от нашата Дунавска флотилия.

Така печално приключва русофилският опит за военен бунт, замислен и подготвен на широка нога. Тоя бунт би оправдал всички допустими жестокости от страна на една власт в преходно време – време на безкняжие, както е регентската. И ако имаше заслепяване от „русофобство“, това би се почувствало от русофилите не само в ония градове, които са били обхванати от заговора, но и от по-първите им хора в цялата страна. А Военният съд в Русе осъжда и екзекутира само трима заговорници – гражданите: Олимпий Панов и Тома Кърджиев и комиссионера Стоманяков. Само трима граждани за заговор, който е обхващал толкова градове и който е дал два военни бунта! (Наистина осъдени са и екзекутирани още седем офицери от разбунтуваните полкове. Но това е в духа на военната дисциплина при всички такива случаи във всяка страна).

IV. Последно преклонение

Годината на безкняжието в България (август 1886 – юли 1887) е и година на трескави дипломатически борби в Европа. По въпроса имаме документирана литература от д-р Ив. Панайотов („Руско-немските отношения и българският въпрос през 1887 г.“). Води се дипломатическа борба от германския свят на две страни – срещу Франция на Запад и срещу Русия на Изток. И в обсега на тази борба от всесветски характер попада въпросът за какъв и кой кандидат да заеме българския престол. Водят се безуспешни преговори с княз Батенберг и с княз Фердинанд. Между това избухват раздори сред управляващите в България: между регентите и председателя на Министерския съвет д-р Радославов; между регентите и военния министър генерал Николаев (който заплашва с преврат – защото Регентството няма твърдата воля да свърши въпроса с избора на княз).

Ето при такава политическа атмосфера се свиква Третото велико народно събрание – за избор на княз.

По традиция Великото народно събрание заседава в старата столица Търново. А при тогавашните пътни съобщения от София се ходи с файтон до Лом (през Петрохан), после с параход до Свищов или Русе и оттам пак с файтон за Търново.

Така преди определената дата за откриване на Великото народно събрание всички първи хора на либералите, които са вече жители на София, трябва да отпътуват за Търново. Но сега сред тях възкипяват страстите. Група млади хора (граждани и военни) около също младия министър-председател д-р Радославов са узрели да скъсат всички връзки с Русия. А регентът Петко Каравелов не е искал и да слуша за нещо подобно. Той е настоявал да се избере за княз датският принц Валдемар, за когото още преди Съединението се смята, че е кандидат на руския императорски дом за български престол (вж. книгата ми „Реформатор“).

А Каравелов е спечелил на своя страна и Стамболов.

Така д-р Радославов намира идеен интерес да отклони Петко Каравелов от участие във Великото народно събрание. И затова според покойния Андрей Ляпчев д-р Радославов е създал уж внушителна мълга, как властта е попаднала в следите на устроен заговор против живота на Петко Каравелов: регентът щял да бъде убит, минавайки през Петрохан... Мълга ли е било това или действително е имало заговор против живота на Петко Каравелов – остава да се проучи. Но верните хора на последния са настоявали, той да не напуска София, т.е. да не участва лично в свиканото Велико народно събрание.

Всичко това не е помогнало на групата около д-р Радославов. Но оставането на Каравелов в София е решило политическата му съдба през оня исторически момент. Стамболов е прокарал във Великото народно събрание становището на Петко Каравелов: за княз е бил избран датският принц Валдемар. В същото събрание обаче се е предложило преизбирането на регентите. И Петко Каравелов не е бил преизбран за такъв! Прочее, големият водител на либералите, сега вече държавник на зряла възраст, е бил „шкартиран“: той се е видял в опозиция. Така налице сред либералите е останал Стамболов.

Моментът е от голяма психологическа важност.

Последвалите събития (през комай половин век оттогава) доказаха, че Русия не е имала за пряка цел да завладее Балканите. Нейното завоевателно проникване тук се е сблъсквало с онова на Австро-Унгария. А край това съперничество е стояло противодействието на Англия (поради опасност за нейния пряк път към Далечния изток – Средиземно море). При такива преплетени интереси – и при голямото съперничество на Русия с Англия, въобще в Азия – руската дипломация е отбягвала да се опълчи срещу своите домогвания немския свят изцяло. Така Русия се е ограничавала да бъде само защитница на балканските славяни, земите на които са междинна територия спроти крайната цел на Австрия – завладяването на Солун.

Не са били чужди на горната концепция за руските цели в Близкия изток либералските водители Петко Каравелов и Стефан Стамболов. Инак те, осъзнати вече български държавници, не биха били готови на ново преклонение пред Петербург, т.е. не биха се напълно отказали от княз Батенберг.

Само така може да се обясни, че Стамболов, оставен за водител в Третото велико народно събрание, непоколебимо е наложил кандидатурата на датския принц Валдемар. Каравелов ще да е бил убеден (или подведен от руски дипломати), че тоя избор ще бъде одобрен от императорския двор (въпреки вечните несъгласия и интриги в тоя двор).

Оставало е, прочее, да се оправдаят тези очаквания, за да настъпи пълно примирение между освободители и освободени.

Но в Петербург не са се сумясали (или дворцовите интриги са отклонили правилното действие). Императорът е отрекъл поддържаната преди кандидатура на датския принц Валдемар, т.е. не е утвърдил избора му за български княз.

При това е станало и нещо повече: донесено е било до знанието на ръководните кръгове в България, че желанието на руския императорски двор е било българският престол да се заеме от кавказеца руски княз Мингрели. А това е всяло дълбоко смущение в ръководните среди у нас.

Имаше и защо.

Според Берлинския договор българският престол не може да бъде зает от руски княз. При такава изрична клауза в тоя договор (който е изработен от конференция на европейските държави!) избирането на княз Мингрели за български държавен глава би значило България да скъса своите отношения със Западна Европа и да се облегне изцяло на Русия. Тогава? Наистина, можело е да се вземе за безпогрешно, че в Петербург не мислят да превръщат България в Задунавска губерния. Но голяма ли би била разликата в положението на последната, щом тя скъса с целия свят и се облегне само на Русия? Една 150-милионна империя не може да държи българското тримилionно княжество на равна нога със себе си: ще си го подчини – в такава или онакава форма, – а как инак?

Ето това е смисълът на развилите се събития! Това е хвърлило мнозинството от Великото народно събрание в смущение. И сред създалия се тогава кипеж стопил се е досуш авторитетът на Петко Каравелов. При това той не е имал физическата възможност да се защити: отсъствал е.

Озлоблението е било особено силно в кръга около д-р Радославов. Не е било вече мислимо отново да се избере княз Батенберг (преди всичко защото изборът на датския принц е означавало отказване от предшественика, т.е. обида за него).

От цялата тази история вероятно се е почувствал нахърнен и самият Стефан Стамболов. Той се е увлякъл от Петко Каравелов, та е настоял за кандидатурата на датския принц Валдемар. Само така може да се обясни, че когато се е предложило преизбирането на регентите, името на Петко Каравелов не се е дори споменало...

И веднага се е пристъпило (от новоизбраното регентство и от бюрото на Великото народно събрание) към дипломатически постъпки пред западноевропейските сили за посочване кандидат за българския престол.

А тъй като преки съперници в Балканите са Русия и Австрия, то щом България се е видяла заставена да даде гръб на първата, наложително е станало тя да се обърне към втората...

И не може да се допусне, че тук предварително е в игра някакво „австрофилство“. При избирането за български княз на принц Фердинанд Кобургготски стои на първа линия във Великото народно събрание д-р Константин Стоилов, който и отива във Виена да доведе избрания принц. А д-р Стоилов е едничкият същински европеец (по възпитание, образование и лична завършеност) сред нашите предни хора от онова време. Той още в 1880 г. се проявява като български политик от господарски слой. И вниква – с оригиналните си наблюдения в Петербург – че Русия е назаднала и „гнила“ страна: „Европа няма защо да се бои от нея! Поради Русия в края на краищата може и България да си пострада...“ Ето тази е наченката за осъзнаване на българския държавно-политически егоизъм. При това д-р Стоилов не се откъсва от Русия, за да мине към Австрия. Наопаки, той пръв (още в 1881 г.) чертае план България да се открие на Русия като пазар, за да е ценна, и на Австрия пак като пазар, та да се отбиват така, доколкото може, политическите ѝ домогвания за наша сметка. Не, при избора на княз Фердинанд не е било в игра никакво австрофилство! Преди всичко Фердинанд е избран не защото е германски принц, а главно защото като потомък на френските Бурбони, той е в роднински връзки комай с всички европейски дворове. Очевидно задачата на водителите Стефан Стамболов и д-р Стоилов в оня момент е да спечелят за делото на българската държавна независимост поддръжката на всички западноевропейски сили. Малката България е наистина в смъртна опасност. С избирането за княз на руския кандидат Валдемар българите са се дали пак като заслепени русофили – въпреки уж явните завоевателни намерения на Русия. Прочее, ще се намери ли сега европейски княз, който да дойде за държавен глава в такава несигурна страна? Особено – ще се реши ли на това един потомък на Бурбоните като княз Фердинанд Кобургготски? Опасенията на Стамболов, както и на д-р Стоилов са били тъй силни, че те заедно са чакали цяла нощ на телеграфопощенската станция в Търново отговора от Виена (за съгласието на княз Фердинанд) и когато са го получили, двамата млади български държавници (според разказа на телеграфопощенския началник тогава Загоров) изпаднали в такъв делириум, щото прегърнали се и затанцували като гимназистки...

А доколко сам Стефан Стамболов е бил увлечен в някакво „австрофилство“, говори и следното свидетелство на живия още запасен генерал Велчев:

Стамболов като регент е посрещнал лично избрания княз Фердинанд във Видин и го е отвел в София. По пътя той е направил своите наблюдения върху него и при всенародното посрещане в София намерил за нужно да пришепне на послешния генерал Драндаревски своята преценка за принца:

– България ще има да пати от тоя княз.

Фактът може да няма пророческа стойност, но хвърля светлина върху душевното състояние на „диктатора“ в оня момент: той не е австрофилски увлечен, а още по-малко е „авантюристично заслепен“.

V.
Стефан Стамболов
министър-председател

Д-р Радославов, министър-председател през периода на Регентството, е политик и държавник от обикновена мярка. Русофилските агитации, заговори и Русенският военен бунт го фанатизират до самозабрава. Той изгубва всяка държавническа висота и прислиза до свирепостта на турски полицаи. За всяко донесение срещу някои русофили той телеграфира: „Стоварете му вагон дърва“, т.е. пребийте го от бой. Особено след Русенския бунт (когато окръжен управител в тоя град е някой си Мантов) в подземията на Окръжното управление там се вършат такива свирепости над граждани, че в цялата страна се заговорва с отвращение за „Мантовата гробница в Русе“! Така сам д-р Радославов и групата му от млади хора добиват завинаги прозвището „сопаджий“ (от турската дума „сопа“, пръчка, цепеница).

И щом престолът е бил зает от княз Фердинанд, наложила се е промяна и в управлението. Трябвало е д-р Радославов да бъде отстранен. А нямало налице друг проявен водител, който да го замести.

И Стамболов се решава най-после да се нагърби непосредно с управлението: става министър-председател. Трябва да се отбележи: той не е бил в живота си някога „министриабъл“, т.е. не прави държавническа кариера и от председател на Народното събрание се вижда направо регент, та после вече министър-председател. А с тоя пост се завършва и житейският му път.

Говори се, че Стамболов, погълнат от критичното положение на държавата и застрастен на борба с русофилството в страната, бил станал студен и недостъпен, та засилването на многобройната Либерална партия от негово време се е дължало на помощниците му Димитър Петков (Свирчо) и Захарий Стоянов.

Това не може да е така. Стамболов на 21-годишна възраст е заместник на Васил Левски. А апостолството не е сан – то е лично достойнство. И то – организаторско достойнство. Димитър Петков и Захарий Стоянов бяха силно даровити хора предимно на перото. Те бяха обичливи в отношенията си с хората – духовити и хъшовски прости. Но не бяха внушителни!

Организаторската дарба в голям размер е отделна черта у всестранно обдарения тип на обществен водител. Основният ѝ елемент е умението на водителя в малка или голяма група от люде да открие отделните по-дейни личности, защото „мнозинството“ в село, в града или в цяла страна се състои обикновено от досущ малък кръг хора, които водят другите. Така големият организатор преди всичко трябва да прозре тези водителски елементи. След това той трябва да притежава втория основен елемент на голям организатор: способност да привърже подбраните, да ги „лепи“ о себе си. После иде по ред третият елемент – психологическият усет да се подкрепи авторитетът на избраните и да се популяризират те сред групата им. И най-после, големият организатор трябва да прояви такава внушителност – чрез мисловна яснота, ораторски дар и волево обаяние, – че да съвладее възможната враждебност у дадено мнозинство, да я разколебае, да я пречупи и да превърне това мнозинство в разположена към себе си гражданска маса.

Всяка дарба предполага напрегане на всички духовни сили – любов, разум, памет, трудолюбие, непоколебимост, бодрост (крайна издръжливост на духа) и способност да се надвива дори на смъртна физическа умора.

Стефан Стамболов не изгубва и до последния трагичен час на живота си поразителната стихийност на своя всестранно обдарен натюрел. Един от съвременниците му (Каракашев – юрист с европейско образование, дългогодишен висш съдия) разказва:

„Свищовец съм и се запознах със Стамболов на сватбата му в града ни. Свърши се тържеството и решихме – много свят – да образуваме сватбено шествие от Свищов, че до Търново. Така потеглихме в безкраен низ от файтони по шосето. Навярно околийският началник беше разпратил стражари да предизвести селата. И те бяха наизлезли по шосето. А това бавеше сватбения кортеж. Но въпреки всичко, Стамболов не отмина ни едно село като турски паша! Той спираше целия кортеж, слизаше от файтона, изгледваше посрещачите селяни със своя остър поглед буквално като военачалник, изслушваше приветствията и после се ръкуваше само с някои. Но това той вършеше не формално! Напротив, всякого назоваваше по име (как можеше да помни толкова имена, Господ го знае!). На честитките отговаряше слабоусмихнат. И веднага след това заговорваше не като младоженец, а като Стамболов: „Как сте? Държите ли се? Още малко и – всичко ще се оправи!“

Такъв е човекът, който води осем години дипломатическа борба с Русия, като управлява един мистично благодарен на русите народ. И всичко това той постига без кръвопролития, въпреки кървави заговори както против политиката му въобще, така и лично срещу него. През цялото управление (наистина диктаторско – по „вътрешно убеждение“) на Стамболов изпълнените смъртни присъди не са повече от десет – и то след правилен съдебен процес и законен вердикт⁴²!

⁴² *Вердикт (нем.) – правилно решение; решение на съд, присъда. – Б.р.*

Няма съмнение, в игра са не само високите лични качества на Стамболов. Навярно в случая помагат характерът на историческите събития, а също и начинът на тяхното развитие. Подсеща ни на това историята с известната „Набокова дружина“.

Нашите емигранти в Русия, подкрепени от „славянофилските“ среди там, въоръжават дружина от 200 бойци, начело с един смел офицер Набоков и един параход от Одеса снемат дружина южно от Созопол. Политиците от Русия са вярвали, че авантюристът Стамболов е „узурпирал“ държавната власт в България, но че народът – колкото и да е прост, робски – храни такива чувства към своята освободителка, щото доста ще е една дружина от 200 души да развее руско знаме, за да се дигнат всички и да пометат „подкупническото австрофилско“ управление.

Знае се, какво е станало. В Бургаска околия населението е изцяло българско (гърци имаше само в Созопол, а турци – никъде). Войска е имало само в Бургас, който е в много далечен, през реки и блата, северен ъгъл на околията. Така войската веднага е потеглила да гони славянофилските аргонавти. Но когато тя е стигнала в селото Горно Паничарово, намерила е тук само труповете на Набоков и комай на цялата му дружина (успели са да избягат в Турция само неколцина души). Старинните български села в тъмните лесове на хайдушка Странджа са произвели по свой почин мобилизация за една нощ, посрещнали „нашествениците“ и ги избиили.

Очевидно управлението на „авантюриста“ Стамболов не е било „узурпаторско“: то е успяло да спечели не само доверието, но и борческото разположение на народните маси. Убедително ли е обаче – и може ли – всичко това да се отдаде на личните качества у един държавник, дори ако бихме приели, че той е свръхгениален?

VI. Масова психология

В Русия народ не се признаваше: там народ бяха дворянството и бюрокрацията. Всичко друго бе войнишка маса, върху която лежеше печатът на безусловна заповед: „Молчать, не рассуждать!“

В такава страна и най-проницателният общественик не може правилно да вникне в нашата, българската битова гражданственост, която представя строго индивидуализиран демократизъм, дошел през многовековното политическо робство до отрицателна крайност: „Всяка коза за свой крак.“ В България последният колибар – неграмотен, тъмен, че и див донякъде – разсъждава за всичко пред всички, т.е. без всяко чиноначалие към свещеник, към учител, към селския старей. И това става не под сянката на наивна патриархалност, а с чувството на роб: „Няма голям и малък българин, всички сме едно пред турчина – раи сме.“

И тоя непознат, непроучен от никого и подценяван от самия себе си народ преживява изведнъж – само в едно десетилетие! – потресаващи и съдбоносни събития: Сан Стефанска България – един сън наяве, който се е изпарил, за да се замени от убийствен кошмар – Берлинския договор. В душата и на последния българин е запечатано двойко съзнание: че в света той няма друг доброжелател, освен „руския цар“, но тоя цар не е всесилен, уви...

А после потръгват с вихрена бързина подеми и падения. Съединението на двете Българи опиянява цялото племе в основи: на военна нога са дори жените и децата! Но руският цар си оттегля офицерите от българската войска. Защо? Какво лошо вършат българите, че им се сърди той – благодетелят? После „крал Милан се дигнал с войската си срещу България“. А? – Възkipява ярост в кръстосаната кръв на старопланинците (че не и само на тях: в Сливница се сражават доброволци от Македония, от Добруджа, от Одринско, даже и от Бандерма.) И сръбската армия е разбита, българите са в делириум (българите, които дотогава даже сами себе си не ценят!) Но ето нов удар:

„Руският цар дигнал ръка от княз Александър-Батенберг, нашия! Думал да го изпъдим... Но защо? Ние си го искаме, той си ни е харен, обичаме си го!“

Край вихрения развой на тези събития се оформят и гражданските борби в българските предни обществени слоеве – с всички крайности сред един нововъзроден народ. А поради особената битова гражданственост у нас, тези борби скоро достигат до стъгдите⁴³ и на последното село. Странно е въздействието им върху масите. Борбите се водят, от една страна, в името на „Бога, княза и руския цар“, а от друга, против чорбаджиите и за благото на сиромашта („Всеки да си има дом и нивица“).

⁴³ Стъгда (ост.) – площад, мегдан. – Б.р.

Накъде?

Благодарение може би на нашата многовековна някога политическа история при строго централизирана държава в българските народни маси представата за държавен глава не е патриархална: той не е старей на клана, а нещо далечно. По същия ред преживените през векове сектантства са издигнали в съзнанието на народа понятието за Бог много високо. Така и до днес – половин век след Освобождението! – сред българските селяни не можете в

избори спечели нито един глас с агитации в името на „Бога и царя“. За нашия човек едва ли не е дързост и шарлатания да се месят Бог и цар в „селските и градските ежби“.

А изборността е плът и кръв на нашата битова общественост. Както през Възраждането, така и при самото Освобождение селата ни бяха в пълна безграмотност. Но това не пречеше на изборността (тя ставаше с „пускане в кутия“ на жълти и червени кукурузени зърна, като селото се делеше само на две „страни“). Така създаването на малки и големи водители у нас е неделимо от „избор“. И затова щом гражданските борби в страната са паднали под горните два знака („за Бога и царя“ и „Против чорбаджиите“), то – урните са посочили с кого са масите.

Те са били „против чорбаджиите“, т.е. за либералите. Но същите тия либерали обявяват Съединението, те бият Сърбия и значи те са провинените пред „руския цар“, та той се е разсърдил на „княз Александра“...

Ето тези сложни нишки се преплитат в масовата психология у нас, когато на българския престол стъпва княз Фердинанд, та Стефан Стамболов поема управлението като министър-председател. Изгонването на княз Батенберг е зашеметило народните маси. По своя битов граждански дух (без нови политически наслоения) те просто не разбират – никак не разбират! – какво става. Събитията не са били обясними дори за средния граждански слой у нас. Обстоятелството, че една част от либералите (крилото на Драган Цанков) е „прогонило“ княза, не се е разбрало, освен от тесен слой политици. У всички представата е, че князът е прогонен от „чорбаджиите и владиците“. Нали те са против либералите?

При това Каравелов и Стамболов връщат княза – онова, което е желание, възторг и воля на масите в оня момент. Какво по-ясно?

Но веднага всичката тази яснота досущ потъмнява: княз Александър сам абдикира: „Не щял го руският цар – благодетелят“...

Не, във всичко това вече 90 % от българите досущ не могат да вникнат: то надхвърля тяхното уразумение!

И както е в такива случаи с всички народи, в широките маси проговорва стадният инстинкт: те потърсват своята камила. Очите на всички се обръщат към наличния вожд – той ще ги спаси!

А той вожд сега е Стамболов.

Така пред непосилната в оня момент – непосилна дори за средния ум! – политическа сложност, комай във всички български обществени слоеве настъпва, макар и не изведнъж, а постепенно, упование във вожда: Стамболов ще я оправи!

Да не се забравя: Стефан Стамболов, по сила на дългогодишен опит, а също и по вродени апостолски качества, безпогрешно чувства народа си. Той още при първите сдържани и предвидливи стъпки през време на Регентството (след преврата и след русенския бунт) успява да се усвои със сложностите и трудностите на положението, та решава: трябва да се избягват крайностите. Така щом поема после управлението, той веднага застава на поразителна висота (без да е бил дотогава нито веднъж министър) и властва твърдо, но спокойно (а не пряко и яростно като д-р Радославов).

Но все пак това са външни признаци на самовладение у големия национален вожд. Всъщност той е имал тежки дни и нощи на дълбока тревога, че дори и на неувереност. Защото тъй всестранно обдарен, какъвто се очертава във фона на историята, Стефан

Стамболов не е можел да се задоволи само с временната насока в психологията на масите тогава. И не е занемарявал скрития дълбоко в народната душа огън: романтичното русофилство, любовта към „братушките“, признателността към руския цар – „благодетелят“.

VII. Политическа романтика

В Гулийна баня (Разлог) майстор Никола, който строил черква, изхранил първенец син Калеш. Синът станал дърводелец, но обичал да свири и на цафара, ходел с дълги коси (къдри до рамене) и е бил сприхав „като барут“. Това е било в средата на миналото столетие. Буйният Калеш Николов влязъл в очите на помаците бегове в Гулийна баня, та трябвало да бяга. Той скитал из Европейска Турция, научил комай всички езици, които се говорели из нея, а трябва да е научил и още кое-що. Например той ще трябва да е узнал, че в българската история има цар Георги Страшимир! И когато младият дърводелец най-послед се е озовал в крайморския град Варна, той си взел име Георги Страшимиров. После се прочул тук като дърводелец, но си оставал буен човек: хората скоро го прекоросали (за сприхавостта му) „Чибрица“, въпреки царското му име и презиме. По онова време във Варна изпълнявал службата на руски консул българинът Николаев. Той преценил, че Георги Страшимиров (Калеш Николов) не е за мирен еснафин, та го прибрал на служба в консулството. Така покъсно при обявата на освободителната Руско-турска война, Георги Страшимиров се озовал в руската армия като преводчик. Но и в тази работа той действал със своя буен темперамент: причислил се е към конен полк от донски казаци. И с тях се е явил във Варна. А след Освобождението на България той се е установил пак тука. Сега Георги Страшимиров търгувал със свещенически одежди и с черковни утвари⁴⁴. Но човекът бил вече русин – въпреки българското царско име, което си е приписал. Даже не снемал казашката си униформа: ходел с фуражка, в куртка и с чизми. И се е давал не за русофил – не! Той не признавал русофили и русофоби. Георги Страшимиров през целия си последвал живот в свободна България (близо 3 десетилетия) не е искал да разбере как може да се правят някакви български партии върху земя, която е била турска, но която руският цар превзел с много битки, с много кръв, та я направил своя...

⁴⁴ Черковна утвар в християнството – сборът от различните предмети, които се употребяват в литургията. – Б.р.

Пак по това време (след Освобождението) във Варна се е поселил капитан Петко Киряков – царят на Родопите. Един гигант и по дух, и по снага. Населението от Одрин до Серес го е възпявало с песни и легенди. В своя героичен период веднъж е минал сред бял ден през Гюмюрджина (Комотини, Гърция) с четата си и турците не са посмели да го нападнат!

Родопският цар във Варна се сприятелил с верния на руския цар „донски казак“ Георги Страшимиров. И когато градът се вълнувал за всичко онова, което е ставало в София (свалянето на Батенберг, избирането на Фердинанд и пр.), двамата героични типове често сред улиците са се питали с подвикване:

- Кой прогони турците, Петко?
- Русите, Георги, кой друг?
- Чия е тогава тази земя?
- Бог види, на руския цар!

Най-послед един ден градът е осъмнал със свито сърце: двамата герои от миналото са били завлечени в страшните тогава български участъци като „руски заговорници против

Стамболов“.

Но се е установило, че двамата верни на руския цар български герои имали само един грях: публично се заканвали да „хванат Стамболов и да го заколят като яре“. И затова ги арестували. Но щом докладвали на Стамболов в София извършеното, диктаторът веднага телеграфил да освободят двамата верни на руския цар храбри българи...

* * *

Този политически романтизъм, който са застъпвали Георги Страшимиров и капитан Петко Киряков, се е таял дълбоко в душите на хората комай от всички обществени слоеве. В ония години даже в училищата ни все още се е отеквала дълго пятата след Освобождението песен: „Руски цар на земята е най-велик господар...“

Смело може да се допусне, че и сам Стамболов – със своята всестранно обдарена натура и широка душа – е посял в себе си тоя романтизъм. Как инак ще трябва да си обясним заповедта му да се освободят двамата романтици?

Но при такова съзнание можел ли е Стамболов да не изпада в дълбока тревога – през ония страшни години, когато българският престол е бил завинаги отречен на законния княз Батенберг (поради игра може би на руската дипломация), а новоизбраният княз се е оказал незаконен, защото западноевропейските сили също не са искали да го признаят, щом го е отрекъл руският двор?

Такова е – и само такава може да бъде – психическото състояние на един национален вожд от твърде голяма мярка като Стамболов. Той не е могъл да не съзнава, че скритата дълбоко в българските души преданост към „братушките“ може да възпламне всеки час и при всеки повод. А Стамболов, изникнал като вожд из народните недра, е бил чужд на оная диктаторска рамка, според която е доста да се облегне властникът на полицията и на войската. Не, такава самоограждане би върнало Стамболов към „вагона дърва“ на д-р Радославов и би го принизило до „крвопускане на тълпите“.

Така – имало е дни и нощи – и месеци, и години! – на непрекъсвана душевна тревога у тоя национален вожд, който е започнал жизнения си път като заместник на най-светлото отражение на своя народ – заместник на Васил Левски. А ето съдбата го е довела да привие народа си – насилнически да го привие! – към здрав племенен инстинкт.

Но Стамболов е бил щастлив преди всичко с това, че за своята тежка историческа роля е разполагал с предварително организирана многобройна партия в страната – Либералната. И после – имал е своя организаторски опит и своята щастливо обдарена натура. Той е съумял да засили партията не само като я надъхал със съзнание на правота, но и като е смогнал – навярно чрез напъгане на всичките си качества – да подбере в нея наличните даровитости и да ги издигне така, че да наложи на всички чиновначалие (поне доколкото това е могло сред нас, българите).

Ето случаят с „Набоковата дружина“ в Бургаско. Градът тогава е имал 7000–8000 жители – сбирщина: гърци, евреи, бежанци от Одринско и други пришълци. Стамболов е шкартирал от партийно-организационния си обхват тоя град. И се е облегнал на околията – изцяло българска (без гръцкия тогава Созопол): подбрал е хора за водители от селата. Подборът му е чуден. Костадин Попов (Дюлгерли, село с 200 къщи), попски син, с трикласно образование, по онова време би могъл да заеме видна длъжност. Стамболов го държи кмет в селото и го

избира депутат. Тоя кмет в ония времена открива прогимназия в Дюлгерли, основава общинска аптека, довежда фелдшер. Къс, измерен човек, но властен: скоро всички в селото се свиват пред него. Той диктува политически на града, но не и на цялата околия. Срещу него се издига в селата Страти Димитров от Паничарево (село със стотина къщи). Пълна антитеза на Костадин Попов: малограмотен човек, но хубавец, с предприемчив и спекулативен дух, закупува стада за суват⁴⁵ и ги изпраща в Цариград, язди буен кон, ходи с астраганена шуба и самурен калпак. И лепи селския свят о себе си със здрав смисъл, с духовитост, със заразителна усмивка и с широката си ръка. Той също е кмет в селото си и депутат. С него държи – и се опира по влияние на Костадин Попов – дядо Петко Чорбаджи от Българско Алагюн, село с 200 къщи на връх Странджа планина. Буйни хора, по говор от шиковците в Източна Мизия. Крадливи като черкези. Стефан Караджа по майка произхожда от това село. Дядо Петко е депутат, но е досущ малограмотен, та за кмет в селото си държи един свой братанец, бивш подофицер във войската. Дядо Петко Чорбаджи с тоя си братанец винаги са могли да дигнат от селото си поне сто души въоръжена конница – буйни и смели, като странджански хайдути.

⁴⁵ Суват, соват (диал., тур.) – пасище на планина, паша. – Б.р.

Съперничеството между тримата селски депутати е само местно – не достига до Стамболов: той предпочита Костадин Попов, а другите двама командва като войници. И цялата околия е тъй сигурно под ръката му, че когато руският параход стоварва „Набоковата дружина“ при Созопол, селата се дигат като запорожци и помитат славянофилските аргонавти.

VIII. Поколебаване?

И все пак идва моментът на ужаса – очакван впрочем от предусета на видимо спокойния Стамболов: разкрива се заговорът на Паница.

Политическият романтизъм на капитан Петко Киряков и на Георги Страшимиров от Варна възпламва у хората от непосредната близост на Стамболов.

Паница, юрист, е вожд на Македонския доброволчески отряд в Сръбско-българската война: волна глава човек, любимец на всички харамии, проявил се из македонските планини; любимец на цяла либералска и патриотична България. Любимец и на самия Стамболов!...

Тоя човек увлича в своя военен заговор комай целия Софийски гарнизон. Той замахва много нашироко: ще вдигне пред двореца в София 50 бесилки! Начело ще виснат княз Фердинанд и Стефан Стамболов.

Разкритията имат силата на юмручен удар върху главата на цялата патриотична („русофобска“) България. Щом и Паница, компаньонът на Стамболов в партийните вакханалии и в нощните развлечения, се е отметнал от борбата за българска независимост; щом и Софийският гарнизон е изоставил Стамболов, то... очевидно делото на България виси на косъм!

Ето в тоя момент на ужаса живите съвременници – и близки приятели на Стамболов – твърдят, че той е изгубил присъствие на духа: поколебала се е силата му на властен вожд; великият човек е издребнял за един момент – досущ се е преобразил на застрастен полицай – нещо като днешен директор на Обществената безопасност при размирие!... Сам е разследвал затворниците, дори сам (лично) е ходил по обиски из къщата им, събличал е мъже, жени и деца, за да търси писмени документи...

На пръв поглед всичко това е печално и странно, дори необяснимо за един Стамболов. Трябва ли обаче да се вземе едно такова вбесяване на силния човек като действително поколебаване на духа у него пред наличния обществен и държавен трагизъм?

Нека забравим за момент духовния му облик, какъвто е обрисован в досегашния му живот. И да го потърсим в неговия интимен свят. Какъв е той като простосмъртен? Откъснал ли се е напълно от нравите на средата, из която излиза? Как се държи в семейния, роднинския и приятелския кръг? Проявява ли склонност, че и способности да се изработи в горд (застрастен) властник?

Всестранно обдарените люде проявяват необяснима наглед странност: не се поддават на шлифовка! Много от онова, в което обикновеният свят влага всичката си суета, то за изключителните натури е смешна условност, е „маймунство“. Ето Петко Каравелов: не може да свикне дори като министър-председател в страната си, пръв съветник на държавен глава (от германски аристократичен род!), да си реже и чисти ноктите! Една подробност, която отвращава възпитания свят, но която е твърде обяснима у Петко Каравелов. Той започва своя житейски път като абаджийски чирак в Енос. Значи в годините, когато човек създава добри навици в своя интимен живот, в своя „интериор“, тогава той няма условия да свикне на първични условности за прилична външност. А по-късно в Москва, когато вече разполага с

тези условия, му липсва време: тогава той усвоява европейските езици и чете „едновременно“ различни томове съчинения. Още по-късно той и сам не желае да промени своите „чирашки“ навици: сега условностите за него са дреболии, че дори и „маймунство“, защото тези, които го заобиколят, вече благоговаят пред него, без да забелязват нечистите му нокти.

Българското еснафско съсловие изнесе на плещите си Възраждането и освободителните борби. Цялата тогавашна интелигенция иде из еснафа. Това е и със Стамболов – ханджийският син. А в нашия еснаф не е имало време да се оформи средновековният цеховски дух, макар и да се чувства вече законният авторитет на „лонджата“. Господари и слуги седят на една трапеза и се хранят от обща паница – обикновено без вилици. Ако слугата мете не както трябва, господарят ще грабне метлата, да го научи. Обща е максимата: „Вратът на вълка е дебел, защото сам си върши работата.“ И никой не се свени от най-унизителен труд. Дори председателят на „лонджата“ у дома си е слуга сам на себе си. При това у българите е затегната вече и подсъзнателна психологна максима: между тях няма големи и малки – всички са раи.

Тези са условностите, които малкият Стефан Стамболов заварва в средата на своите родители. Тук няма празничност – освен ходене по „къшквете“ или край Янтра на „гювеч“ (който се яде върху черги на земята, а мъжете са по минтани⁴⁶, т.е. палтата са окачени по дърветата наоколо).

⁴⁶ Минтани (диал., ар.-тур.) – къси горни мъжки дрехи с ръкави. – Б.р.

Стамболов е с десет и повече години по-млад от Петко Каравелов. Значи е от по-ново поколение. И е по-възприемчив към изискванията на новото време. Дълбоко в себе си обаче той е оригиналитет от висока стойност и намира голямо удоволствие в някогашните склонности и привички. Дори като регент на България той излиза на „гювеч“ в свищовските лозя. И сядат на черги, разбира се, и са без палта пак; със събути обуца... (А в това време двама свищовци се изхитряват да го издебнат тук, на поплак⁴⁷. Той ги допуска до себе си, но не ги изслушва. Казва им: „Стамболов ли търсите? Той го няма! Тук е само Стефан! Ха, седнете сега да ядем!“ Еснаф!)

⁴⁷ Поплак (диал., нар.) – оплакване, жалба. – Б.р.

Паница, другарят на Стамболов в умни и безумни часове, с още много хора – и комай с целия Софийски гарнизон! – са решили да се вдигнат против „диктатора“. При това те са научили да окачат на въже и княза, и самия него, Стамболов. Не, случаят е такъв, че наистина е налагал общата българска максима: „Вратът на вълка е дебел, защото сам си върши работата.“

И Стамболов запършва⁴⁸ ръкави...

⁴⁸ Запършва (диал.) – запретна, извия. – Б.р.

Да се допусне, че той е изгубил присъствие на духа, ще каже: да се е уплашил. Но страхът винаги върви с известна подлост. Пък страх и подлост са майка на жестокостта. А Стамболов е такъв абсолютен властник през ония години, че ако действително тоя човек би се „поколебал“, та би изпаднал до жестокостта на тиранин, страната би се удавила в кърви.

Паница бива разстрелян – с мотивирана присъда след обстоен съдебен процес. А зад него – и за него – са стоели стотици зли, лукави и храбри македонски харамии. Стамболов би трябвало или да избие всичките, или да ги убеди – доколкото може – в справедливостта на смъртната присъда. Инак харамииите или ще погубят него, Стамболов, или ще гинат един след друг под неговите удари... Ето сериозната подбуда. Стамболов лично да присъства на

обиските и лично да съблича хора, за да търси писмени документи срещу Паница. Тоя трябва да загине – не ще и дума. Но и Стамболов трябва да покаже нагледно своята правота!

IX. Държавник

Стамболов е дълбокопропит от българска самобитност, самонадеяност, самогордост. У него личи и кръстосаната кръв на племето ни: той е славянски любвеобилен и татарски корав. Стамболов проявява при всяка решителна стъпка в своя живот и основните черти на българина: реалистична правдивост, мисловна яснота (резон), а при действие – строго определена задача. При това той крие в себе и основния елемент на народната ни психология: болезнена обидчивост.

Така очертан, Стамболов не би могъл да държавничества при княз Фердинанд, какъвто се даде тоя в нашата нова история. И ако създаденото ново положение в България беше признато от силите, т.е. беше узаконено в международно отношение, смело може да се твърди, че Стамболов би побързал да се освободи от управлението. Той би се задоволил пак с извоюваното си вече положение на народен вожд: би продължил да е само председател на Народното събрание. Дори би се върнал на местожителство пак в своето Търново.

За нещастие международното положение на България се затяга за дълги години. А при възможността новият княз (Фердинанд) да бъде убит или да бъде наново свален, или дори да се види принуден доброволно да абдикира – при тези възможности страната би се видяла пред гибел.

Ето такава е положението, което заставя Стамболов да впрегне всички сили в държавното управление при един княз, който го спъва на всяка стъпка (преди всичко със своята странна, комай яростна сприхавост, доходяща до човеконенавистничество).

До преврата на 9 август Стамболов пази свободата си да застъпва само ролята на народен вожд, т.е. той продължава при нови условия някогашната своя роля като заместник на Левски – организатор и изразител на обществена воля. А при непризнатия от силите княз Фердинанд той се превръща на държавник. Това са две коренно различни положения. Стамболов можеше да е велик двигател на народните маси, без да има качествата на голям държавник. (Ние имаме и обратния случай в новата си политическа история: Андрей Ляпчев беше много голям държавник, а нямаше данни за народен двигател).

За чест на поколенията от първите две десетилетия след нашето Освобождение, Стефан Стамболов проявява – по способности и знания – поразителна държавническа разностранност и дълбина. Държавно-стопанският му замах и политическата му прозорливост са такива, че наистина се оказват спасителни – едничко спасителни! – за оня момент.

Не току-тъй някогашният одески семинарист е изучавал политическа икономия и е полемизирал даже с автора на „Капитала“. Още в първите държавнически мероприятия на Стамболов личи основна мисъл: държавно-стопанско модернизиране на страната с оглед да се създаде възможна икономическа охолност за широките народни маси.

Петко Каравелов е боязлив в своята държавно-стопанска политика. Той е против сключване на заеми от европейските „еврейски“ банки. И само затова не бърза да строи железници. С обширните свои знания тоя далновиден политик и стопански деятел (най-

далновидният от държавниците ни до днес) гадае, че както е изостанала страната във всяко отношение, ако държавата се поддаде на европейските лихварски капитали, които са и двигатели на европейския империализъм, то България ще бъде хваната на въдицата не само икономически, но и политически. Трябва да се допусне, че Каравелов още като вицегубернатор във Видин, а после и като председател на Губернския съвет във Велико Търново е общувал с княз Черказки (голям икономист и първостепенен руски политик), та ще да е бил посветен в руските страхове от австро-германските домогвания на Балканите. А и въобще Петко Каравелов като славянофил има известни предразсъдъци към модернизма, т.е. към „западничеството“.

Стамболов, наопаки, е „западник“. При това като човек със стихийна волева мощ, той е самоуверен не по силите на своята малка и назадна страна. И върви дръзко против задкулисните дипломатически примки. У него подсъзнателната логика (а често и съзнателната!) е: „Европейците ще искат да ни хванат на своите малки и големи въдици – това е очевидно. Но то не може да се избегне. **И не трябва – не можем да се превърнем на мъничък Китай! И ако сме слаби, ще се видим във варивното гърне на европейците; ако сме силни, ще им скъсаме въдицата!**“

Тази и такава може да бъде съзнателната и подсъзнателната държавническа директива на Стамболов. Той олицетворява строшилия веригите си и детски самонадеен дух на своето (иначе упорито и със странни новаторски преживелици през вековете) племе.

И предприема едно след друго смели стопански начинания.

Южна България се пресича от Източната европейска железница, която я свързва с Цариград. А Тракия е житница още от турско време. Но сухопътният превоз е скъп. При това нашият износ за Европа през Турция усилва нейните пристанища. И нашият черноморски бряг стои мъртъв. Стамболов свързва Бургас с източноевропейската железница. Така голяма част от износа на Тракия се насочва към нашето море. А това налага построяването на модерни пристанища, което Стамболов също предприема.

Още в 1881 г. д-р Стоилов в един обстоен доклад до княз Батенберг чертае да се прокара от София за Дунава железница, за да се открием стопански на Русия. Австро-Унгария обаче има интерес да сме изключително неин пазар. И предложението на д-р Стоилов остава в канцеларските папки. Стамболов почва проучването и на този проект. Той има и други подбуди: да импулсира стопански най-културното и най-гъсто населеното средище на Мизия – Търновския окръг. И смята централната железница да се отбие от долината на Искър по тая на Янтра, та по нея да търси Дунава.

Едновременно се строят из страната шосета, уреждат се панаири, устройва се голямата изложба в Пловдив.

При тази трескава стопанска работа не може да става дума за разточителство, а още по-малко за злоупотребления: нравите са още чисти, а при това управлението е под надзора както на цяла Европа, така и на враждебна Русия.

Х.

Политически обхват

Подобрените пътни съобщения не са сигурни: в страната продължава още унаследеното от Турция разбойничество. При това то (разбойничеството) се опитва да се нагоди към новите политически условия. В лесовете из Странджа (за които политическата граница към Турция не е преграда) се затвърдява страшният разбойник Лефтер: създава си сигурни укриватели и върши системни обири, прехвърля даже цели стада в Турция, а зимата прекарва в Петербург: русофил!

Стамболов туря край на всичко това. И действа не чрез войската. Опасно е да се манипулира с нея срещу зло, което се корени в самите нрави на населението. Младият държавник, сам минал пътя на нелегален деец, прибягва до населението: въоръжава го. А средството е опасно – при тогавашните настроения. И Стамболов действа с известна постепенност: трябва да се притъпи дейното, борческото русофилство! В по-ново време управниците свикнаха на кървав терор – дори в нечовечни размери. Измислиха и „лагери за интернирани“. Стамболов се приспособява към нравите и духа на своето време. У хората и в масите е жив още страхът от турските органи на полицията – от „заптиетата“ (стражарите), от „караколите“ (патрулите). Някой русофил някъде из страната (адвокат, лекар, търговец или комисионер) проявява по-жив борчески темперамент. Не помагат и продиктуваните от София съвети и внушения: русофилът е упорит! Тогава се прибягва до крайно средство: поставя се пред кантората, пред магазина или пред дома на русофила някой по-представителен стражар – снажен, брадат, със страшен поглед. Това е доста: русофилът е под „карантина“, той е настъпен в прехраната си: никой не пристъпва при него! И скоро се пречупва...

Всичко това става без декрети, без формално накърняване или отмяна на конституционните правдини, даже без ограничение на печата – без цензура. В Разград (тогава окръжен център) каравелистите към края на осемдесетте години са все още силни: имат мнозинство в Окръжния съвет, та постоянната комисия е в техни ръце. А гимназията в града е „окръжна“, т.е. поддържа се от съвета. И ето в тази гимназия се набират за учители все проявени свободолюбци. Тук Стамболов не може да се намесва (диктаторът още е сдържан!). И учителите основават двунеделно обществено литературно списание „Съвременник“. То се списва не само с литературна вещина, но и с такова духовито свободолюбие, че веднага става знаме за младежта в цялата страна. Спроти 1-во и 15-то число на месеца пощенските станции се обсаждат от ученици – да чакат „Съвременник“. И никой не пречи на журнала! А в неговите политически страници се подлага на дръзко жигосване режимът като противоконституционен. Разбира се, Стамболов е следил от своята висота в София „каравелистчетата“ в Разград. И най-последно им е пратил много здраве: „Да си събират ума, че ще им строши главите.“ Разградските учители обаче не са се стреснали. И Стамболов не им е „строшил главите“, но е прибягнал до „партизанска разправия“: разградските либерали нападнали печатницата, където се е редаля „Съвременник“, и разпилели всичко. „Народна“ работа! Важно ли е било, че зад „народа“ е полицията: нали

разградските каравелисти не са били в състояние да защитят „свободата“ на печата... И „Съвременник“ спрял.

Стамболов действа така, защото срещу политиката му няма всъщност принципна опозиция. В неговия кабинет министър на правосъдието е д-р Стоилов. Значи и консерваторите са за режима. Само деветоюнските⁴⁹ „предатели“ са против...

⁴⁹ По всяка вероятност е грешка. Става дума за преврата срещу княз Батенберг от 9 август 1886 г. – Б.р.

А все пак се пази едно основно положение: да не се дразни народът в неговата битова гражданственост, в неговия дух. И към това положение Стамболов е твърде внимателен. Там някъде в Разград либералите нападнали печатница и са разпилели набрания материал за някакво каравелистко списание – е, чудо станало! Но да се прокара закон за ограничение на печата, да се създаде цензура – не, това не може! Така изведнъж всичко отзивчиво в страната би минало към Каравелов, който все още е свободен в София и дебне режима по петите...

А тъй като министърът на правосъдието д-р Стоилов иде от господарски слой, той не само не чувства народния дух, но се отвращава от „уличните“ разправии на либералите (нападения на печатници и пр.). Към това се добавят и поразителните способности на наблюдателност и проникновение у тоя държавник. За него положението е много по-трагично, отколкото го схващат либералите. Борба се води не само срещу българските русофили, но и срещу Русия – могъща по своето международно значение, ако не като добре организирана държава, то сигурно като необятен пазар за индустриална Европа. Изходът от борбата далеч не е сигурен! Така го чувстват, схващат и преценяват всички благомислещи хора в страната – включително и българският клир. Прочее, трябва стегнато, строго и разумно управление! А това изисква – според консерватора д-р Стоилов – непременно ограничение на печата. И той като министър на правосъдието „изготвя“ такъв законопроект. Стамболов е съгласен – навярно с уговорката: „Ако мнозинството в Народното събрание приеме.“ А мнозинството е либерално. И се дига то като един човек против „мракобесното“ домогване на консерваторите. Д-р Стоилов пази висотата на положението си: действа не само като консерватор, но и като министър. Той заявява в Събранието, че не е либерал и че действа по свое държавническо схващане. Прочее, ако мнозинството не споделя неговото становище, той е готов да освободи поста си.

Либералите не са могли да не ценят поддръжката на консерваторите през ония критични времена. Така те при гласуване Стоиловия законопроект за печата е трябвало да избират: или провалянето на консерватора министър (т.е. минаване на консерваторите в опозиция), или накърняване на свободолюбивия дух, т.е. отклоняване от основните черти на българската битова гражданственост. Разбира се, либералите остават верни на себе си: те отхвърлят „мракобесния“ закон и значи бламират консерватора министър; и той минава в опозиция с цялата си партия.

В тази колективна стъпка не може да се търси само „принципност“. Тук личи и самочувството на либералите като обществена сила. Те наистина разполагат в оня момент (1888) с доверието на широките народни маси. И не се боят, че консерваторите ще минат в опозиция.

Разбира се, самоувереността на либералите идва и от техния водител, от Стамболов. Той вече действа все по-твърдо, защото се е усвоил с управлението и влага в него не само всестранните способности на своя богат натюрел, но и ония познания върху съкровенията

особености на народа, които е придобил през многогодишното си боравене сред широките работни маси.

XI. Ожесточение

Разказва се:

След русенския бунт Стамболов непоколебимо е подписал смъртните присъди на своите другари от ГюргеВСкия революционен комитет Олимпий Панов и Тома Кърджиев. Но щом неговата престаряла вече майка узнала това, тя паднала на молба пред своя син и успяла да смекчи ожесточението му: Стамболов телеграфически отменил смъртната присъда на Олимпий Панов. Тази телеграма обаче била задържана от местния тогава диктатор в Русе, прословутия окръжен управител Мантов: телеграмата е била предадена на изпратения там правителствен делегат Рачо Петров късно, след като смъртната присъда е била вече изпълнена.

Тази легенда ще трябва да се е построила по-късно: тя не отговаря на историческата правда, а и не посреща основната същина на водителската психология у Стамболов.

Рачо Петров е бил изпратен в Русе с изключителни права – да действа като на бойно поле: бърже и безапелационно. Така той надали е изискал потвърждение на решенията от Военния съд смъртни присъди. Но ако е бил такъв случаят, което е все пак допустимо (Регентството е силно разтревожено, а се бои и от крайностите на Военния съд), утвърждаването на смъртните присъди и частичното отменяване на оная за Олимпий Панов не са могли да бъдат лично дело на Стамболов: той не е още всерешаващ властник, а е само един от тримата регенти на България.

Така горната легенда не се посреща от историческите условия при трагедията с Олимпий Панов.

А не съвпада тази легенда и с основните черти на водителската психология у Стамболов.

Ако Стефан Стамболов беше способен да подписва смъртни присъди – или да ги отменява – по лични побуждения, от него би се изработил (при жестоките условия, сред които е управлявал) тиранин, и то кървав, чудовищен. Защото ако молбите дори на престарялата му майка са били в състояние да „омекнат“ неговата душа, това би значело, че Стефан Стамболов е подписал смъртната присъда на Олимпий Панов от лично ожесточение, а не поради държавна необходимост.

А през цялата диктатура на Стамболов няма случай да е подписана нечия смъртна присъда от властническо ожесточение. Наопаки, има един момент (подробностите за него и сега може да се проверят!), който рисува водителската психология на Стамболов тъй изчерпателна, че не може да има две мнения: той не е бил тиранин, а още по-малко „кръвник“ нито през един момент в живота си. Ето случаят:

Тъкмо сред най-големия кипеж от заговори и агентати (против „тиранина“) се разиграва и трагедията на писателя Светослав Миларов. Ентузиаст, задушевен човек, добряк, веселяк – той решил да убие Стамболов: да спаси България! Самовнушил си такова решение, ентузиастът-писател почнал да дебне чувствата и мислите си. И, както е редно за един писател, не пропуснал да излага всичко това в обстоен свой дневник. А не е бил той сам в заговора! Така в края на краищата Миларов се почувствал изцяло задължен – с чест и

достойнство задължен! – пред съмишлениците си. Но добрият човек не е бил роден да извърши убийство, макар и политическо. И почнал да губи нервите си, докато най-последно се самонаранил със собствения си револвер – случайно може би. Полицията го залавя, намират дневника, установява се всичко пред съда и бедният писател бива осъден на смърт. Трябвало ли е обаче да се изпълни тази присъда?

Когато поднесли на Стамболов да подпише трагичното решение на съда, той смачкал с отвращение присъдата. Но процесът по тази история е бил шумен, в заговора са били посветени цял кръг хора, правителственият печат е раздухал случая и го давал като осуетена голяма държавна измяна. Всичко това е ставало, както се каза, сред низ от действително замисляни – и чувствани от цялото общество – заговори. Помилването на Миларов би било не само слабост, но и оскандаляване на властта: би се потвърдило, че тя измисля заговори и осъжда невинни хора, само за да тероризира народа...

Стамболов взел военния министър Михаил Савов, също министъра на просветата Георги Живков и слезли в Бургаско. Смачканата смъртна присъда е стояла в джеба на диктатора. Из пътя той е бил мълчалив. Спътниците му са знаели какво го гнети, та са се мъчили да го разсеят. Но напразно. В Бургас ги посрещнал депутатът от Дюлгерли Костадин Попов и отишли в Стамболовия чифлик⁵⁰. Придружил ги е и окръжният училищен инспектор Пейчинович. Стамболов ставал все по-мрачен. Спътниците му са посветили и Костадин Попов какво гнети диктатора, та той довел вечерта в чифлика девойки и ергени от селото си – да пеят и играят ръченица. Бил е под ръка и прочутият в Бургаско смешник Михал Горския, който също бил доведен в чифлика. А и окръжният училищен инспектор Пейчинович (потомък на Кирил Пейчиновски от Тетово, израсъл в Сърбия, но станал там невъзможен поради скандалния си живот, та отскочил при нас, за да мине по-късно пак в Сърбия и да падне в Солун от български куршум) е бил смешно глупав човек. Така се е устроило целонощно веселие – с небивали причуди, които са карали военния министър Михаил Савов и министъра на просветата Георги Живков да примират от смях. Но по лицето на Стамболов не е мръдвал нито един мускул. На съмване той извадил от джеба си смъртната присъда, подписал я и я предал на военния министър. А после напуснал „веселието“.

Помислило се е, че се оттегля да спи. Всъщност Стамболов, придружен само от един конен стражар, поел пътя за Бургас – също на кон. След два дни го чули в Шумен! Диктаторът взел от Бургас файтон и е прекарал в затъпителен път дните, които са били последни за Светослав Миларов.

⁵⁰ Чифликът е до селото Скеф, Дюлгерлийско землище. Твърдеше се, че Стамболов е взел този чифлик от притежателя му гърк, само за да му пощади живота, тъй като гъркът е бил един от укривателите на разбойника Лефтер. Истината е по-друга. Следствието по делото на разбойника Лефтер е установило, че и самата полиция е била в разбирателство с разбойника. Така укривателите са били такива не по добра воля. Повечето от тях са били оневинени. А гъркът – притежател на Дюлгерлийския чифлик, наистина е искал да си спаси главата чрез отстъпването на чифлика. Обаче Стамболов се е заинтересувал от този чифлик не като имотна ценност, а само като ловно място. Чифликът е непосредно в чертата на трите съединени блатата: Акезлийско, Мандренско и Пода. Тук комарите не се чувстват само в люта зима. И сеят смърт: налитат на облаци върху всичко живо. При това всяка година река Факия залива големи пространства. Така някаква цена на чифлика дават само фазаните, които се срещат тук. Стамболов го е купил наистина евтино, но след като гъркът е бил освободен от следствените власти. – Б.а.

Очевидно у Стамболов не може да се говори за ожесточение – тъй присъщо на всеки тиранин (било от властолюбие, било от идеен фанатизъм).

ХІІ.

Опасна народна черта

В днешно време мнозина у нас живеят с убеждението, че може да се разстрелят 500–600 души (и хиляди дори!), щом е „държавна необходимост“. Защо Стамболов не е извел своята държавническа воля до такава „идейна“ крайност? Мек ли е бил той по душа? Хуманитар ли е бил? Или това се е дължало само на неговата психическа издигнатост, на духовното му величие и на изключителните му държавнически способности?

След несполучливия опит за въстание в Стара Загора (преди Освобождението на България) турците са успели да открият двама от четниците на Стамболов – и защото храбрите старозагорци не са се предали, те били убити. Юнаците са загинали значи достойно в сражение. А все пак тяхната гибел Стамболов е почувствал силно. Той пише по тоя случай на Никола Обретенов в Гюргево:

Твърде ме е жал за горкия Михал (единият от загиналите четници). Пропадна му младостта без слава и полза. Но ще се намерят отмъстителни за мъките и униженията народни.

Редно би било един апостол на свободата да приключи своето писмо по горния случай с куплета на Ботев: „Не умира този, който падне в бой за свобода.“ Редно би било въобще да се осмисли геройството на двамата загинали старозагорци: да се сведе то под идеен знаменател. А Стамболов говори за „отмъстителни“, защото очевидно като всяка непосредствена натура той търси искреността си. А в случая апостолът (който обича, види се, загиналия Михал) е в своята българска стихия – отмъстително чувство.

Когато през 90-те години на миналото столетие в Македония се засили революционната организация, стана нужда планините да се очистят от старовремските отмъстителни харамии. Те бяха горски царе и не се подчиняваха на никаква заповед. И трябваше да бъдат избивани. Но Гоце Делчев – апостол и български сърцевед – се възпротиви. Той заяви: „Българското отмъстително чувство не е робска низост, а борческо начало, та не трябва да се счита за престъпно, дори когато избива в престъпления.“

Така е. Ето и Стамболов не се свени да издигне отмъстителността си в знаме, защото произходът на тази опасна черта във всекиго от нас е политически. Завоевателите турци са били малцинство в обширните области, които са завладели. И за да усмирят подчинените си народи, самата им власт е насъсквала своите да съндардисват⁵¹ раята. А тя е била обезоръжена и не е могла да прибегва винаги до колективен отпор. Така срещу „читашките“ посегателства над чест и живот у българите се е издигало само личното отмъщение: чрез него българинът е вразумявал и обуздавал свирепия азиатец. Така се е живяло пет века, в които се е създал кървавият епос на българското отмъстително хайдутство.

⁵¹ Съндардисвам (ост. тур.) – силно смущавам, омаломощавам. – Б.р.

И ето, дори до днес у нас, българите, няма друго, по-силно политическо чувство. Даже след Балканската война, когато се видяхме ограбени от съюзниците си, целият ни народ запя отвратителната безвкусица: „Съюзници, разбойници... люто ще си отмътим.“

Ние сме заграбени сега от европейската цивилизация, преживяваме остър подражателен период и предните слоеве у нас (особено интелигенцията) невинаги чувстват основните психически елементи на народа си. Може би само така трябва да се обяснят редица мъчно поправими политически грешки от последното десетилетие. Ето най-крупният случай: посегателството върху държавния глава при Арабаконак. Дръзкият посегател Васил Икономов беше обзет от българска отмъстителност. През септемврийските ужаси на 1923 г. той е бил в Панагюрско. И е видял невъобразимото: група пловдивски усмирители са вършили сред стъгдата на едно село гавра с българските челяди. Икономов говореше: „Преди аз не вярвах, че даже турците са вършили някога това. И няма да простя, не мога: ще отмъстя.“ Никой обаче не можеше да повярва, че отмъстителността на Васил Икономов (майор – артилерист от българската армия!) ще се насочи срещу самия държавен глава.

В Прилеп един сестреник на Петър Тошев („съвестта“ в Македонската революционна организация – убит през една нощ от двама помаци в Тиквешията) се разплака с глас, щом стана дума за покойния. Трябваше да мислим, че той плаче от обич. Но скоро се разбра: младото плачеше затова, че не ще можел да си отмъсти, тъй като двамата помаци, които са убили Тошев, побързали своевременно да се изселят в Мала Азия...

В Порой един български семейник се е провинил (при турското владичество) в шпионство. Организацията избила шпионската челяд, но един от синовете успял да избяга. После при гърците тоя шпионски син се върнал и постъпил войник в гръцката армия. Но скоро дезертирал – дошъл в Горна Джумая, при „своите“, т.е. при българите. Трогнали се хората, приютили го. А шпионският син издебнал в едно кафене убийците на родителите си, избил ги на място с револвер и успял да избяга пак в Гърция. Отмъстил!...

Някога, само десетина години след Освобождението на България, в Турско Алагюн⁵² (селце на връх Странджа до турската граница) ергени се одумваха, че ако избухне война с Турция, селото им ще пострада, защото е на граница. Един от ергените, снажно момче, извика „нека“. И изпсува турците. Те са убили неговия чичо, та той „тъпкано“ щял да им върне. Попитан момъкът кога е извършено това убийство, той е отговорил, че то било отдавна, младото не се е било още родило... Сред нас, българите, дори родените после внуци отмъщават за убитите си чичовци!

⁵² Турско Алагюн (до 1934 г., Богданци 1934–1951 г.) – дн. Варовник – село в Югоизточна България, община Средец, обл. Бургас. – Б.р.

Очевидно правилото на покойния Андрей Ляпчев „Со кротце и со благо“ не беше „доброта“, а българска държавническа мъдрост.

Стефан Стамболов е заставен (поради изключителни събития) от апостол на свободата (и национален вожд), какъвто е бил, да се превърне в държавник, който трябва да усмирива бунтове, да осуетява заговори и да подписва смъртни присъди. Той има не само дързостта (темперамента), но и твърдата ръка (волята) да върши всичко това. А ето цели две денонощия се колебае да подпише смъртната присъда на един сравнително незначителен заговорник. Защо? Много просто – при случая с бедния Светослав Миларов е налице заговор, но няма дори опит да се пристъпи към дело. Така вината на ентузиаста-писател не оправдава една смъртна присъда. И това ще се почувства дори от далечните му внуци.

Стамболов се колебае не от лично опасение. Той е държавник в размирно време и знае, че играе с главата си. В такива случаи само авантюристични политици може да се перчат с

„храбрата“ си жестокост. Задачата на държавника е да укроти, да успокои духовете. Само така едно общество може да се отдаде на мирен труд и да постигне благополучие. И тъкмо по този път Стамболов търси да насочи духовете, за да ги направи издръжливи, та да дочака спасителен изход от преживяваната държавна криза. Ето само затова при страшния заговор на Паница той се превръща на полицаи: търси и сам убедителни документи, за да оправдае и пред съвременниците си, и пред отмъстителните им внуци неотклонимата в случая смъртна присъда.

Така и в случая със Светослав Миларов „тиранинът“ се колебае две денонощия – не от лично опасение, а за да не възбужда опасното отмъстително чувство у своите българи.

ХІІІ. Конвент

За да се прецени диктатурата на Стамболов, трябва да се вникне в задкулисието на българската държавна криза от неговото време.

Русия освобождава и организира България с нескриваната задача: тя да бъде докрай суверенна ней.

Но формално – по сила на сключените международни договори – България е суверенна на Турция. И всички западноевропейски сили ревностно ѝ внушават второто суверенство – свиване под сянката на Отоманската империя, а не на Царска Русия.

Създадената нова държава е национална: народът в нея е със свой език, история и бит, които го водят към строго политическо обособяване. При туй същото обособяване се диктува и от държавно-стопанските интереси. Така още през първите дни в новата държава се чувства инстинктивно стремление към независимост.

И в това инстинктивно политическо и държавно стопанско стремление трябва да се търси явната и скрита позиция по-късно на Стефан Стамболов.

Ако българският престол можеше да бъде зает от държавен глава, който да е носител изключително на български национални подбуди – и за това да тури начало на българска династия като служи преди всичко на българското народностно бъдеще (какъвто е случаят в Сърбия), делото на Стамболов би могло навярно да намери спасително закръгляне и за самия него.

Но това не е било мислимо: нито Русия, нито непосредната ѝ съперница Австро-Унгария имат интерес да оставят България на инстинктивните ѝ стремления към независимост.

Ето в това се крие трагедията на народа и страната ни. Българският престол е можел да бъде зает от мандатъор или на Русия, или на Австро-Унгария: средно няма! Още от първия момент нам се отказва правото да сме господари на земята си: не ни е позволено да обособим държавата си изключително по свои национални и стопански подбуди.

А кръстопътят, на който сме били така поставени, е безусловно трагичен. Ако българският държавен глава останеше да е мандатъор на Русия, той щеше да опълчи срещу България не само нейната метрополия – Отоманската империя, но и цяла Западна Европа. Щяха открито да се очертаят близките възможности: при война, България заедно със Сърбия като авангарди на славянството биха откъснали европейските области на Отоманската империя. С това не само би се отблъснал германизмът от Егейския бряг, но би се очистил пътя на Русия за завладяване на Проливите. И южните славяни биха опълчили срещу себе си както двете средноевропейски сили – Австро-Унгария и Германия, така и владетеля на моретата – Англия. Ако Русия можеше да бъде победителка в тази гигантска борба, южните славяни (българи и сърби) биха постигнали своите народностни задачи. Но Берлинският договор показва, че Русия е безсилна да се опълчи срещу Европа. А с това се откриваше жестока възможност за южните славяни: да бъдат поделени някога между Русия и немцизма, както стана това със славянска Полша.

Преживяното някога днес вече е история. Българският престол се зае от мандатъор на немцизма. И княз Фердинанд трябваше да основе българска династия, като държи сметка за интересите на своята опора – Австро-Унгария. А нейните интереси се изясниха постепенно: двуединната империя на австрийци и унгарци набелязваше възможността на триединна такава – със сръбската група, която трябваше да обхване отначало и Северна Македония с възможно по-нататък слизание и на Егея. (Това се бележеше от ролята, която игра депутатът социалдемократ от Бавария Вендел през Всеобщата война). А така очертаните домогвания на Австро-Унгария диктуваха на княз Фердинанд – основател на българска династия – да отклони народа си от западната половина на полуострова и да го насочи към Одрин – Цариград.

Така княз Фердинанд още със стъпването си в България трябваше да се сблъска не само с русофилската затаеност у нас, но и с нашия национален завет: народно обединение с областта на старопрестолната Преспа. Застъпник на тези народностни позиции е Стефан Стамболов – същият, който е възвел австро-унгарския мандатъор Фердинанд на българския престол.

През целия период на своето диктаторство Стамболов е търсил – и намирал – пътища за преговори с руския императорски двор. Не може да се допуска, че диктаторът е поставял в игра наново българския трон. България е вече жестоко попарена от дните на безкняжието (че и от игрите на руската дипломация), за да допуснем, че Стамболов би рискувал наново да тикне страната в безкняжие. Но можел ли е да бъде уверен в това княз Фердинанд?

А и да е бил уверен в това, князът все пак не може да се облегне на диктатора: той е българин – със затаено в душата си русофилство и с непоколебим народностен романтизъм. Не току-тъй Стамболов още при първа среща е преценил враждебно княз Фердинанд. Двама силни индивидуалитети се възправят един срещу друг на две коренно различни позиции: княз Фердинанд – изключително на династична, Стамболов – на държавно-националистична. Първоначално това може да не е напълно осъзнато. Но много ли трябва, за да се отчуждят застъпниците на две опасно различни положения?

Все пак княз Фердинанд и Стамболов са непоколебимо единни по държавническия си инстинкт: трябва да се излезе от изключителното положение, в което се намира България! И те работят денонощно за помирение с Русия, за да се постигне признаването на княза от Великите сили.

Фердинанд се чувства обаче безпомощен при всяка своя дипломатическа стъпка. Защото не е господар на положението вътре в държавата си. Той не може да е арбитър между явно противоречивите идейни течения в страната: Стамболов е всичко!

Това е така още защото в България е възприета еднокамарната парламентарна система: Стамболов е превърнал Народното събрание в конвент.

За нашия народ изборната система е традиционен начин за уреждане на общоселските работи. Но само в тоя селски кръг на интереси! Инак той е бил чужд на държавнически грижи през цялото турско владичество – значи, през векове. И ето в пресъздадената сега българска държава той остава да е гражданин с манталитета (ума и сърцето) на избирател от селско-общински кръг на интереси – у него няма никаква представа за държавата, която е повикан сега да урежда чрез свои преки избраници. А тя, държавата, е велика сложност като международна политическа и стопанска единица.

И в най-напредналите страни широките народни маси може да изпаднат в преходни настроения и да дадат законодателно тяло, което да посегне на опасни (необмислени, несъзрели и дори неприложими) новаторства. Колко повече е възможно това в една страна, където народните маси са били затворени през векове само в тесния кръг на селско-общинските си работи. През първите години от нашия свободен политически живот ние имаме красноречив случай. При едни законодателни избори във Фердинандската околия (тогава „Кутловишка“) за народен представител е избран руският цар!...

Така при еднокамарната система изпаднат ли народните маси в преходни настроения, дават ли камара на крайности, държавният глава се вижда заставен да се опълчи с целия свой авторитет срещу нейните решения – няма средишна инстанция, няма сенат!

Ако държавният глава е популярен в страната и в армията, той ще разтури „революционната“ камара. Но дори и тогава извършеното ще е във вреда на неговия авторитет. А какво ще е, ако обаянието на държавния глава е поколебано например поради лични грешки! Камарата може да се обяви – по един само жест на дързък водител в нея – на конвент.

Княз Фердинанд заема българския престол, непризнат от силите и обявен от Русия за „узурпатор“. И за всички в България той остава да е „чужденецът“, който стои зад сянката на Стамболов. А той трябва да се бори едновременно срещу русофилските заговори и срещу „русофобския“ фанатизъм на своите при еднокамарна парламентарна система и сред народ, лишен от държавнически традиции!

При такива условия за Стамболов среден път няма – или трябва да отмени конституцията и да управлява с декрети, или да превърне Народното събрание на Конвент, т.е. да си доведе депутати, които да са готови на всички крайности.

Така и става: Стамболов диктаторства при наличността на Народно събрание. И сам нарича своето мнозинство „атове“, а неколцината опозиционни депутати според него са „куци кончета“, които не струва и да бъдат яхани...

Такова е положението на княз Фердинанд. Ако Стамболов успешно действа за неговото признаване – добре е! Но ако не – нали диктаторът ще трябва да бъде заменен с по-подходящ държавник?

А при това Фердинанд като мандатър на Австро-Унгария (с чиято поддръжка само може да основе династия против волята на Русия), ще трябва да пристъпи и към опасната задача – да отклони българския национален романтизъм от Македония и да го насочи към Одрин – Цариград. За разрешаване на тази си задача му предстои може би да обезличи (и да унищожи дори!) едно след друго и Стамболов, и всички непоколебими в патриотизма си български държавници... (за това допускане вж. данни в книгата ми „Тайна политическа анкета в Македония“, а също и в спомените на видни наши общественици, изнесени в юбилейния за д-р К. Стоилов брой на в-к „Мир“).

XIV.

Борба с духовенството

Добри Ганчев (историк, романист, другар на Стамболов от млади години и с негова препоръка учител по български език на княз Фердинанд) разказва:

Свика се Синодалният съвет в София и никой от владичите не се обърна за нищо към княза или към Стамболов, нито дори им се обаждаха поне от куртоазия. Игнорират светските представители на народа и олицетворителите на българската държава! При това Петър Станчев, известен привърженик на Драган Цанков, общуваше с владичите и пренасяше словоохотливо из кафенетата тяхната непримиримост с „противонародния княз“ и с „авантюрата“ на Стамболов. Това беше много! По заповед на Стамболов градоначалникът докара един ден пред Светия синод файтони и изпрати владичите – всекиго в епархията му. Княз Фердинанд не можеше да разбере това. „Как може да се третира така черковните князе в страната!“ – възмуцаваше се той пред мене.

А другарят на Стамболов от революционните години дядо Никола Обретенов разказва:

Бях вече окръжен управител в Русе. Обади ми се от София Стамболов – пристига! Посрещнах го начело с ескадрон стражари. И той ни поведе. „Ще идем, каже, при вашия кешишин⁵³ Григория. Той е свикал Врачанския Константин, моя от Търново Климент и Варненския Симеон. Решавали да издадат тайно окръжно до своите чернокапци в епархиите, да не споменават името на княза в черковните литургии. Аз ще вляза при тях сам. Когато изляза, ако ти смигна, ще подбереш и четиримата, ще ги стовариш на „Крум Страшний“ и ще ги пуснеш по Дунава. Да слязат, където щат, само не и на български бряг.“ Отидохме. Стамболов стоя доста при владичите. Излезе най-последно, изпратен от дядо Григорий. И не ми смигна. – Споразумели се.

⁵³ Кешиш(ин) (ост., пер.-тур.) – калугер или поп. – Б.р.

Разказът на Никола Обретенов трябва да е случай след разгонването на Светия синод в София. Четиримата владичи в Русе трябва да са обещали на Стамболов, че ще кротуват. Но въпреки това Търновският митрополит Климент Браницки отишъл в Свищов и държал в черква слово, досущ бунтарско. Старият съдия Каракашев, сам свищовец, е присъствал и твърди, че словото било тъй недвусмислено, че е могло да бъде инкриминирано дори в нормални за държавата времена. Навярно донесено е било за това на Стамболов. А Климент повторил бунтарското си слово и в своя епархиален център, в Търново, родния град на Стамболов. Това е преляло чашата! Стамболов телеграфирал на своите хора в Търново да извлекат „кешишина“ от митрополията му и да го откарат в Троянския манастир.

Знаят се подробностите по станалото. Търново е било либералско котило. Дигнали се банди, разбили вратите на митрополията, изпотрошили мебелите, разхвърлили библиотеката, изпокъсали книжа и ръкописи, а самия владика плюли, хулили и го изпратили на „заточение“ в Троянския манастир.

Твърди се, че тези изстъпления са били дело на местни „шайкаджии“ и че сам Стамболов се е възмутил от тях. Не е допустимо! Стамболов е познавал хората си добре – поне в

Търново. И е знаел на какво те са способни при даден тон в телеграмата му. А Стамболов е вече на държавническа висота и правилно цени значението на владишкия сан за обществената дисциплина. Ето един случай:

Михаил Македонски, сподвижник на Стамболов от ония години и негов окръжен управител във Враца, при едни законодателни избори подушва, че Врачанският митрополит Константин, руски академик и непоколебим русофил, е тръгнал из епархията си да агитира прикрито против стамболовите кандидати. Окръжният управител Македонски поканва – чрез пристав – владиката да се прибере във Враца, а тук поставя стража пред митрополията му: зема го под „домашен арест“. Митрополитът, възмутен, се оплаква телеграфически на Стамболов. Той повиква своя окръжен управител на телеграфа и му заповядва да освободи владиката. Македонски се опира, той е на хъшовска нога със Стамболов, обяснява му, че владиката е доста авторитетен сред населението и думата му е тежка.

Но Стамболов отсича: „Какво правиш ти, бе? Може ли владика да се арестува? Махни стражарите си от митрополията.“

Не, Стамболов не би предприел крайни мерки срещу който и да е владика с лека ръка. Остава да се допусне, че извършеното в Търново е отговаряло на неговите цели и намерения в момента. Народът ни не е черковнически; политическият авторитет на българския клир е никакъв (особено след парламентарните борби в първите законодателни събрания), но свещеничеството в страната е многобройно, а според черковните статuti то е изцяло под своеволието на владиците (своеволие, което при гръцкото духовно владичество – според множество анекдоти в народа – не е спирало и пред брачното ложе на свещеника). Един удар върху авторитета на владиците пред нисшето духовенство е бил подходящ; ще възпре отзивчивите между тях да не се увлекат на борба срещу режима; а за масата свещеници ударът ще е добре дошъл: „Да се очовечат и те – владиците.“

Но в историята с митрополит Климент подбудите на Стамболов не са само от кръга на вътрешната политика. Някога при черковните ни борби в Цариград Вселенската патриаршия не отстъпваше на българските искания за черковна независимост и намираше подкрепа в руската дипломатия, която държеше за единството на православната църква на Балканите. Тогава Драган Цанков прибягна до „Унията“, което смути русите, и се постигна българската църковна независимост.

Стамболов държи на княз Фердинанд, който е мандатър в България на католическа Австро-Унгария. Няма ли да се опита тоя „авантюрист“ да откъсне от православието и целия български народ?

Тайни преговори с руската дипломатия водят (по свои пътища, но инак единомисленици) и Фердинанд, и Стамболов⁵⁴. А знае се какъв авторитет има дори в руския императорски двор православната църква. Мълвата, че целият български клир е против „узурпаторите“, обнадеждава висшите руски кръгове: те очакват „преврат“ в България. Стамболов трябва да подсече тези надежди: той трябва да унижи, да обезличи политическото значение на българското висше духовенство пред душите и умовете в Петербург. И да подтикне последните на отстъпки, за да се дойде до официални преговори по признаването на княз Фердинанд.

⁵⁴ През 1909 г. в столичния в-к „Реч“ се изнесе факсимиле от едно писмо на Ст. Стамболов до българина-емигрант в Русия Теохаров. – Б.а.

Навярно по тези съображения малтретирането на митрополит Климент от самото му паство е тъкмо подходящо. Климент е голяма фигура не само сред българските владици, но и сред цялата българска интелигенция. Той е автор на най-популярната българска повест от онова време „Нещастна фамилия“, а също така и на единствената българска историческа драма през половин век – скъпена от народа ни и до днес като любимо дете – „Иванко – убиецът на Асеня“. Всичко това българската русофилска емиграция е популяризирала в петербургските среди. А знае се какво е значението на писател в Русия. И сега след станалото в Търново там ще почувстват значението на Стамболов в България (щом той може да посяга дори на авторитети като митрополит Климент!...)

Посягането върху популярния Климент обаче не е могло да няма и обратен ефект сред българската интелигенция. В заведения срещу митрополита процес има и русофобско пристрастие на известния сервилен прокурор тогава – Драмов, който при това е бил сам питомец на Климент (изпратен и издържан от него в Русия). Това е възмутило тъй дълбоко предните слоеве на обществото, че за защитник на Климент в съда се е явил сам д-р К. Стоилов, който е поддръжник на княз Фердинанд.

А с това се започва официална опозиция срещу Стамболов, която вече се опира на двореца и се насърчава от него.

XV.

Убийството на министър Белчев

Периодът на нелегални борби срещу диктатурата на Стефан Стамболов приключва с убийството на финансовия министър Христо Белчев. Очевидецът Добри Ганчев разказва:

...Бяхме в кафене „България“ – Стефан Стамболов, Христо Белчев и още неколцина. Излязохме заедно и тръгнахме по тротоара край Градската градина (от източната страна, към общината). Стамболов и Белчев вървяха напред, а непосредно зад тях крачеше телохранителят на Стамболов – македонецът стражар Спас. Ние разговаряхме, та малко поизостанахме. По едно време от южния край на тротоара са се задали трима млади хора. Те са се движили нехайно и не направили впечатление на Стамболов. Но когато са се изравнили с него, единият стрелял върху му с револвер. Почнали да стрелят и другите. Револверните изстрели всяха паника: улицата опустя, повърнахме се назад и ние. Но скоро се опомнихме и отърчахме към кървавото място. Убийците вече бяха избягали, на земята лежеше само един труп, а над него се беше навел стражарят на Стамболов Спас. Аз видях добре: стражарят доуби с револверен изстрел падналия на земята. Все пак аз доближих трупа и видях, че убитият не е Стамболов, а – министър Белчев. Огледах се ужасен и почнах да викам: „Къде е Стамболов?“ Стекоха се и други хора. Тогава аз повторих няколко пъти все по-високо: „Къде е Стамболов, бе?“ Но стеклата се навалица се раздвои и се яви Стамболов с насочен револвер. Той викаше задавен от ярост: „Кой търси Стамболов, кой?“

Предавам разказа на Добри Ганчев дословно. Според него когато убийците са стреляли, Стамболов се е хвърлил на земята, уж като прострелян. А после, когато убийците са се насочили върху министър Белчев, Стамболов успял да се измъкне, отърчал до съседния полицейски участък, дигнал стражата и се върнал към лобното място.

Добри Ганчев не допуска, че Стамболов е можел да бъде съучастник в убийството на министър Белчев, макар да твърди енергично, че наистина е видял стамболовия стражар Спас, наведен над падналия Белчев да го доубива. Така Добри Ганчев дава да се разбере – със свиване на рамене, – че убийството е устроено може би от фанатизираните хора на Стамболов, за да затиснат с терор надигналата се масова опозиция срещу режима.

Последвалият терор от трагедията с Белчев е бил наистина небивал дотогава: участъците са се изпълнили с арестувани (и изтезавани) студенти и интелегенти. Така цялото общество е настръхнало. И защото в съдебния процес по това убийство има много тъмнотии (осъдени са и избесени само няколко чужди на деянието лица), у съвременниците е затегнало убеждението, че то е устроено, за да се усили терорът и да се закрепят разклатената диктатура на Стамболов. Това убеждение мина после и в новите поколения. С такова убеждение бях и аз, авторът на тези проучвания. Но във Видин адвокатът Кръстю Ножаров (дългогодишен съдия, прокурор и окръжен управител като съпартизанин на Дядо Цанков) ме покани веднъж в секретното отделение на адвокатската си кантора и ми изложи следната своя изповед:

Аз съм съучастник в убийството на министър Белчев. Това, което ще ви разкажа, трябваше да бъде изнесено в печата от покойния Димитър Ризов. Но той няма доблестта да го направи. А Ризов устрои всичко. Той беше тогава емигрант в Белград. Намерил един трънчанин – терорист Карамфилов, който се наел да убие Стамболов. И го изпрати в София. А ние, македонски младежи, горяхме от жажда да отмъстим на Стамболов за разстрелването на Паница. Работата се повери на двама от нас – Денчо Тюфекчиев от Ресен и на мен. Димитър Ризов е посветил в своята замисъл писмено и Андрей Ляпчев, който тогава беше в София. Но Ляпчев го увещавал с дълго писмо да се изоставят нелегалните средства, защото обществото в България е било вече узряло да свали Стамболов по легален път. Това Ризов ми повери по-късно, когато и аз успях да се прехвърля в Белград. Ние – Денчо Тюфекчиев и аз – посрещнахме трънчанина-терорист и почнахме да обмисляме работата. Но скоро се убедихме, че снажният и внушителен по вид Карамфилов всъщност не е за работа човек. Съобщихме това на Ризов в Белград и обещахме да намерим по-надежден човек. Денчо Тюфекчиев познавал в Ресен някой си Халю, който бил изпитан харамия. След някое време Халю се яви при нас в София и веднага пристъпихме към работа. Телохраниелят на Стамболов – стражарят Спас – беше македонец. Ние се попитахме – дали не можем го взе на своя страна? Задачата ни беше да отмъстим за Паница – героят началник на македонското опълчение в Сръбско-българската война. Стражарят Спас се поддаде. Ние искахме от него само едно: да не стреля срещу нас, когато нападнем Стамболов. И той обеща това. После наредихме плана: Халю и Денчо Тюфекчиев ще нападнат Стамболов, а аз ще държа под револвер стражаря Спас за всеки случай. В деня на убийството видяхме Стамболов в кафене „България“ и се заляхме край градината. Знаехме, че Стамболов носи желязна ризница – Григор Начевич разказвал, че тази ризница той е купил от Виена и я донесъл подарък на „тиранина“. Затова Халю и Денчо трябваше да стрелят само в главата на „тиранина“. Зададох се Стамболов и Белчев, а зад тях – стражарят Спас. Щом се изравнихме, Халю подскочи, хвана Стамболов за ръката и насочи револвера си в главата му. Стреля, но не го е улучил – куришумът му наранил Денчо в рамото. Стрелял и Денчо, но също не улучил. Неговият куришум пък закачил ръката на Халю. Стамболов обаче се захлупи по очи на земята. Стражарят Спас удържа думата си: той дори не извади револвер. Халю и Денчо Наумов се нахвърлиха на Белчев и го повалиха с изстрели. Улицата беше запустяла: паника. Използвахме момента и се пропиляхме по домовете си. Но до вечерта ми се съобщи, че Денчо Тюфекчиев е заловен. Обоях се: ще го подложат на мъки и може да признае всичко. Трябваше да бягам. А поради убийството пътищата бяха навярно заловени. Но съчиних нещо – не помня сега какво, – добрах се до гарата и измолих старшия да ме допусне в трена за Цариброд. Бях хлапе – 19-годишен, кой ще помисли в ония времена, че мога да бъда замесен в такова страшно деяние. И старшият ме допусна. А при Цариброд успях да скоча от трена и през нощта се промъкнах в Сърбия.

Този е дословният разказ на Кръстю Но жаров. От датата на кървавото събитие ни дели близо половин век. И Но жаров не е в състояние може би да възпроизведе всичко. Но твърдението на Добри Ганчев, че е видял Стамболовия стражар Спас наведен над поваления министър Белчев да го доубива – това поразително твърдение добива частица от убедителност. Стражарят, който е бил посветен в заговора, та не е дори изтеглил револвер да

защити министрите, щом се е видял самичък пред поваления Белчев, съобразил е, че ако тоя оцелее от раните си, може да свидетелства против него, и го е доубил.

Денчо Тюфекчиев е брат на известния по-късно търговец на оръжия Наум Тюфекчиев. Както показва и самото презиме, боравенето с оръжие у тях е фамилно занятие. Денчо Наумов е бил доставил от странство партида револвери и ги е депозирал в един оръжеен магазин за продан. Ето с един от тези револвери той е стрелял на министър Белчев и след това е захвърлил револвера на самото място. Полицията залавя този револвер, претърсва оръжейните магазини, открива подобните, оставени от Денчо Тюфекчиев, и го арестува.

Така за полицията става ясно, че ключът на престъплението е у Денчо Тюфекчиев. Или самият той е съучастник в убийството, или трябва да посочи лицата, на които е дал от своите револвери (в оръжейния магазин още не са били продали нито един от оставените там). Но младият ресенец се е оказал железен човек. Бил е жестоко изтезаван и най-последно е умрял в ръцете на своите мъчители, но не е признал нищо.

Така цялото деяние остава в мрак. И пред съда се изнасят построени на приумица доказателства. Разбира се и тези построения са били „кърпени“ край жестоки побоища из участъците. А в края на краищата се осъждат – и то на смърт! – досущ чужди на деянието лица.

И полицията, и съдебните органи са прави: държанието на заловения Тюфекчиев е такова, че не остава съмнение – той е единият от убийците. Но убиецът предпочита смъртта. И за обществото остава потресна мътва:

Горили са го бедния момък, за да признае. И са го уморили само за да омотаят устроеното от самия Стамболов убийство на бедния Белчев.

Добри Ганчев разказва:

– На следния ден (след убийството на Белчев) отидох у Стамболов. Той се прозя. И ми каза:

– Остави другото, ами кой ще гали сега хубавата вдовичка!

В ония години Белчевица е минавала за първата красавица в страната. И ето Стамболов намира начин да изрази своето кораво нехайство към смъртната опасност, която го дебне на всяка стъпка. Не са успели да го убият вчера – ще успеят утре. Това се знае – и не е важно. Прочее, ето нещо по-интересно: щом убиха Белчев, кой ще гали хубавата вдовичка? – Хъш – широк, волен, дързък! (Впрочем, помага му и възрастта: той е едва 38-годишен).

XVI. Сляпа уличка

Димитър Благоев, един залутан в Русия млекарски син от Костурско, е усвоил (с присъщото на всички българи резоньорство) Хегеловата диалектика. И като „марксист“ основал Работническата социалдемократическа партия във Великата империя на московските царе. Свършил така своята работа там, той се е прибрал в новата държавица на своя народ, създадена пак от същите царе. И почнал подготвителна работа за основаване на същата партия и тук. Така потръгнали из България хлапета, които „с 80 стотинки в джеба обхождат 80 км път“ (думи на Стамболов).

Когато търновецът д-р Никола Габровски заработил като социалдемократ в родния си град, Стамболов му е изпратил много здраве: „Да си гледа работата – няма кой да го закача! Нека организира пропадналите български еснафи, нека ги учи на социализъм и на революционерство въобще – това е в реда на нещата. Но да не е смеял Габровски да се опълчи в Търново срещу водената вътрешна и външна русофобска политика сега! Инак Стамболов ще му строши главата.“

Тези „съвети“ не са празни думи на диктатора, той не обича залъгалките. Човекът иде от ботевския кръг и не е чужд на революционните идеи. Но сега той освобождава България „за втори път“ (негови думи) и който му се изпречи на пътя, ще бъде прегазен. Тодор Постампиров, другар на Стамболов от бунтарските години, също минал към социалдемократите. Но е бил вече семейник, та за прехрана е учителствал в родния си град Габрово. И щом повишил глас против „тиранина“ Стамболов, той го изгонил. Заредили се борчески години, Постампиров изгладнял със семейството си и габровци го придумали да „патакса“: Стамболов ще му даде пак учителско място. Така и станало. Постампиров бил назначен за учител в Сливен, а не след много градът бил посетен от княза и министър-председателя. Стекли се всички да ги посрещат. Изведени били и учениците с учителите си. Присъствал с класа си и Постампиров, разбира се. Задал се най-после князът, а на няколко стъпки зад него вървял Стамболов – с националния шарф през рамо, с куп отличия по гърдите и с висок цилиндър на глава. Съзрял го Постампиров и привел чело. Но сред оглушителното общо „ура“ станало нещо неочаквано. Когато Стамболов се изравнил с Постампиров, направил две стъпки настрани към него, без да го гледа, мушнал го хъшовски в корема и отминал...

Такъв е бил Стамболов: и от върха на светското величие той е разкривал своята твърда, неизменна и широка хъшовска душа. В Карлово един другар на Стамболов из бунтарските години не е можал да промени сърцето си: останал човекът с русофилите. И осиромашал – предстояло да го изхвърлят на пътя – щели да продадат бащината му къща за дългове. Идва диктаторът в градеца, вижда на улицата случайно своя другар от хъшовството, знае че този е непримирим русофил, но какво от това! Стисва му ръката, радва му се като някога и го пита как поминава. Русофилът, трогнат също от хъшовските спомени, открива на Стамболов положението си: ще му продадат къщата! Диктаторът се начумерва и отсича: „Ще я

наредим.“ И заповядва на Народната банка да отпуснат на русофила потребния заем: Стамболов гарантира!

Очевидно Стамболов няма характерните особености на властолюбец: у него не са налице психологичните предпоставки на тираничен тип.

Върти се обаче съкрушителното колело на живота. И очертава се около челото на вчерашния апостол и заместник на Левски ореолът на „народен враг“.

Оземлените от Петко Каравелов селски маси все повече се настървяват в общобългарската основна подбуда: „Свое да имам, свое да работя, господар да съм си.“ А благоденствието иде с мъчително бавни стъпки, уви! Няма пазари, пътните съобщения все още са скъпи, липсват капитали в страната, кредитът е мъчен...

А правото на критикарство – свободата на словото, гласното мнение – у нашия народ е осветено с неписан закон. Разбира се, то не е осъзнато свободолюбие, а е по-скоро хлевоуста дързост. (Когато се пазарят в селата ни пъдари, говедари и пр., свикват се всички челядници – да присъстват. Ако някой липсва – макар и никаквец, – първенците пращат да го викат: „Нека дойде, че да не „лае“ после...“).

Така критикарството е основна черта на българската гражданственост. И кога повече, кога по-малко налице в обществения живот у нас – на „мегдана“ – са, ако не най-хлевоустите дърдорковци, то поне най-крайните такива по мисли и изрази. А това бие особено в очи, когато се размърдат големите градове, и най-вече София.

В началото на 90-те години на миналото столетие тон на политическия живот в страната задаваха София и Пловдив. В София все още тежеше ръката на Стамболов. И затова може би опозиционното движение се групира в Пловдив. Голямата фигура по-късно в държавния ни живот д-р Никола Генадиев почна в тоя град първия български катадневен вестник „Балканска зора“. Той бе подсолен с жестоко сатирните „писма“ на двама неочаквано проявили се фейлетонисти – художника Антон Митов и гимназиалния учител Баламезов. Те подлагаха на гавра (ахилесовата пета на българската народна психология) – всичките релефно очертани вече белези на диктатурата.

Държавата е политико-стопански сложен организъм. И само като такава тя е арена на политически борби. Когато обаче тези борби станат опасни за развоя на държавата, в последната проговорва инстинктът за самосъхранение. Така се налага моментното прекратяване на политическите борби: минава се към диктатура в една или друга форма.

Диктатурата обаче е отричане на обществената самокритика. И затова тя се самоизяжда. Процесът започва от крайнините: там се оформяват малки диктатори – все грабливи „деребейчета“. И народните маси започват да въздишат отегчено: „Бог високо, цар далеко.“

„Балканска зора“ на Генадиев започва жигосването на Стамболовия режим тъй заразително, че изведнъж заговорва в целия народ българското критикарство.

И вече се чувства, че управлението на Стамболов е чуждо и на интелигенция, и на народ. А такова настроение убива властта преди всичко с това, че ѝ отнема новия приток от даровити поддръжници.

Стамболов няма вече свой идеен кръг. Захарий Стоянов се е поминал, а Димитър Петков (Свирчо) се е отдал да благоустройва столицата (софийски кмет е). И вестникът на Стамболов „Свобода“ се редактира от позорно свършилия после престъпник Дико Йовев.

Срещу това безсилие се издига „Балканска зора“ с такива горещи пера и упражнява такова обаяние сред интелигенцията, че едва ли тоя вестник не е в момента държавна опасност. Стамболов и Д. Петков замислят унищожаването на тоя вестник. Но узнават, че „Балканска зора“ не стои добре материално (нещо много обяснимо при тогавашния контингент от читатели в страната). И предлагат на д-р Геннадиев да го улеснят с държавна субсидия, ако той се реши да мине на тяхна страна, т.е. да защитава режима. Д-р Геннадиев трябва да е бил извънредно улеснен, тъй като се е съгласил да направи това срещу субсидия само от 6000 лева.

Каква изгода би представлявало за Стамболов този успех! Но престъпникът Дико Йовев извършва цинична игра, която потресла цялото общество. Той, като редактор на „Свобода“, съобщава във вестника, че пловдивската „Балканска зора“ ще излезе с хвалебна статия за режима, защото редакторът ѝ д-р Геннадиев е взел 6000 лв. подкуп. Хората четат и не вярват на очите си: може ли това? А „Балканска зора“ наистина излиза с такава статия. Не, обществото се чувства (особено при тогавашните простодушни нрави) ударено по главата. „Балканска зора“ веднага умира: няма кой да го чете. Но не по-малък е и ударът върху Стамболовия авторитет – с държавни средства се подкупват българските общественици, за да пишат венцехваления на „тиранина“...

Не, очевидно режимът е вече в сляпа уличка.

XVII. Тиранин

Има един момент, когато дори Димитър Петков (Свирчо) е щял да изостави Стамболов. Княз Фердинанд е успял да се приспособи към италианската балканска политика и уговорил своя брак с княгиня Мария-Луиза Пармска. Но тъй като в Българската конституция има положение, че престолонаследникът у нас трябва да е от православно вероизповедание, то Римският папа е отказал да благослови бракосъчетанието. Така Стамболов, за да улесни брака на непризнатия още княз, приел да измени конституцията. Развълнували се българските либерали, които са създатели на основния закон в страната. Той за тях е фетиш: те не са съгласни да се посегне на конституцията!

Ето по тоя случай Димитър Петков е заявил на Стамболов, че с него е и ще остане с него докрай, но няма да го поддържа за изменение на конституцията.

Легенда е, че уж Стамболов бил казал тогава на Петков заплашително: „Слушай! С половин круша уста се не пълни – или с мен, или против мен.“ И Петков отстъпил...

Несъгласието ще да е било от по-друг характер. И много по-сериозно. Стамболов е викал Петков при себе си и трябва дълго да го е увещавал. Навярно той му е разкрил и допустимата дипломатическа страна на уговорения брак. Последвалите събития уясниха всичко. За официалното признаване на княз Фердинанд трябваше да се постигне помирение с Русия. На това помогна по-късно минаването на българския престолонаследник в лоното на православната църква, а руският император му стана кръстник. Така подигнатият от Папата въпрос за вероизповеданието на българския престолонаследник е може би дипломатически и е бил положен с далечна умисъл.

Димитър Петков е отстъпил пред тези доводи, но изглежда, че те не са го досуш успокоили. Според домашните му той се е върнал у дома си съкрушен. Дори е плакал.

Сълзите на Петков не ще били само за незначителната промяна, която е трябвало да се направи в конституцията. Големият политик е чувствал, че с тази стъпка Стамболов, за да откъсне съвсем народа от Русия, ще посегне и на българското православие...

И действително, заговорило се е открито в цялата страна, че „швабата“ (княз Фердинанд) и „тиранинът“ (Стамболов) ще „покатоличат“ народа...

Ето така княз Фердинанд все повече се вижда с развързани ръце. Той вече е брачен, очаква престолонаследник и побързва да потърси популярност сред народа. В София се групира „държавна“ (русофобска) опозиция срещу Стамболов. Сдружават се консерваторите „русофоби“ (д-р К. Стоилов и Григор Начевич) с либерала д-р Радославов и основават голям вестник с определена политика: те са за княз Фердинанд (а и княз Фердинанд е за тях), та ще се борят само за възстановяване на Българската конституция, която е погазена от „самозабравилия се диктатор, тиранин“ и пр.

Между това страната е досуш заляна от руската художествена книга и от руските с дебели томове списания (българското творчество все още е незначително). А знае се: руската художествена книга и руските списания са изцяло за „човечност“, за „братство“ между

хората... Така нейните читатели в България само открито добавят онова, което в Русия се шири прикрито под „нагайката“: „Долу царизмът, да живее свободата!“

В Пловдив „Балканска зора“ е спряна. И горещите пера от нея се прехвърлят в Татар-Пазарджишкия седмичник „Прогрес“. Тоя вестник неусетно става знаме на цялата интелигенция и на целия народ: тук са социалисти с русофили, конституционалисти с анархисти. Огънят се раздухва не с дни, а с часове. Стамболов пак прибъгва до своите първични средства: полицейски шайки нападат печатницата, където се реди „Прогрес“, и разбиват всичко; бият редакторите, беснуват. Но вече нищо не помага. Селата са обхванати от огъня. Надига се сплотено българското критикарство. Това се чувства особено в Северна България – която темпераментно е по-студена, но за това е и по-твърда. Тук помага на борбата и тежката съдба на Петко Каравелов: той е осъден на пет години затвор (още след „Паницовото дело“) и го излежава в „Черната джамия“ (столичният централен затвор, станал тогава пословичен в страната). Разградският и Видинският окръг са запазили своя „каравелистки“ характер. И те водят: почват многохилядни селски митинги против „тиранина“.

За гражданството в страната е било много ясно, че Стамболов трябва „да падне“, щом народът не го ще! И ако „не пада“, очевидно той прави това от властолюбие, от „тиранско“ опиянение: „кръв иска...“.

А Стамболов и Либералната партия („най-голямата“) са се нагърбили не само да изведат страната от печалното състояние (с непризнат княз), но и да ѝ осигурят възможното независимо международно положение. За тази мъчна задача Стамболов посещава Цариград и спечелва разположението на „суверена“ – турския султан. Едновременно той търси да се приспособи към английската политика в Близкия изток, без да изгуби своята база – поддръжката на Австро-Унгария. А не прекъсва и тайните преговори с Петербург, като не напуска, разбира се, своята позиция – признаването на княз Фердинанд. И за да е внушителен, прибъгва до опасностите, които заплашват руските блискоизточни позиции, ако България бъде тласната в крайности...

Документите от политическата история през ония години биха подкрепили може би допускането, че Стамболов има основания да вярва че той – и само той – може да изведе българския държавен кораб на „попътен вятър“.

Защото вътре в страната кого има той всъщност срещу себе си? Безлична маса от социалисти и свободоловци, зад които стоят, от една страна, шепа консерватори в страната начело с д-р Стоилов, и от друга – посредственият политик, „сопаджията“ д-р Радославов.

Субективизмът е присъщ на изключителните натури (дори на тях повече, отколкото може да се мисли). Те се отдават на своята историческа роля с всички налични в себе си духовни сили; работят до изтощаване и постепенно изпадат в непоколебимо самомнение: „Ако аз не успея, не виждам кой друг може да направи това.“

И най-после: Стамболов има насреща си самия княз Фердинанд – с неговата неясна и съмнителна враждебност. Дали историята ще документира някога, че Стамболов не се доверява на княз Фердинанд тъкмо като на австро-унгарски мандатъор, който е невинаги удобен за възможната българска държавна независимост?

XVIII. Оставка

Военен министър при Стамболов е проявилият се после генерал Михаил Савов. Своята военна кариера той е започнал с шум. Бил е началник на крайбрежната отбрана в Анхиало. И му се е възложило да унищожи разбойничеството сред обширната турска колония по долното течение на р. Камчия. Младият поручик е изпълнил задачата си по такъв начин, че се е изисквало от Цариград международна анкета. Турските села са били подложени на военна екзекуция с всичките допустими и недопустими войнишки изстъпления. Суровостта на българския подпоручик е засегнала дори гърците в Анхиало, където е имало укриватели. За всеки случай разбойничеството е било унищожено веднъж завинаги по целите безкрайни дъбови лесове в Източна Стара планина.

Стамболов е считал Савов за свой предан човек. А последният като добър войник вероятно е бил предан само на короната.

Когато са започнали многохилядните селски митинги из страната против режима, Стамболов почувствал нужда от подкрепа в армията. И я е намирал при произвеждане на избори отначало, а после и във всички други случаи. Така военният министър Михаил Савов е предложил на Стамболов и своето изпитано някога срещу турските села по Камчия средство: военна екзекуция. Това е станало със знанието на двореца навярно. И може би не е било без предумисъл: да се засили опозиционното движение, а не да се задуши.

Известна е историята с военната екзекуция наложена на каравелисткото село Садина (Разградско). Движението против властта на Стамболов тук е било толкова буйно, че са се оказали безсилни вече и стражарите: селяните ги обезоръжават, бият ги и ги изгонват. Така Стамболов прибегва до военна екзекуция: изпраща – чрез заповедта на своя военен министър – в селото войскова част, която да легне с разходите си и с възможните си изстъпления върху всички челядници в селото. Разбира се, генерал Савов не е действал сега така, както е постъпил някога с турските села по Камчия. Войниците са имали тайна заповед да бъдат „братя“ на населението.

Но цялата страна (градове и села) се е обзела от огнен гняв: българско село да се екзекутира от българска войска; български войници „да позорят“ челядите на невинни български селяни...

Оставало е – след всичко това – ръката на княз Фердинанд да раздруса крушката, за да падне на земята узрялата круша. Но Стамболов е имал много лични привърженици сред офицерството (още от дните на бунтове и заговори). Трябвало е, прочее, да се намери начин – някаква обида на офицерската чест, – за да бъде Стамболов отречен и от армията. Устроило се е и това – по много позната кройка в аристократичните интриги през средните векове. Една заран цяла България е залята от тъмна история. Стамболов бил подвел съпругата на военния министър Михаил Савов! Не се е знаело как последният ще се разправи с блудника-диктатор, но сега бедният опозорен полковник подал оставката си и князът не е можел да не я приеме...

Така положението на Стамболов става безизходно. И диктаторът вече отива на „ва банк“. Той има още капитал: отношенията му със „суверена“ в Цариград, със султан Абдул Хамид. Прибягва към тях.

Знае се: Абдул Хамид някога е посрещнал Стамболов в Цариград като „свой син“. Тогава се е начертал тълкуваният и до днес проект за едно военно „сливане“ на България с Турция. Берлинският договор предвиждаше турски военни гарнизони по Стара планина – нещо, което България не приложи. При своето посещение в Цариград Стамболов бил предложил – и султанът склонил – да изпрати турски военни гарнизони по Стара планина, а срещу това Турция да допусне български гарнизон в Солун. За широк кръг политици тоя проект и до днес е нещо сериозно и се смята, че би бил спасителен за България. Дори се допуска, че всичко това отговаря на английски внушения. Обаче не може да има съмнение, че това е само една игра на Стамболов: средство за натиск срещу неотстъпчивата петербургска дипломация. Защото тоя фантастичен проект не би бил в полза дори на английската блискоизточна политика. Англия пази Средиземноморския път за себе си, като поддържа съперничеството между Австро-Унгария и Русия на Балканския полуостров. Едно военно „сливане“ на България с Турция би пресякло пътя на двата могъщи съперници. И би ги довело до споразумение – дори и до военен съюз – за подялба на полуострова. Вероятно хората от Лондон са внушили в Цариград идеята за турско-българско военно сливане само като тайно разбирателство върху един проект, който ще трябва да се приложи при „първа възможност“. Тази „първа възможност“ е могла да дойде, не ще съмнение, след международното легализиране на България, т.е. след признаването на княз Фердинанд. А това признаване би било, разбира се, дипломатическа победа на политиците от Виена срещу съперницата им Русия. (Австрия териториално е комай обхванала Сърбия, а със своя мандатър княз Фердинанд в България тя ще държи и източната половина на полуострова). Прочее, признаването на княз Фердинанд е от голям дипломатически интерес за Англия: то ще засили съперничеството между Виена и Петербург.

„Тайното разбирателство“ за военно „сливане“ между Турция и България би помогнало на Стамболов да издейства известни придобивки за българите в Македония. Но той не може да прави постъпки в такъв смисъл. Още при руската окупация (след Освобождението на България) българската обществена мисъл се усвоява с опасността, че Австрия „ще слезе“ на Солун. И Стамболов би се предпазвал да посяга натам, за да не изгуби опората си – Виена.

Но когато се вижда притиснат от княз Фердинанд, Стамболов прибягва най-после до Абдул Хамид: издейства берати за четири нови български владици в Македония.

Българският дворец чувства удара. Въпреки повишения патриотически пулс в цялата страна (поне градовете са развълнувани: устройвали се благодарствени митинги за голямата народностна придобивка), княз Фердинанд ускорява събитията: само един месец след македонския успех Стамболов бива принуден да подаде оставка.

XIX. Гибел

Една малка подробност. Диктаторът е свален. Цялата страна е дълбоко развълнувана. В София многохилядна тълпа величае княз Фердинанд и ругае „блудника“. После провокатори раздразнят тълпите, та те предприемат гонене на стамболовисти из улиците. Най-после тълпите се стичат със страшен рев и пред дома на Стамболов: ще съборят всичко и ще линчуват „народния враг“. Така сред писъците на своето семейство Стамболов се обръща към двореца за защита. На апарата е сам княз Фердинанд. И язвителен, какъвто е бил винаги, той съобщава на Стамболов, който единствен през дълги години е негова опора в страната: „Аз наредих да ви спасят от вашия народ.“

Стамболов почувствал жилото. Отговорът му се е предал тогава дословно в печата. Той е характерен – свидетелства за запазено присъствие на духа, за честолюбива чувствителност и пак за държавническа твърдина. Тоя отговор дословно гласи: „Добре, Ваше Царско Височество, много добре. Благодаря, Ваше Царско Височество, много благодаря.“ Стамболов ще помни обидата. Но тя у него няма да надхвърли границите на позволеното: той ще остане верен на престола, който сам е затвърдил...

Най-напред в Търново – родният град на Стамболов – се е почувствало, че насъскването на тълпите срещу сваления диктатор добива опасен характер: ще се посегне може би и на живота му. И верните на своя вожд граждани се загрижват: решават да го приберат в града си, за да го опазят. Едновременно и в София верните хора на Стамболов са настръхнали: ще бъде погубен великият човек! Така Стамболов решава да напусне за известно време България, да излезе в чужбина. Сега вече става нещо още по-тревожно: властта отказва да му издаде паспорт – не му разрешава да напусне страната.

Тревогата е особено силна пак в Търново. Там решават да приберат на всяка цена Стамболов в града си. И за тази цел изпращат специална депутация в София. Стамболов скланя да се прибере с челядта си в своя роден град, но тъй като тъкмо тогава в Търново е имало някаква епидемия, опасна за невръстните му деца, преместването се е отложило, докато се прекрати епидемията.

А воят срещу „блудника“, вместо да утихне, се усилва по-застрашително. На това е помагало и безогледното списване на „Свобода“ – вестника на либералите. Срещу гнуснавите измислици по адрес на Стамболов, в-к „Свобода“, редактиран все още от Дико Йовев, е издигал не по-малко гнуснави обвинения. Едно от най-страшните обаче е било такова, че е надхвърлило всяка цел. Разчул се бил в страната един изрод – някой си Божидаров. Тоя човек като околийски началник през редица години е извършил такъв низ от престъпни деяния, че е станал пословичен. Но последното от престъпленията му е ужасило обществото. Забременял е от него и приплодът на собствената му плът... Така постепенно името Божидаров се е превърнато на прилагателно „божидаровщина“ с което се е окачествявал най-низкият блуд. И ето в-к „Свобода“ е намерил дързост (навярно под перото на Дико Йовев) да охули по един не твърде прикрит начин Григор Начевич в... „божидаровщина“! Старият спартански строг в интимния си живот държавник вече бил

отгледал дъщеря за женене. И е припаднал, когато е прочел светотатственото антрефиле във вестника на Стамболов. А после се е разчуло, че той казал тежки думи: „За тази чудовищна гнусота аз ще платя жестоко на Стамболов.“

Най-после верните търновци решават да „откраднат“ от София своя човек. Те са толкова уверени, че Стамболов е пред смъртна опасност, щото взимат всички предпазни мерки. Купуват файтон с коне; един екзалтиран стамболовист – словослагател (жив още) се наема да е кочияш и придружен от друг верен стамболовист – касапин, потеглят за София „да откраднат“ застрашения вожд. Колко е бил точен усетът на верните хора! Още в Ловеч ги посреща разнеслата се вече в цялата страна злокобна вест: „Стамболов е съсечен сред бял ден в София!“ Дватама верни стамболовисти продължават все пак пътя си за София с лудо каране на конете. В Орхание те узнават, че току-що е пристигнал – на път за София – д-р Радославов. И се явяват при него – да чуят истината върху трагедията на Стамболов. Радославов е само засукал дългия си мустак и казал: „Намери, каквото търсеше.“

Стамболов и Димитър Петков всеки ден посещавали „Юнион клуб“. Отиването и връщането е ставало с файтон, и то при един и същ доверен кочияш – от предпазливост. В кървавия ден верният кочияш е липсвал. Живият още във Видин адвокат Кръстю Мечкаров (съучастникът в убийството на Белчев) разполага с предсмъртната изповед на Халю – убицеца на Стамболов. Заговорът сега ще е бил вече само за отмъщение (старата закана за трагедията на Паница). За всеки случай ето някои подробности:

Верният на Стамболов кочияш е бил отстранен. Отстранени са и всички други файтони освен един, кочияшът на който е бил посветен в заговора. Той е знаел: ще вземе Стамболов и Петков, за да ги отведе по домовете им. Но ще кара бърже. И щом чуе наблизо револверен изстрел, ще възпре конете изведнъж. Нищо повече.

Стамболов и Петков са потърсили своя верен кочияш, побавили се пред „Юнион клуб“, но най-после нямало що, качили се в наличния файтон. Потеглили. И пред дома на Гюзелеви екнал револверен изстрел. Улицата изведнъж настръхнала: деца и възрастни хукнали към изстрела. Отдясно на файтона се очертали страшните силуети на двама убийци. Първият (Халю) бил изтеглил ятаган (опитът го е научил да не действа с револвер – поради увереността, че Стамболов носи предпазна желязна ризница). А може би Халю е действал сега тъй още и затова, че е бил уверен: полицията ще му даде време да си довърши работата.

Стамболов обаче е бодър: той е свикнал да очаква ужаси. Още при близкия револверен изстрел той се изправя и изтегля своя револвер. Но вижда убийците от дясната страна на файтона и скача наляво, вероятно за да заеме позиция. Обаче терористът Халю е бърз, скача по него през файтона – и е вдигнал ятагана, да го съсече. Стамболов няма време да се обърне, бяга към откритите врати на Гюзелеви, но едновременно насочва револвера си през рамо и стреля – куршумът е улучил шията на Халю тъкмо в момента, когато той е сложил острието на своя ятаган върху главата на жертвата си. Стамболов паднал на очи и сключил ръце, за да пази главата си. Така убиецът е сякъл ръцете. Болките най-после са победили жертвата: той се обърнал на лице, казал дрезгаво: „Стига!“ – и изгубил съзнание.

Вторият убиец е стоял при Петков. После, когато Халю си свършил работата, двамата терористи изчезнали, без да бъдат обезпокоени от някого.

Ние сме под тежкия ботуш на... географията. Земята ни е теснина между два материка. Някога сме били път за нашествия. Сега сме възел на световни съперничества. Затова се избиваха големите ни хора. И пак затова се осуетиха надеждите ни.

//////////
Антон Страшимиров

ДИКТАТОРЪТ
ЖИВОТЪТ НА СТЕФАН СТАМБОЛОВ

Българска, трето преработено издание

Редактор Вера Гьорева
Коректор Людмила Петрова
Компютърна обработка Румяна Джиговска
Оформление на корицата Деница Трифонова

1124 София, бул. „Цариградско шосе“ № 51
тел. : (02) 946 35 21, тел. /факс: (02) 943 79 51
e-mail: iztok.zapadbg@gmail.com
iztok_zapad@abv.bg
www.iztok-zapad.eu

След дълги години на невежествено или преднамерено забвение Стефан Стамболов се завръща в нашата памет с целия си блясък. Той е от значимите дейци на нашето националноосвободително движение, които след съзаклятия и въстания трябва да се заемат с управление на държава. Какво ще кажете за бунтовник, който, бидейки автор на „Русия беше свята за нас“, е приет със салюти в града на Босфора; който предлага короната на Асеновци на султан Абдул Хамид? Каква знаменателна гързост! Ето разликата между харамията-бунтовник и проникателния политик, който знаеше, че при такава комбинация целокупна България ще доминира на Балканите и ще се откъсне по естествен начин от вчерашния угнетител. А кой отстояваше принципа за неделимост на Македония? Нарушаването на този принцип след 1911 г. ни донесе толкова непоправими нещастия...

От друга страна намирам, че Стамболов е достатъчно велик, за да спестим мрака около неговото име. Споровете кой е виновен ще продължат, но фактите остават.

Авторът на книгата Антон Страшимиров – благородна издънка от значим род, чиято семейна съдба напомня на братя Гракхи или Петкови – е проникновен изследовател на Стамболов, сравним по решителност със самия него.

проф. Андрей Пантев

ISBN 619152429-3

9 786191 524297

12 лв.